

NATIONAL INTEREST

JOURNAL FOR NATIONAL AND STATE ISSUES

ISSN 1820-4996 UDK 323.1(=163.41) година XI vol. 22. № 1/2015.

ЧАСОПИС ЗА НАЦИОНАЛНА И ДРЖАВНА ПИТАЊА

Национални ИНТЕРЕС

ЕКОНОМИЈА И КРИЗА

Слободан Комазец
Млађен Ковачевић
Радмила Ђурчић
Нада Г. Новаковић
БАЛКАНСКИ ОДНОСИ
Дејан М. Мирковић
Драган Ђукановић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александар Саша Гајић
Јелена М. Војиновић-Костић
РАСПРАВЕ И ПОЛЕМИКЕ
Јован Б. Душанић
Владимир Ј. Конечни
ПРИКАЗИ
Стефан Милошевић

Часопис за национална и државна питања

УДК 323.1(=163.41)

ISSN 1820-4996

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

Година XI, vol. 22

Број 1/2015.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС
NATIONAL INTEREST

ЧАСОПИС ЗА НАЦИОНАЛНА И ДРЖАВНА
ПИТАЊА

ISSN 1820-4996 УДК 323.1(=163.41)

Број 1/2015 год. XI vol. 22 стр. 1-235

Часопис покренут поводом 200 годишњице савремене српске
државности.

Часопис излази три пута годишње.

Издавач:

Институт за политичке студије

Адреса:

Светозара Марковића 36, Београд

Телефон: 3039-380, 3349-205

Email: ipsbgd@eunet.rs

Оснивачи часописа:

Милан Матић, Живојин Ђурић

Главни уредник:

Милош Кнежевић

Одговорни уредник:

Живојин Ђурић

Редакција:

Милош Кнежевић

Миломир Степић

Зоран Петровић-Пироћанац

Живојин Ђурић

Љубомир Кљакић

Секретари:

Вишња Станчић, Душан Гујаничић

Савет часописа:

Зоран Милошевић, Радослав Гаћиновић, Ђуро Бодрожић, Живојин
Ђурић, Момчило Суботић, Славенко Терзић, Борис Милосављевић.

Милош Ковић, Миша Ђурковић, М. М. Лобанов

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Прелом и штампа:

eselogе d.o.o.

Тираж: 300 примерака

САДРЖАЈ

Тема броја:

ЕКОНОМИЈА И КРИЗА

<i>Слободан Комазец</i>	НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, КРИЗА И НЕОКОЛОНИЈАЛИЗАМ	15-49
<i>Млађен Ковачевић</i>	УРУШАВАЊЕ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У СРБИЈИ: ДИМЕНЗИЈЕ, УЗРОЦИ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ЗАУСТАВЉАЊА...	47-70
<i>Радмила Ђурчић</i>	НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, ПРИВАТИЗАЦИЈА И СЛОМ РАДНИЧКОГ КАПИТАЛА	71-87
<i>Нада Г. Новаковић</i>	КРИЗА, ШТРАЈКОВИ И ПРОТЕСТИ ГРАЂАНА ..	89-112

БАЛКАНСКИ ОДНОСИ

<i>Дејан М. Мирковић</i>	БОСНА ПРОТИВ СРБИЈЕ И МЕЂУНАРОДНИ СУД ПРАВДЕ	115-126
<i>Драган Букановић</i>	ОБРИСИ НАСТАНКА ТРЕЋЕГ (ХРВАТСКОГ) ЕНТИТЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: СТАВОВИ ЛОКАЛНИХ АКТЕРА, САД И ЕУ.....	127-150

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Александар Саша Гајић</i>	ГЕОСТРАТЕШКИ ОКВИРИ РУСКО-ИРАНСКИХ ОДНОСА.....	153-171
------------------------------	---	---------

Јелена М. Војиновић-Костић

ПОЛИТИЧКА ДЕБАТА У СВЕТЛУ
АРГУМЕНТАЦИОНЕ ТЕОРИЈЕ:
ЛИНГВИСТИЧКИ ОСВРТ
НА ЈЕЗИК ЈАВНИХ ПОЛИТИЧКИХ ДЕБАТА 173-191

РАСПРАВЕ И ПОЛЕМИКЕ

Јован Б. Душанић

РАЗМЕНА МИШЉЕЊА УМЕСТО ОБРАЧУНА 195-212

Владимир Ј. Конечни

СРБИЈИ ЈЕ ПОТРЕБАН КУЛТУРНИ РАТ У КОМЕ
БИ ПРВА И ТРЕЋА СРБИЈА ПОБЕДИЛЕ ДРУГУ 213-227

ПРИКАЗИ

Стефан Милошевић

МЕЂУНАРОДНИ КУЛТУРНИ ОДНОСИ:
ИСТОРИЈА И КОНТЕКСТ 229-235

CONTENTS

This Issue's Theme:

ECONOMY AND CRISIS

Slobodan Komazec

- NEOLIBERALISM, CRISIS
AND NEO-COLONIALISM..... 15-49

Mladjen Kovacevic

- THE REDUCTION OF HUMAN CAPITAL
IN SERBIA: DIMENSIONS, CAUSES
AND OPPORTUNITIES FOR
THE REVERSING THE PROCESS..... 47-70

Radmila Curcic

- NEOLIBERALISM, PRIVATIZATION
AND BREAKDOWN OF LABOUR MOVEMENT .. 71-87

Nada G. Novakovic

- CRISIS, STRIKES AND PROTESTS OF CITIZENS 89-112

BALKAN RELATIONS

Dejan Mirovic

- BOSNIA AGAINST SERBIA
AND INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE..... 115-126

Dragan Đukanović

- GRADUAL GENESIS OF THE THIRD (CROATIAN)
ENTITY IN BOSNIA–HERZEGOVINA:
ATTITUDES OF LOCAL POLITICAL ACTORS,
THE US AND EU 127-150

ESSAYS AND STUDIES

Aleksandar Sasa Gajic

- GEOSTRATEGICAL FRAMEWORK
OF RUSSIAN-IRANIAN RELATIONS 153-171

Jelena M. Vojinovic-Kostic

THE POLITICAL DEBATE IN THE LIGHT OF THE ARGUMENTATIVE THEORY LINGUISTIC REVIEW OF THE PUBLIC DEBATE LANGUAGE.....	173-191
---	---------

DEBATES AND POLEMICS

Jovan B. Dusanic

EXCHANGE OF OPINIONS INSTEAD OF CONFLICT.....	195-212
--	---------

Vladimir J. Konecni

SERBIA NEEDS CULTURAL WAR IN WHICH THE FIRST AND THE THIRD SERBIA WOULD DEFEAT THE SECOND ONE.....	213-227
--	---------

REVIEWS

Stefan Milosevic

INTERNATIONAL CULTURAL RELATIONS: HISTORY AND CONTEXT.....	229-235
---	---------

In memoriam

*НЕПОНОВЉИВИ И НЕПОВОДЉИВИ
ЖИВОТ У НАУЦИ И МЕДИЈИМА*

*- Зоран Петровић Пироћанац,
30. август 1953. – 4. април 2015. -*

Зоран Петровић Пироћанац био је одиста несвакидашњи човек. Свакога кога је упознао преко медија, пленио је својом говорничком уверљивошћу, особеним стилем писања и способношћу проницања у тајне јавног, културног и политичког живота. На оне блискије, који су га боље знали и чешће сретали, утицао је радном енергијом и марљивошћу, и, изнад свега, плодношћу свог новинарског и научног опуса.

Зоран Петровић Пироћанац - од милоште Зоки и Пирке – био је човек врцавог духа, динамичан и темпераментан, увек спреман за дијалог. Био је пријемчив на знаке искренности, склон простодушном поклањању поверења и заснивању пријатељстава. Ослањао се на људе и везивао са онима које је по сећајима креативног и аутентичног вредновао као добре. При том, никада није био исувише личан, већ увек посвећен стварима истине, нарочито истина о нама у историјским неприликама, које су коинцидирале са најдужим периодом живота генерације којој је и сам припадао. Читав свој интелектуални живот Зоран је посветио истраживању и промишљању судбине свог народа и сународника, своје земље и државе.

*

Зоран се, не без економских мука, школовао у Пироту и Београду, где је, привучен књижевношћу и језицима студирао Филолошки факултет. Већ тада се показало да осим студија и изврсног знања француског језика, Зорана веома занимају и друштвене теме. Ангажовао се у студентским гласилима - редакцијама листа „Студент“ и часописа „Видици“ - где је у више запажених прилога рано испољио истинољубивост и правдољубивост. На осећају да је у односима са људима, нарочито у области политике, потребно успостављати морал-

ну равнотежу, изградио је од почетка безкомпромисна ставовишта. Било је то на прелому 70' и 80' година, када је већ пољуљана земља улазила у раздобље неизвесности.

Зоран Петровић је већ тада, ношен својим плахим новинарским темпераментом, пуним плућима али задихано ишао у сусрет догађајима. Није чекао превише обзирно а поготову не устрашено, њихове крајње ефекте. Зоран је био одважни новинар и пасионирани путник. Осећао је да је у интелектуалним обрадама глобалних проблема, мање на сигурним путевим а више на небезбедним и опасним раскрсницама. Узбуркани међународни план није га остављао мирним, па су из тог времена остали упамћени његовим интервјуи са значајним личностима, светске сцене, као што су: Хенри Кисинџер, Шимон Перес, Аријел Шарон, Јасек Шамир, Бар Леви, Пјер Мари Галоа, Бани Садр, Данијела Ортега и многи други. Пироћанац је, такође, био уважаван и као хемингвејевски узор за по много чему авантуристичке ратне репортаже из Латинске Америке, Африке и арапског региона.

*

Зоран Петровић Пироћанац је речју и пером испољивао еруптивну енергију. Смели, кадшто и ризични стил истраживачког новинарског општења, зачет је у неизвесном времену које је предзнацима наговештавало касније драматичне догађаје у Југославији Србији, у којима је Зоран Пироћанац, новинарски ангажовано учествовао. Од раних 80' до почетка сецесоних сукоба раних 90', Зоран Пироћанац је медијски наступао и објављивао у многим гласилима и широм тадашње Југославије – у Љубљани, Сарајеву, Сплиту, Загребу, Подгорици, Новом Саду, Скопљу... што му је донело завидну репутацију, па и популарност енергичног и критички ангажованог, надасве луцидног новинара. Имао је ненадмашни осећај за праву тему и атрактивну тематизацију. У занимљивим временима Зоран Петровић Пироћанац је писао занимљиво. Појавама је прилазио из неуобичајних углова и радознало, наглашавајући пресудна својства актуелних догађаја и личности.

У времену разлагања друге и треће Југославије (1991-1999)-2003) Зоран Петровић је писао разложне коментаре, и слао ратне извештаје са простора Крајине и босанског ратишта. Радећи у агенцијама БИНА и Југоисток залагао се за

увиђавно и праведно решење југословенског проблема и српског националног и државног питања. Центар „Југоисток“ је као оснивач замислио у контурама сарадничког труста мозгова у области геополитичких анализа, дијагноза и прогноза. При том је вазда заступао морално засновану критику неприципијелног уплитања и интервенција великих сила на југословенском делу Балкана, што је остало његово чврсто и аргументовано становиште до краја живота. НАТО агресију на СРЈ и Србију 1999. године Зоран Петровић Пироћанац никада није заборавио ни опростио агресорима! Када год би му се указала прилика објашњавао је погубне последице које је та агресија изазвала у српском друштву, економији, психи и емоцијама становника и, што је истицао као најважније - по здравље житеља земље.

*

У транзиционом периоду после 2000. године Пироћанац се, не запостављајући националну тематику, свесрдно залагао за разградњу ауторитаризма и успостављање демократије и праведнијих односа. Некако у то време код њега се из дуге латенције пробудила снажна истраживачка и интерпретативна тежња која је у много чему надилазила брзи новинарски жанр. Из тињајућег осећаја непотпуности и недовољности објашњења новинског и новинарског приступа догађајима, Зоран се свим снагама усмерио ка науци међународних односа. Користећи своје познавање француске културе, друштвене теорије, књижевности и језика, успешно је докторирао на паришкој Сорбони, на Високој школи друштвених наука у окриљу светски познате школе геополитике Ива Лакоста и угледног српског и француског балканолога Бошка Бојовића.

Пироћанчев квалитативни преображај и прескок из новинара у уваженог научника није се десио преко ноћи. Био је то дуг и мукотрпан ход преиспитивања и реорганизовања интелектуалног и моралног искуства. Био је то, можда, и помало окаснео, али ипак веома плодан напор да се студијама и књигама одгонетну скривене узрочности историјских дешавања на српском простору Балкана, у Европи и свету. Трансформацијом из познатог новинара велике брзине расуђивања у научника нешто споријег али темељнијег мисаоног хода, Зоран Петровић Пироћанац, међутим, није затомио

свој аутентични истраживачки и новинарски дух. И даље је вехементно наступао у медијима, на радио станицама и главним али и локалним ТВ каналима. Уз то, неуморно писао прилоге за дневнике, недељнике и сајтове, чиме не само да је задржао него је и повећао новинарски углед стечен у претходним временима.

*

Оно што је у медијском свету, међутим, мање познато а, у ствари, је обележило последњих двадесетак година Пироћанчевог живота јесу књиге које је објављивао у јаким стваралачком темпу. Поменимо их по редоследу излагања: *Хаос и безумље* (1992); *Догодило се да су медији били башту* (1994); *Како избрисати српски вирус* (1999); *Суноврат од Велике до Мале Србије* (2000); *Ал-Каида. Усама бен Ладен и „Зелена Коминтерна“ против јудео-хришћанске цивилизације* (2002); *Мали појмовник геополитике* (2004); *Економска шпијунажа* (2005); *Геополитика воде* (2007); *Геополитика хране* (2008); *Политички лидершип – постмодорено вођство* (2009); *Геополитика енергије* (2010); *Номенклатура Србика* (2012); *Вашигтерна и Срби* (2013); *Хоћеш ли и даље да будеш Србин?* (2014).

Сагледано из темељног ракурса и перспектива развоја овдашње политикологије, Зоран Петровић Пироћанац је својим опусом дао незабилазан допринос овдашњој науци међународних односа, посебно геополитици. Самерено уочљивим тематским и проблемским празнинама на овдашњем, додуше, разуђеном али и непопуњеном, политиколошком пољу, постаје јасно видљиво Пироћанчево откривалачко и у много чему пионирско ауторство. Пироћанац је, наиме, бројним радовима и књигама зналачки испунио непокривене просторе више политиколошких и геополитичких субдисциплина, попут: геополитичке лексикографије, те запажене трилогије из области геополитике ресурса: геополитике воде, хране и енергије. Уз наведене тематски значајне Пироћанчеве књиге, поље његовог научног рада проширено је и на политиколошке и геополитичке аспекте политичког вођства, као и на културно-историјске димензије америчке глобалне доминације. При свему, Пироћанац ни уједном часу није занемаривао отворено а неразрешено српско питање у историјској и геополитичкој визури.

Из године у годину журно али ваљано писане књиге сведоче колико о Пироћанчевој аналитичкој енергији и акумулисаном знању, толико и о осећају недостатка расположивог времена спрам огромне количине непротумачених чињеница и локалних и глобалних збивања. Хтео је много, али је и урадио много, свакако више од многих који су имали далеко погодније услове за рад. Пироћанац је и као новинар и као начуник био покретљив и брз; био је „без кочнице“, плаховит али добродушан и добронамеран. Покаткад је његова отвореност у расуђивању и разговорима изгледала наивно, да би се потом исказивала као тачна и видовита. У својој посвећеној и искреној марљивости користио је све атоме сопствене снаге - и сагорео!

*

Претходних десет година (2005-2015) Зоран Петровић Пироћанац је као научник провео радећи на пројектима Института за политичке студије из Београда. Запаженим аналитичким студијама, чланцима и књигама био је ангажован у раду на институтским програмима, учествујући на научним саветовањима и конференцијама. У више наврата од њега су потицале корисне иницијативе и давани велики доприноси у организацији и остварењу међународних скупова. Више пута а ради научног усавршавања, боравио је у Француској, Америци и Кини, што је резултирало успостављањем сарадње са важним научним установама из тих земаља.

Зоран Петровић Пироћанац је био зналачки поклоник француске културе. Нарочиту наклоност је испољавао према изворној деголистичкој мисли и идејама европског суверенизма „Од Атлантика до Урала“. Импоновао му је онај део француске политике који је тежио самосталности Европе од туторства свог трансатлантског савезника, и сарадњи са Русијом. Отуда је било очекивано што је посебну пажњу усмерио на сарадњу Института са француским научним институцијама из домена политикологије, историје и социјалне теорије.

Зоран Петровић Пироћанац је од оснивања 2005. године деловао и као члан редакције часописа *Национални интерес*. У часопису је објавио више чланака и превода као што је комуницирао са ауторима, прикупљао текстове и обављао рецензентске задатке.

У Институту за политичке студије Зоран Петровић Пироћанац био је уважени старији колега, увек спреман да изађе у сусрет и помогне својим млађим колегама. Красила га је иницијативност и инвентивност, као и спремност на проверу становишта путем дијалога, па и полемике. У Институту су га колеге доживљавале као поуздани ослонац и продуктивну снагу истраживачке и научне делатности. Био је поливалентан писац вичан многим жанровима - „један човек оркестар“. Пироћанац је, у складу са својим научним карактером и темпераментом, испољавао антиципативна становишта, планове и визије истраживачких поља. Та димензија прегнућа у будућности није га напуштала до последњег дана. У том смислу, чак и у објективно отежаним околностима по себе и породицу, увек је деловао као ведри ободрител и оптимиста!

*

Прераним одласком Зорана Петровића Пироћанца остала је осетна празнина, не само у медијском свету, него и у свету политиколошке науке. Један живот у пуном стваралачком замаху је ненадано прекинут. Зоран је својом животном ведрином био далеко од сваке помисли на мрачне хоризонте нестанка. Ничим се није штедео, нити мачим калкулисао. Скупљао је неопходну грађу, неуморно преводио, непрестано писао, правио планове будућих научних сарадњи и научних скупова, договарао медијске наступе. Својим динамичним и преданим животом одагнавао је сваку помисао на крај.

Зоран Петровић Пироћанац неће бити упамћен само као изванредан новинар и медијска личност, већ и као врсан научник чија ће дела изазивати пажњу и интерес у временима која предстоје. Зоранов изненадни одлазак је велики губитак за све његове пријатеље, али, пре свих и више од свих, губитак за његову породицу. У Институту за политичке студије и часопису *Национални интерес* остаће трајано сећање на изузетног човека и драгог колегу Зорана Петровића Пироћанца.

Уредници и чланови редакције
Београд. 6. април 2015.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

ЕКОНОМИЈА И КРИЗА

Слободан Комазец НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, КРИЗА И НЕОКОЛОНИЈАЛИЗАМ	11-45
Млађен Ковачевић УРУШАВАЊЕ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У СРБИЈИ: ДИМЕНЗИЈЕ, УЗРОЦИ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ЗАУСТАВЉАЊА.....	47-70
Радмила Ђурчић НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, ПРИВАТИЗАЦИЈА И СЛОМ РАДНИЧКОГ КАПИТАЛА	71-87
Нада Г. Новаковић КРИЗА, ШТРАЈКОВИ И ПРОТЕСТИ ГРАЂАНА.....	89-112

Слободан Комазец

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, КРИЗА И НЕОКОЛОНИЈАЛИЗАМ

Сажетак

У раду се истражује савремена и данас доминантна економска теорија и политика у облику неолиберализама и тржишног фундаментализма. Неолиберални концепт се ставља насупрот државном економском интервенционизму (и његовим основним механизмима регулисања привреде). Иза тога следи истраживање процеса глобализације, либерализације, дерегулације и приватизације – као основних стубова ширења догме неолиберализма. Посебно се указује да тржиште није јединствен механизам и да се састоји из бројних тржишта и уграђених неравнотежа на њима. Антиинфлациона (стабилизациона) политика у склопу неолиберализма насупрот развојној макроекономској политици, је посебно актуелно подручје у сукобу монетаризма (као основе либерализма) и кејнзијанизма (као основе државног интервенционизма). Овде се посебно истражује однос државе и приватног капитала, деловање државе у привреди, држава благостања, профитна стопа и финансијски капитал. Иза тога следи изучавање неолибералне економије и “шок терапија”. У посебном делу се истражује утицај либерализма и монетаризма на развој неразвијених привреда. У завршном делу се указује на крах неолибералног модела развоја и анти-развојне макроекономске политике који редовно “производе” кризу развоја и запослености.

Кључне речи: либерализам, тржиште, државни интервенционизам, инфлација, развој, незапосленост, криза, стабилизација, модели развоја, крах неолиберализма.

Либерална теорија тржишта и савремена држава

Неолиберализам и тржишни фундаментализам је идеологија наметнута неразвијенима, док их развијене државе, које их пропагирају, у основи не примењују. најбољи доказ за то је државно спасавање највећих банака, осигуравајућих друштава, брзи и великих корпорација у новој финансијској кризи на западу.

Идеологија тржишног друштва или тржишни фундаментализам полази од две претпоставке, којима се данас економисти нерадо супротстављају:

1) Тржиште као „невидљива рука“ (из класичне економије) преко тржишне конкуренције и односима понуде и тражње омогућава најефикаснију алокацију производних фактора, односно највећу ефикасност и профитабилност,¹

2) Тржишни механизам омогућава остваривање „социјалног оптимума“, што представља и полазну основу слободног деловања појединца (либерални индивидуализам).

Либерализам захтева следеће: 1) Смањење пореске стопе крупном капиталу, 2) Потпуно слободну трговину, 3) Масовна и брза приватизација, 4) Кресање јавне потрошње и смањење мешања државе у привреду, 5) Деретулисана финансијска и друга тржишта, 6) Смањење социјалних расхода.

Неолиберална доктрина је, дакле, против мешања државе у привреду, јер ће „природни закони економије поново пронаћи равнотежу, те ће стопа инфлације коју види као облик економске грознице неком чаролијом доживети пад“. Погрешно у целини. Ради се о офанзиви и наметању „модерног“, од свих контрола ослобођеног, неокласичног капитализма у чијој основи је монетаризам. „Противим се свакој владиној економској интервенцији“ (М. Фридман).

1 Саморегулишуће тржиште се сматра невидљивом руком која спонтано ствара ред у економским и друштвеним односима. (Видети шире: Ерик Рејнерт: Спонтани хаос, Чигоја, Београд, 2010, стр. 172.

Из кејнзијанске теорије и макроекономске политике познато је да држава у тешкој економској рецесији мора тражити новац (чак и емисиони) како би подстакла економију. Неолиберали и монетаристи заговарају владину строгост у порасту цена усред рецесије. То је пут у смишљено изазвану рецесију и кризу.

Тржишна догма и либерализам иду „руку под руку“. Државни економски интервенционизам је непотребан, док се улога државе и њена јавна потрошња требају стално смањивати.

Тржиште је, познато је, од велике економске кризе и развојем државне интервенције, било нужно ограничено државом. Најпре је то у класичној економији и тржишту било сведено на улогу „ноћног чувара“, очување мира, поретка и борбу против монопола. А касније се развија државни интервенционизам у склопу макроекономске политике државе и „коректора тржишне стихије“, односно активности и мера у отклањању криза (кејнзијанизам) у које капиталистичка привреда периодично улази.²

Дакле, либерално схватање државе и тржишта заснива се на уверењу да ће тржиште извршити најбољу алокацију производних фактора.

Слободно формиране тржишне цене саме су у стању да доведу брзо до успостављања и одржавања тржишне равнотеже. Тржишни механизам је у стању да осигура следеће циљеве у развоју:

- а) Сталну равнотежу свих сектора (структурну) и укупну (глобалну) – равнотежу у привреди,
- б) Сталну и пуну запосленост,
- в) Оптималан економски раст.

Класични либерализам чисте тржишне економије никада није функционисао у чистом обиму, чак и пре настанка кејнзијанске политике.

Новија схватања, везана за кејнзијанску и неокејнзијанску теорију, траже стално присуство државне интервенције на тржишту. Тржишни аутоматизам редовно води у кризу, депресију, нестабилност и незапосленост, тако да држава мора да интервенише у отклањању тих неравнотежа. Тржиште

2 Очито је то, како се показало у пракси, неолиберална утопија, где ће тржиште решити све на оптималном нивоу.

само по себи не даје довољне и праве информације, тако да одлуке субјеката на тржишту нису увек оптималне и економски рационалне, због чега и државни интервенционизам постаје објективно нужан.

Ради се о низу програма који чине саставни део интервенције државе у привредни и финансијски сектор, без чега привреда заснована на класичној економској теорији и либералном тржишту не би нашла излаз из кризе, односно редовно би улазила у познате периодичне кризе или рецесије у развоју.

Економске функције савремене државе могу се свести на три подручја:

1) Стабилизациона функција, која у себи укључује и одговарајуће мере развојне и структурне политике,

2) Редистрибуциону функцију, која укључује подручје расподеле и прерасподеле доходака (буџетском политиком). Ова функција укључује и одређену социјалну функцију државе у циљу “праведније” расподеле националног дохотка.

3) Алокациона функција којом држава усмерава привредне, радне и финансијске ресурсе у одређене гране или подручја у које новац и капитал логиком чистих тржишних односа не би ишао. Диспропорције у развоју би настале као неминовност аутоматског деловања тржишта, док би многе стратешке гране од виталног интереса за друштво и националну економију (због ниже профитабилности улагања) заостајале у развоју. Држава преузима бригу да их подржи одређеним мерама, инструментима или директним улагањима.

Државни интервенционизам у економији садржи цели спектар мера и инструмената за усмеравање и подржавање економског раста и социјалне стратегије. Држава, између осталог делује на следећим правцима:

- 1) Планира економски развој,³
- 2) Усмерава инвестиције,

3 Цефри Сакс као један од конфеја (уз Милтона Фридмана) сматра да “влада мора да има стратегију развоја, а то Србији недостаје”. „Многи сектори не могу да се развијају само на приватним основама. Већини сектора су за развој потребне државне инвестиције – инфраструктура, обучени радници, извозна тржишта, привлачење нових инвестиција. То не може да буде препуштено тржишту, већ тражи озбиљну државну стратегију“. (J. Saks, у интервјуу НИН-у 27.04.2014).

- 3) Штити домаћу производњу путем разних мера заштитне економске политике (савремени протекционизам),
- 4) Одлучујуће делује у политици образовања,
- 5) Стимулише и усмерава технолошки развој,
- 6) Држава обезбеђује функционисања великих система (транспорт, енергетика, саобраћај, комуникације),
- 7) Води макроекономску, развојну стабилизациону, финансијску и спољно-трговинску политику,
- 8) Примењује бројне мере у циљу регулације инвестиција, контроле и политике цена, фискалних и монетарних подстицаја (каматна стопа, девизни курс, кредити банака, примарна емисија, финансијско тржиште),
- 9) Држава контролише и ограничава олигополске и монополске структуре,
- 10) Држава контролише и усмерава формирање нових фирми, улагања у нове инвестиције, а преко јавних предузећа директно интервенише у област производње, увоза, инвестиција, развоја,
- 11) Држава директно утиче на трансформацију привредне структуре.

Савремени државни интервенционизам са моделом „обнова, реформе, развој“ у новоиндустријализованим привредама крајем деведесетих година, ослоњен на неокејнзијанску теорију, допринео је брзом економском развоју ових привреда (Ј. Кореја, Тајван, Сингапур, Хонгконг, односно „пет тигрића“). То су тзв. новоиндустријализоване земље. Модел настоји да изгради „вођено“ и контролисано (а не потпуно слободно) тржиште, а то значи социјална и регулисана привреда (по узору на немачко - јапански модел капитализма). У овим привредна држава је вршила избор и подстицала приоритетне индустријске секторе, креирала и спроводила одговарајућу (себи подешену) извозну, финансијску, монетарну, инвестициону, стабилизациону и технолошку политику. Режим спољне трговине, девизних курсева, коришћења иностраних кредита, био је високо контролисан и централно вођен. Вођена је политика супституције увоза и снажне стимулације извоза. Увоз је строго контролисан и врло селективан, а девизна контрола врло чврста. Банкарски (национално очуван)

систем је путем кредитне и каматне политике кориштен као главна полука државне стимулације једних и дестимулације других сектора у циљу реструктурисања привреде.

Овај модел је омогућио овим привредама импозантну динамику економског раста (све до 1998. године када је под притиском напуштен). Поједине новоиндустријализоване земље су се врло брзо приближиле високо развијеним привредама, да би на притисак ММФ напустиле овај врло ефикасан модел развоја. Нажалост и државе ЕУ су прихватиле тржишни фундаментализам из САД, уз кризу која се продубљује и све чешће социјалне потресе и огромна социјална раслојавања.⁴

Глобализација, либерализација, дерегулација и приватизација

Нова религија свемогућег неолиберализма и глобализације полази од става да ће „нови капитализам“ донети богатство свима. Ортодоксни неолиберализам је продукт крајње идеолошке пристрасности развијених капиталистичких држава, пре свега САД.

Модел „чисте тржишне економије“ америчког типа капитализма у последњој фази развоја задоминирао је на супрот јапанским моделом „доживотне запослености“ и европском моделу „социјалног партнерства“ или социјално-тржишне привреде. Јапански модел је у периоду 1950–2000. омогућио стопу раста од 5,2%, а европски модел социјалног партнерства у истом периоду 3,4%, док је у САД то износило свега 1,7%. Долази до превласти парадигме „чисте тржишне привреде“ и монетаризам. Ту је велику улогу одиграо Вашингтонски договор, који је створио нову платформу неолиберализма (ММФ, Светска банка и Трезор САД), али и СТО – Светска трговинска организација под директним утицајем моћника и носилаца светског финансијског капитала и групе најразвијенијих држава у свету (Г–8).

Процес глобализације преко нагле либерализације трговинских и финансијских токова, дерегулација, привати-

4 Ове проблеме у ЕУ шире смо разрадили у студији др С. Комазец: Економија страха инеизвесности (Криза Европске уније и еврозоне), Београд, Asterix, 2013.

зација, уз стабилизациони и „структурни програм прилагођавања“ ММФ, разорила је наведени модел, који је омогући овакав висок привредни раст.

Модел државног интервенционизма „обнова-реформе-развој“ уважава логику тржишта, али је држава отклањала недостатке тржишта. Она је интервенисала када тржиште није могло да осигура оптималну алокацију ресурса, подстицала је извозни сектор, истраживања и развој, образовање, запошљавање и др.

Узроци садашњих криза у готово свим државама у транзицији су:

- 1) Спољноекономска либерализација и дерегулација финансијског система,⁵
- 2) Одсуство контроле и надзора централних банака у погледу задуживања у иностранству и контроле националног банкарства,
- 3) Нереални, обично прецењени, девизни курс,
- 4) Велика краткорочна задуженост (унутрашња и екстерна),
- 5) Дефицити платног биланса и огромни дефицити јавног сектора,
- 6) Либерализација свих тржишта и процеса криминализације друштва,
- 7) Губитак кредибилитета државе и институција система,
- 8) Потпуна либерализација токова капитала и губитак контроле капитала,
- 9) Слаба и недовољна контрола банкарског сектора и берзанског пословања.

Класичне теорије спонтаног развоја, сталне равнотеже и пуне запослености, односно непотребности мешања државе у привредни живот поново су оживеле у облику неолиберализма и тржишног аутоматизма (фундаментализма). Вели-

5 Либерализацијом спољне трговине и смањењем царинске заштите отворен је пут за нагли прилив иностране јефтиније и квалитетне робе. Због пада националне производње и понуде домаће робе, уз пораст незапослености и домаће тражње, отварање иностраних банака или продаја домаћих банака иностраном капиталу – отворило је простор за прилив страног капитала и повећање куповне моћи преко кредитирања сектора становништва за куповину иностране робе. Вештачки изазваних коњунтура и „стабилност“ изведени су гушењем националне производње и порастом незапослености.

ком економском кризом (1929–33), срушен је и мит и догма о спонтанитету и пуној запослености, на чему израста све развијенији државни интервенционизам кејнзијанског типа. Данас је основни стуб економија ЕУ неприкосновени тржишни либерализам.⁶

Стални раст државне интервенције до сада највећим делом се остварује кроз раст јавног дуга, субвенцијама, војним наруџбинама, национализацијом, одржавањем „нерентабилних сегмената“ система у подржавању профита, као и низом других монетарних и фискалних економских мера.

Све развијенији јавни дуг који често прелази и висину бруто домаћег производа, а и све шира међународна повезаност у кретању робе, рада и капитала, доводе до превазилажења кејнзијанске теорије детерминисаности националног дохотка, допуњени домаћим и међународним дугом, док се финансијски токови не одвијају више под доминантним деловањем закона вредности или чисто тржишних закона већ мање или више развијеним јавним сектором и монополском структуром, финансијским фиктивним капиталом, у савременој привреди. Тај сектор захвата од 35–62% националног дохотка, а укључујући и јавни дуг, онда често и изнад висине бруто домаћег производа.

Државни расходи и приходи постају функција флукутусања економске активности. Фискални и монетарни сегмент система као целина следе развој појединих економских активности и различите манифестације производње, расподеле и потрошње. Тиме и савремени буџет и буџетска политика постају готово основни инструмент стабилизационе и социјалне политике. Фискална политика се претвара из само допунског, корективног фактора развоја привреде, у основно подручје преко којег се делује на експанзију и стабилност привреде. Стратегија глобалне економске политике бројим интервенционим механизмима државе (јавни радови, расходи, национализација, државна партиципација, извоз и увоз

6 Модел стабилизације и реструктуризације који нуди ММФ неки аутори су назвали „велики прасак“ либерализације и дерегулације. Магична снага деловања тржишта на развој и стабилизацију су основа монетаризма. ММФ прокламује политику смањења дефицита буџета, чак и буџетски суфицит, повећање, пореза и повећање каматних стопа, смањење јавне отрошње што све води падању привредне активности.

капитала, кредитна политика, субвенције, међудржавни кредити, набавке државе и стварање резерви, царине, девизна политика и др.) углавном је оријентисана на постизању данас најтежих проблема насталих из набујалих противречности савременог капитализма (незапосленост, инфлација, депресивна стања циклуса, монетарна и финансијска криза, криза на берзама и тешкоће у репродукцији капитала и др.). Међутим, тим трансакцијама држава је ушла у све сегменте привредно-финансијског и социјалног система. Прерасподелама у корист најамнина и плата кроз социјалну функцију и бригу за запосленост, буџетска политика је захватила велики део бруто домаћег производа и „непродуктивно“ га користила, чиме је угрозила саму основу капитализма – профит. Ефикасност привреде је опадала, као и профитна маса и штедња, инвестиције су слабиле, привреда све чешће улази у „рецесију“. Настаје период „реганомике“ и „гачеризма“, нови конзерватизам у корист крупног финансијског капитала, али на штету радника и најамнина. То је позната концепција „економике понуде“. Најамнине се обарају, држава се потискује из привреде, интервенција државе слаби, док јача улога тржишта и понуде и штедње насупрот функцији тражње.

Долази у ствари до спреге државе и капитала и олигопола на националном и међународном плану. Социјална функција и издаци државе се смањују, а брига за незапосленост препушта тржишту све до „природне“ стопе незапослености. Сукоб интереса рада, капитала и државе око прерасподеле националног дохотка је заоштрен до крајњих граница – на штету запослених, незапослених и издржаваних делова становништва. Неолиберализам и аутоматизам тржишта отвара неслућене могућности нових прерасподела и „легалне“ пљачке радника и неразвијених привреда.⁷

Тржиште је у систему изгубило, чак и по већини грађанских економиста (пре свега под утицајем старих противречности савременог капиталистичког друштва), способности да аутоматски регулише робно-новчане токове, да је

7 Фундаменталистичка слободна тржишта и нови конзервативизам довео је до отварања привреде у свету за продор капитала из развијених западних држава. Државе се на покорност терају шоком. Неолиберализам је друго име за неокOLONИЈАЛИЗАМ и масовну експлоатацију.

место верификације вредности и механизам координације активности.

Развојем капитализма, односно с његовим постепеним преласком у другу и последњу фазу, у фазу монополистичког капитализма или империјализма, долазе до пуног изражаја све противречности које иначе прате овај систем производње и расподеле друштвеног производа. Све чешће долази и до појава криза и депресија, до хиперпродукције разних врста робе, високе инфлације, дефицита буџета, високе пореске пресије, до масовне незапослености, што проузрокује велике и готово непремостиве тешкоће у процесу репродукције укупног друштвеног капитала.

„Теорија понуде“ настала као последица монетаризма и либерализма, полазећи од тога става, објективно постаје заступник интереса монополистичког капитала уз сасвим извесну реприватизацију јавног сектора у привреди. Ова, очито конзервативна теорија, залаже се за максимално ограничавање права радника и смањивање њиховог удела у расподели националног дохотка, уз адекватан пораст учешћа профита и приватног капитала. То је имало за последицу да су трошкови рада (плате и најамнине) за последњих двадесет година смањиле учешће у бруто домаћем производу за око 15% и то код свих развијених држава капитализма.

У савременим државно-монополистичком капитализму данас готово ништа није остало од уобичајеног схватања традиционално слободног тржишта. Њега највећим делом регулишу државе, с једне стране и монополистичке организације с друге стране. Производња и понуда готово су регулисане, а цене су мало где одраз само игре понуде и потражње, док су трошкови репродукције све више под утицајем трансферних и других расхода државе, односно регулативне политике развоја и расподеле. Данас државни расходи учествују у бруто домаћем производу већине развијених земаља од 35-59%, док регулисање приватне и јавне тражње постаје саставни део развијених мера антицикличне економске политике. Истина је да је дошло до негације аутоматизма тржишне привреде уз истовремену афирмацију државног интервенционизма, односно развоја монополистичког капитализма непотпуне (дириговане) конкуренције.

Држава, савремено тржиште и неолиберализам

„Извући људе из сиромаштва и укључити их у модерну економију - је добро за економију, земљу и друштво“. (Карлос Слим Хелу, најбогатији човек на свету у 2011. години).

Државна интервенција у привреди је нужност у отклањању слабости тржишног механизма, који би с једне стране привреду могао одвести у високу инфлацију и претерану коњунктуру, а са друге у већу кризу и незапосленост. Аутоматизма и потпуно слободно (либералног) тржишта више нема, посебно из разлога што се на свим тржиштима јављају привредни субјекти, држава и становништво, али и снажни међународни монополи и олигополи.⁸

Државни интервенционизам настао ширењем кејнзијанске доктрине антицикличног и антикризног деловања државе (ради отклањања слабости тржишног механизма и слабости стихијског понашања приватног капитала) водили су порасту јавних расхода државе. Стављањем под државну контролу свих виталних сегмената привреде, социјалног система, сигурности, подстицања приватног предузетништва, прерасподеле доходака и основних мера макроекономске политике, те „пословног окружења“ у којем привредни субјек-

8 Тржиште није јединствен механизам. Као да се заборавља да постоје врло сложена и бројна тржишта као: тржиште роба, тржиште услуга, тржиште новца, тржиште капитала, девизно тржиште, информационо тржиште, међународно тржиште, тржиште радне снаге и др. Свако од наведених тржишта састоји се од већег броја ужих (специфичних) тржишта. Тако се нпр. тржиште роба састоји из тржишта роба широке потрошње, инвестиционих добара, увозне робе, извозне робе, контролисаних цена, слободних цена. На сличан начин се разлаже и тржиште новца и тржиште капитала. Веома су бројна и разноврсна њихова међусобна деловања, која често немају директне везе са основним “производима“ и њиховом понудом и тражњом на тим тржиштима. Неравнотежа на једном тржишту преноси се на друга тржишта, јер су економски и финансијски систем органски повезани и условљени. То се посебно односи на спекулативна тржишта (хартије од вредности и фиктивни капитал који данас доминира).

ти треба самостално да се понашају, везано је за све бржи апсолутни и релативни раст државних прихода и расхода.

Стални и све већи притисак јавне потрошње и пореских издвајања доводе до отпора даљем расту пореза у привреди, али и претераном укупном захватању државе и државној „непривредној и нерационалној потрошњи“ како то често истиче. Истовремено се јавља и критика државне регулативне функције (потреба за социјалне издатке, регионални развој, заштиту околине и др), јер то смањује ефикасност капитала, доводи до опадања продуктивности рада и општег пада профитне стопе и масе профита.

Сада се захтева ограничавање јавног сектора, снижавање пореза бизнису и смањење регулативне економске функције државе, што треба да осигура шири простор за приватни капитал и приватну иницијативу и већи профит. Дакле, штедњом из нове кризе, али којом штедњом? Овај „нови конзервативизам“, како се обично назива, нарастао као отпор даљем ширењу државе благостања и „економије благостања“ значи оштро супротстављање кејнзијанској економској доктрини дефицитног буџетског финансирања – која фискалним подстицајима, јавним расходима и експанзивном монетарном политиком треба да оживи привредну активност и спречи улазак привреде у фазу рецесије. Тај монетаризам „економије понуде“⁹ и „рационалних очекивања“, као нова доктрина, требало је да направи заокрет у економској мисли и стратегији од јавног ка приватном сектору, од јавног непроизводно-социјалног ка приватно-профитном систему. Она, у основи, значи повратак неокласичној теорији и политици, повратак „магичној снази тржишта“, слободној приватној иницијативи, „економској динамици произвођача“, али и филозофији рационалног понашања појединаца и „инхерентној стабилности приватног сектора“ (Фридман). Држава треба да смањи своје расходе и ограничи своје мешање у привреду. То ће уместо ње чинити односи понуде и тражње и приватни

9 Концепцију „економије понуде“ и тачеризма и реганомике, шире смо истражили у студији др С. Комазец: Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал, Чигоја, Београд, 2014. Озбиљну анализу криза и успона монетаризма налазимо у раду Х. Магдоф - П. Свиин: „Криза кејнзијанизма и успон монетаризма“, Марксизам у свету, бр. 7-8, 1988, стр. 30-41 и Д. Смит: „Успон и пад монетаризма“, исто, стр. 81.

капитал под мотивом профита. Данашњим неолибералним владама је највеће светогрђе заговарати економски протекционизам и евентуални „економски патриотизам“.

Магична снага тржишта је у потпуном раскораку са стварним односима у економијама развијених капиталистичких држава. Више идеолошко инсистирање на слободи тржишних односа праћено је, све више, ограниченим деловањем тржишта, врло развијеним проетекционизмом развијених, манипулацијом понудом и тражњом од монопола и државе, огромним субвенцијама извозницима, што је посебно изражено у међународним економским односима и интернационализацији капитала и корпорација. Мултинационалне компаније селе производњу и улажу капитал тамо где су сировине, енергетика, јевтина радна снага, велика пореска ослобађања и стимулације и сл. На тај начин престаје да делује аутоматизам домаћег тржишта и игра понуде и тражње. То се односи и на државну интервенцију у регулисању цена, стимулацијама, субвенцијама, обавезном откупу, робним резервама и сл. Слободан приступ тржиштима, отворена врата за инострано приватно инвестирање, слобода приватне предузимљивости, пропагирају се баш зато да би се тиме омогућили економски и финансијски јачим снагама и земљама доминација над слабијим и зато зависним земљама. То је доктрина лажног либерализма који осигурава финансијски и технолошки неоколонијализам развијених држава. Финансијски капитал (најчешће фиктивног облика, без додира са националним дохотком) осваја светска тржишта, делују на инвестиције и структуру развоја држава у које одлази. Оплодна капитала је одвојена од реалне економије. Финансијска економија и спекулативни капитал доминирају. Профитна стопа је неколико пута виша финансијској сфери у односу на реалну сферу.

Антиинфлациона политика насупрот развојној макроекономској политици

Фридманова теорија кризе садржи у себи следеће факторе: клизне каматне стопе, дерегулацију цена, слободна спољна трговина, слободно тржиште, реална понуда новца и др. Такав систем је подложен кризи.

Веровало се да ће либерализација капитала и финансијских тржишта довести до бржег привредног раста. Нажалост то је само узроковало, продубило и проширило финансијску кризу.

У борби против инфлације као основног проблема привреда, економска теорија данас препоручује високу каматну стопу, што доводи до даљњег обарања профитне стопе и инвестирања, чиме се и економска криза настоји ублажити или одгодити монетарном експанзијом. Тиме је у монетарни систем уграђена супротност циљева и ефеката ових мера. Инфлационе тенденције су инхерентне савременом високо концентрисаном капитализму, које својим деловањем на прераспodelу дохотка доводе до релативног обарања најамнина у дохотку, оно што капитал није успевао да учини притиском на радничке синдикате. Тиме се ствара додатни простор за акумулацију капитала и раст профитне масе. Савремена инфлација у капитализму је тиме свесно изазвана, то је произведена инфлација од стране државе и крупног капитала.

Држава данас не жели да испусти кредит и новац из руку, управља њима као снажном полугом у развоју, али и из разлога да се спречи понављање великих ломова у кредитном систему, банкротства банака и растројства финансијског система у целини (поучени искуствима из велике економске кризе). Подсетимо се само најновијих догађаја око кризе хипотекарног тржишта у САД и прихватања централне банке САД (ФЕД-а) да интервенише с око 700 милијарди долара да спасава хипотекарне банке, финансијска тржишта, корпорације за некретнине и општу ликвидност привреде и банкарског сектора.¹⁰ У наредним годинама таква интервенција је достигла 24 билиона долара.

Дакле, бројним интервенционим механизмима државе (војна економија, јавни радови, национализација, партиципација, увоз и извоз капитала, кредитна политика, камата, међудржавни кредити, набавке државе и стварање резерви, царине, девизна политика и др.) настоје да се реше, или ублаже нарасле противречности савременог капитализма (криза, незапосленост, инфлација, депресивна стања циклуса, мо-

10 Неолиберални приступ финансијском тржишту нема смисла ако су финансијска тржишта и банкарско пословање нерегулисани – они ће редовно произвести кризу.

нетарна криза, репродукција капитала, финансијске кризе и сл.). То из основа мења односе и факторе раста капиталистичких привреда.

Сада се пред економску теорију у истраживању савременог капитализма оправдано постављају следећа питања:

1) Однос државе и приватног капитала у формирању укупне функције потрошње, инвестиција и штедње,

2) Деловање државе на понашање целокупне привреде, насупрот ранијем доминантном деловању приватног капитала,

3) Основаност теорије недовољне потрошње као фактора криза у савременом капитализму, с обзиром на редовно високу потрошњу која данас стално прати развој капитализма, посебно преко врло развијеног кредитног механизма (експанзија кредита становништву, јевтиних кредита предузећима), односно потрошње на увозу капитала и дугу,

4) Деловање високих социјалних и војних расхода, уз формирање и структуру укупне функције потрошње, посебно у формирању робних и куповних фондова (понуде и тражње на тржишту),

5) Да ли је капиталистичка држава успела дугорочно да овлада већим бројем контрафактора који делују насупрот цикличном кретању привреде с тенденцијом пада профитне стопе, 6) Да ли је профитна стопа у свим секторима основни мотив понашања, или постоје и други мотиви посебно у корпоративном и високо монополизованом капитализму,

7) Шта се догађа са профитном стопом, неисказивањем стварних резултата пословања, профита и рентабилности укупног капитала у условима интернационализације капитала (повезане са избегавањем плаћања пореза у земљи од стране приватног корпоративног капитала),

8) Данас не треба да се сузбија дефлација, већ хронична инфлација, али ни да се посебно стимулише тражња да би се приватни капитал охрабрио за инвестиције. То је уско повезано с „илузијом новца“, када је новац дуго, али неумерено, коришћен као средство за оживљавање тражње, што је довело до све већег раздвајања реалног и номиналног дохотка. Маса новца се брзо и стално повећава, а његово свођење на нормалан, нижи ниво, редовно изостаје. Исто тако, коришћење новца за финансирање државног буџета углавном касније

се није смањивао (отплатама и гашењем новца и дугова). То је доводило до сталног раста дугова, емисије новца, камата на јавни дуг и поновно нове емисије новца. Стална инфлација праћена новом емисијом води високој тражњи у односу на понуду. Решавање привредних проблема и кризно-инфлаторног механизма данас се све више тражи у регулисању понуде, (производње, привредног раста и штедње), а не регулисању глобалне тражње, посебно из тражње јавног сектора.

Економски механизам заснован на принципима кејнзијанске теорије и финансијске политике све више се преусмерава на друштвене инвестиције преко стимулисања државних инвестиција у науку и технологију, образовање, припрему и преусмеравање запослености.

Неолиберална економија и „шок терапија“ у кризи притиснутој привреди

Релевантност монетаризма и либерализма у привреди погођеној дубоком и комплексном економско-социјалном (и развојном) кризом, до сада је јасна по својим „результатима“, посебно у нашој привреди, али и у другим „привредама у транзицији“.

Криза се продубљује, незапосленост се повећава, производња константно опада, социјално раслојавање друштва је све веће (оформљена је врло богата мањина, уски слој од 5-8% становништва, уз највећи део осиромашеног становништва).¹¹

Социјална инфраструктура се из основа мења, али уз стално слабљење и дробљење радничких синдиката (преговарачка снага синдиката стално слаби).

Могућности запошљавања су све мање, обзиром да инвестиције нису оживеле, уз истовремени брз технолошки развој који тражи све мање рада. Неликвидност привреде подстакнута рестриктивном монетарном политиком стабилизације је изузетно изражена, а цена новца и кредита висока. У екстерној економији долази до енормног раста дефицита трговинског и платног биланса, домаће тржиште је преплављено страном јевтинијом и квалитетнијом робом. уз све

11 Економски експеримент неолиберализма на подручју развоја националних економија – свео се на фатаморгану.

бржи раст иностране задужености и обавеза из екстерних дугова. Ствара се високо зависан развој ослоњен на страни капитал. Буџетски дефицит има тенденцију да „експлодира“ и да се све више ослања на кредите пословних банака у рукама страног капитала, а у крајњем случају на увоз капитала за финансирање не само дефицита буџета, већ и буџетних расхода у маси.

Кризно стање економије тражи одговор на питање: може ли се (и како) из фазе кризе ка економском развоју? Да ли и даље задржати концепцију либерално-монетаристичког типа и савете иностраних стручњака (представника светског финансијског капитала, ММФ, Светске банке, Светске трговинске организације (СТО) и представника ЕУ)? Да ли се може од „дивљег капитализма“ ка организованом социјално-тржишном систему (као, уосталом, систему кога је до сада имала привреда Европске уније).

Централне банке истичу као примарни циљ монетарне политике „борбу против инфлације“, уз коришћење високе референтне камате, а затим рестриктивна политике новца и кредита, „чврст“ и прецењен курс домаћег новца, политика уравнотеженог буџета и др. што је све саставни део монетаризма данас. Рестрикција и смањење јавних расхода (посебно социјалног и трансферног карактера), праћени дерегулацијом и високом либерализацијом, рушили су један социјални систем и равнотежу у друштву, а ослободили простор за дивљачки плачкашки систем капитализма првобитне акумулације капитала.

Може ли се поћи алтернативним путем у транзицији и изласку из комплексне кризе? Како оживети домаће факторе развоја и покренути динамичан и дугорочно одржив оптималан рас?

У бежању од вулгарног марксизма и потпуне етатизације привреде, социјално уравнотеженог, али и неефикасног привредног система, руководства држава и привреда у транзицији су кренула у обнову старог капитализма, али сада вулгарног типа, турбо капитализма заснованог на плачкашком односу према друштвеном капиталу и поништавању права радничке класе. Да ли је формиран комплексан модел развоја и привредног система? Да ли изабрани модел економске политике (пошто се о моделу привредног система не

може говорити) заснован на наглој либерализацији свих тржишта (чак и тржишта капитала) и монетаристичкој догми, одговара једној малој привреди и то недовољно развијеној, са око 4.300 евра пер цапита?

Међутим, државе се на покорност страном капиталу и интересима управо терају шок-терапијом. То није шок терапија, већ шок-инфекција, претходно анестезиране економије. Многи аутори сматрају да је то операција без анестезије („болне реформе“).

Монетаристички и тржишни фундаментализам у неразвијеној привреди у којој је монетизација ниска, недостатак текућег новца и капитала за развој (штедње) тако изражен да представља прави тектонски поремећај, уз готово потпуну зависност сектора предузећа од кредита банака и високе задужености према банкама у земљи и иностранству, али и међусобно, уз застарелу технологију, ниско коришћење капацитета, високу пореску пресију и др. права је омча за опоравак и развој. То није само шок привреди, већ омча развоја. Неки аутори су то назвали „поход необузданог капитализма“. Други су то назвали „неоконзервативни (Фридмановски) модел капитализма катастрофе“ (Ноами Клајн).

Многе познате економске школе нуде низ другачијих решења управо за овакав тип привреда. Да наведемо најважније:

1. Кејнзијанизам, доказан преко Њу дила („Новог договора“),
2. Неокласична теорија (синтеза) и „држава благостања“,
3. Модел социјално-тржишне привреде (западноевропски модел капитализма),
4. Посткејнзијанску теорију и макроекономску политику,
5. Интервенционистичка политика у развијеним привредама (историјска школа),
6. Институционализам и његов модел трансформације друштвених институција,
7. Модел постепене трансформације једног у други систем(то је позната теорија конвергенције).

Од свих модела и школа изабран је у низу држава у транзицији (да ли самостално или по наговору саветника са

запада?) модел грубог монетаризма, модел „чистог“ тржишног друштва и тоталне (брзе) приватизације помоћу посредовања државе у том процесу, али и брза и велика либерализација унутрашњег тржишта и спољнотрговинских односа, чак и капиталних трансакција, што је погубно за привреду у развоју. То је, уз погрешан избор, истовремено и велики шок („шок терапија“) за сваку, посебно слабо развијену привреду – изложену разарајућем деловању иностраног капитала и увозне робе на домаћу производњу.

Видели смо нешто раније да је либерализам и монетаризам настојао да државно или „друштвено власништво“ када нас брзо и по сваку цену претвори у приватно уз модел либералне (чисте) тржишне економије.¹²

Прескочен је метод постепене трансформације у систем мешовите привреде у којој функционишу различити облици власништва, укључујући „радничко акционарство“ и управљање у предузећима досадашњег друштвеног власништва.¹³

Ни у развијеним привредама ЕУ не доминира систем чисте тржишне економије и либерализам, већ мешовита привреда и врло снажан државни економски интервенционизам (монетарна, фискална, спољнотрговинска сфера, заштитна политика, односи у расподели, директна подстицајна и социјална државна интервенција из буџета и др.).¹⁴ У привреди Србије уз неолиберализам и грубу верзију монетаризма доминира и ад хоц волунтаристички интервенционизам.¹⁵

12 Сада се у Француској и другим државама ЕУ, јавља економски патриотизам, јер се не дозвољава да стране компаније преузму контролу над домаћим фирмама у сектору енергетике, водоснабдевања, транспорта, телекомуникација или здравства, без посебне дозволе државе, која има право вета. (видети декрет француског министра за привредни опоравак Арноа Монтенбурга). При томе се заговара сопствени привредни развој – активирајући домаће факторе развоја.

13 Детаљно разрађено у пројекту под насловом „Програм оживљавања привредног раста с новим управљањем капиталом уз друштвени препород“, аутор др С. Комазец, Београд 1993, стр. 121.

14 Да се подсетимо, у ЕУ је одређено каква може бити највиша каматна стопа, колика максимална стопа инфлације, колики дефицит буџета у бруто домаћем производу, максималан јавни дуг у бруто производу, усклађеност фискалног терета и конвергенција фискалних система, јединствен новац, регулисана економија – дакле, готово сви фактори и полуге развоја. Где је ту либерализам, где тржишни фундаментализам, дерегулација, дефискализација и сл. Не постоје, осим као препорука за друге земље ван ове групације.

15 Основне претпоставке неомонетаризма у привреди су следеће: 1) Слободна

Као и у низу „других земаља у транзицији“ влада се ослања на државну принуду, уз финансијску помоћ из иностранства (донације, кредит, дознаке помоћи), што води дужничкој економији.¹⁶

Дужнички зависне привреде од ММФ и светског капитала доведене су у стагнацију под изговором „привредне стабилизације“ и „реструктурисања“. Очито је да је модел рестриктивне монетарне политике (и нови монетаризам) у највећем броју привреда довео до стагнације, кризе, великвидности, социјалног раслојавања друштва, али не решавају проблеме развоја и незапослености, односно буџетског дефицита и платно-билансног дефицита.

Ова концепција је отворено и са много хвалоспева подржана саветима стручњака ММФ са њиховим монетаристичким идејама. Изостали су економски и развојни стимуланси, основац на домаће ресурсе, системска регулација, домаћа наука и алтернативне економске доктрине, управљање предузећима од стране запослених¹⁷ и повратак банкарског сектора из руку страног капитала у национално банкарство, уз високу пруденциону контролу централне банке. Тако је и Гринспен поново „открио“ Шумпетера и његову „теорију производног кредита“ у његовој теорији привредног развоја.

конкуренција и слободна тржишта; 2) Осцилације цена у оба правца, могућности свих субјеката да бирају облике у којима ће држати своја добра – у склопу функције тражње новца из ове теорије; 3) Развијено финансијско тржиште; 4) Сигурност улагања; 5) Реалне цене свих облика имовине; 6) Новац је најважнији фактор развоја и стабилизације; 7) Политика високе каматне стопе и „скупог новца“; 8) Политика уравнотеженог буџета; 9) Политика уравнотеженог платног биланса; 10) Рестриктивна монетарна политика у циљу остваривања стабилности привреде (инфлација је искључиво монетарни поремећај); 11) Флукутирајући (слободан) девизни курс; 12) Смањивање пореског терета крупном – предузетничком капиталу; 13) Приватизација одмах или што пре, без обзира на услове, што је познато као „шок терапија“.

16 Ширу разраду процеса и механизма стварања дужничке економије дали смо у студији др С. Комазец: Лавиринти дужничке економије, Логос, Сплит, 1998. и Криза дугова и развојна драма, Београд, Чигоја, 2012.

17 Овај концепт радничког акционарства широко и комплетно је разрађен у студији др Слободана Комазеца: Политика стабилизације и привредни раст, Слобода, Београд, 2002, стр. 1–110.

*Тржишни фундаментализам¹⁸ и либерализам
- полуге у рукама финансијског капитала
и експлоатације*

Тржишни фундаментализам и концепт „структурних реформи“ Светске банке, односно „структурно прилагођавање“ ММФ – довели су до продубљавања кризе развоја и нагомилавања дугова неразвијених земаља, док су социјални, здравствени и образовни систем доведени до распада. Потврђује се познати став „штедњом до беде“.

Некритички прихваћени концепт монетаризма ММФ и неолиберализам са Запада, којим је „стабилизован“ монетарни сектор (стабилност цена и девизног курса), али без стабилизације и оживљавања реалног сектора, док се санација и рестаурација банака свела на масовну ликвидацију домаћих банака (грешка поновљена из других држава у транзицији), уз увођење страних банака. „Стабилност монетарног сектора (цене, девизни курс) је велика илузија која је произведена вештом манипулацијом монетарним агрегатима и задуживањем у иностранству“¹⁹

Економски раст, пораст запослености, већа социјална равнотежа и уравнотеженост платног биланса, потиснути су у корист стабилизације монетарног сектора. Међутим, висока је и неприхватљива социјална цена и развојни слом привреде у остваривању ове стабилизације.

Даље провођење овакве политике не може довести до пораста производње, запослености и одрживог економског раста (већим делом заснованог на активираним домаћим факторима раста). Тако је економиста Фриш предлагао да се оставе по страни финансије и трговина, а све мере усмере на производњу.

Квантитативна теорија новца и на њој заснована монетаристичка доктрина (Фридман) видели смо, није теорија производње ни теорија новчаног дохотка, ни теорија цена, већ је то теорија тражње новца укључена у теорију капитала. То се јасно види из функције тражње новца. Монетаризам је усмерен пре

18 Тржишни фундаменталисти никада нису ценили државне институције које су потребне да би економија успешно пословала.

19 Видети о томе шире у студији др С. Комазец: Криза дугова и развојна драма.

свега против инфлације и бави се односима понуде и тражње новца и новчаног капитала.

Монетаризам се не бави активном политиком развоја реалног сектора, запосленошћу, екстерном економијом, банкарством и сл. све то оставља спонтаном деловању тржишног механизма. Стога уместо искључивог програма стабилизације цена и девизног курса,²⁰ приоритет треба заменити на прво место ставити пораст производње и запослености, уз стављање у њихову функцију дефицита платног биланса и буџетског дефицита (наравно и монетарну, кредитну и каматну политику).²¹

Монетарна политика требала би у овој фази кризе да буде релативно експанзивна, али уз контролу монетарних и фиксних токова. Без тога прети да буде искључиво проинфлаторна.

Доња граница даље примене монетаризма одређена је стрпљењем и вољом становништва да трпи и не трпи масовну незапосленост и дуготрајну економску кризу.

Економији више одговара неокејнзијанска доктрина која комбинује и тржишну и државну регулацију. Потпуно слободног тржишта данас нема у свету.²² У време рецесије користи се широки арсенал мера стимулативне фискалне, монетарне и спољнотрговинске политике, у фази инфлације рестриктивна политика у ова три подручја. Нови кејнзијански модел макроекономске политике треба да омогући уз веће деловање тржишта (не аутоматизам) и бројне функције „државе благостања“. Јер, циљ економског развоја није само раст производње и бруто домаћег производа, већ и запосленост и веће социјалне једнакости (праведнији економски развој и хуманије друштво). Наравно, из наведеног следи и

20 „Уз флукутирајући девизни курс могућа је релативно експанзивна монетарна политика, због чега би валута благо слабила, што би помогло извозу.

21 Горња граница оваквог монетаризма, видели смо, одређена је могућношћу даљег задуживања државе у иностранству и висином девизних резерви - које су овде кључне варијабле у креирању новчане масе (M_1).

22 Најновијом финансијском кризом узрокованом на хипотекарном тржишту и кредитима и поновно обраћање држави за „спас“ банака и великих корпорација које су неконтролисано давале хипотекарне кредите, коначно је срушен мит и догма о спонтанитету развоја, „неутралној“ држави, рационалном понашању потрошача и приватног сектора (предузећа и банака) под искључивим мотивом профита, али и пуној запослености коју остварује тржишни механизам. Привреда САД претрпела је губитак од 1.000 милијарди долара, а В. Британија преко 600 милијарди фунти (Видети студију: др Слободан Комазец: Глобална финансијска криза и економска криза у Србији, Астерикс, Београд, 2010.).

монетарна стабилност – која као трајнији циљ може бити само изведена из квалитетног и дугорочног брзог економског развоја.²³

Либерализам, монетаризам и неразвијене привреде

Монетаристички модел и класични либерализам наметнути неразвијеним привредама воде продубљавању кризе, високој незапослености, општој неликвидности и неплаћању уз блокирање свих интерних фактора развоја. Политика високе камате онемогућава економски раст, иде у корист финансијском, а не производном капиталу. Прерасподеле се одвијају у корист финансијског спекулативног капитала.

Неомонетаристичка концепција либералног капитализма постала је доминантна основа савремених макроекономских политика развијених привреда. Монетаризам са познатим елементима (понууда новца, ниска инфлација, висока реална камата, прецењени девизни курс²⁴, реална камата, реални курс, тражња новца и др.) постаје, нажалост, преовлађујућа парадигма и неразвијених привреда – са потпуно различитом структуром привреде и друштва.

Неолиберализам је „отворио“ националне привреде, учинио их рањивим и незаштићеним за продор западног капитала и невиђену експлоатацију реалних добара преко виртуелног капитала и долара као националног и светског новца, без било какве реалне основе и покрића. Безвредним папиром куповало се по свету све до чега се дође, воде се ратов, финансира се модерно и скупо наоружавање, леме „непослушне“ и непоћудне државе у склопу глобализације као

23 Др Слободан Комазец: Политика стабилизације и привредни раст, изд. Слобода, Београд, 1992. и Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал, Чигоја, Београд, 2004.

24 Вођење политике прецењеног курса и избор стабилног курса као приоритет монетарне политике, уз наглу либерализацију њиховог трговинског финансијског тржишта, домаћег тржишта, деструктивну приватизацију, води великим диспропорцијама у развоју, гашењу домаће производње, „пуњењу“ домаћег тржишта иностраном јевтином и квалитетнијом робом, али често и дампинг робом (док се не освоји тржиште), није добра, то је чак погрешна и опасна стратегија из аспекта дугорочног самосталног и одрживог развоја. ММФ при томе, приморава државе да „притегну каиш“, што води имплозију тражње и развоја.

светског процеса. У основи ради се о стварању“ „периферних“ држава и привреда у интересу крупног западног финансијског капитала.

Међународни монетарни фонд, Светска банка и светски кредитори (носиоци понуде светског капитала) препоручују дужницима са високом инфлацијом рецептуру стабилизационе политике дефлаторног карактера. Инфлација треба да се монетарно гуши и ограничава, као да је инфлација доминантно монетарни поремећај привредне равнотеже (без деловања на ублажавање притиска трошкова, што јој у ствари чини основу). Редуковање буџетског дефицита преко напуштања субвенционисања цена, извоза и камата, праћени оштром рестриктивном монетарном политиком - истина, имају класичне дефлаторне ефекте (ограничавање експанзије новца), али доводе до истовременог раста трошкова пословања. Тражење остваривања реалне камате, реалног курса националног новца, реалних доходака и др. утемељено је на макро-економској политици развијених земаља. Макроекономска политика стабилизације ових земаља спроводи се у сасвим другом амбијенту (развијено „отворено тржиште“, висока ефикасност и осетљивост капитала на промене камате, отворена привреда, финансијска дисциплина, развијен банкарски и монетарни систем, висок расположиви доходак и штедња, еластичност потрошње, развијени облици имовине у којима се држи доходак привредних и других субјеката, али и државе и др.), што све не постоји у неразвијеним земљама.

Политика ограничавања потрошње и контрола монетарне масе, сасвим оправдане у развијеним привредама, тешко су прихватљиве у земљама у развоју из следећих разлога: (1) Висина и структура потрошње су ниски и врло нееластични (елементарне животне потребе), (2) Привреда ових земаља је слабо монетизована, што у недостатку властите акумулације и одлива капитала, оставља једини простор за додатно банкарско финансирање развоја. Ортодоксна стабилизациона политика која се проводи рестрикцијом тражње и потрошње, политиком „реалних“ фактора производње и прецењеног курса националне валуте настоји се бројним притисцима наметнути земљама у развоју. Основно питање при ограничавању потрошње јесте: који то облик потрошње у

формирању укупне тражње треба контролисати и ограничавати: личну, инвестициону, јавну или извозно-увозну.

Да ли је могуће и даље ограничавати личну потрошњу (C_m) и којих слојева, може ли се то линеарно чинити у социјално изразито раслојеном друштву или је могуће ограничавати инвестиције које су и даље генератор развоја (мада су у свим земљама у развоју драстично опале у бруто домаћем производу, као уосталом и у нашој привреди).

Очито је да се у успостављеним односима може говорити само у ограничавању јавне (буџетске) потрошње, која је углавном непроизводна и „нерационална“ у овим земљама. Како не постоје једнакости инвестиција и штедње, финансијско тржиште је у понуди сиромашно, раст „додатне“ штедње тешко се може остваривати додатном компресијом осталих облика потрошње, посебно личне и инвестиционе. При томе се мора поставити и питање: како је могуће брзо структурно прилагођавање ових привреда без нових инвестиција и додатне акумулације. Стога је притисак на увоз капитала из иностранства и нарастање спољног дуга постало готово неконтролисан процес (уз праву експлозију дуга и буџетског дефицита).

„Све дотле док се камате, цене и курсеви могу ератично колебати, структурни и односи економије – расподела прихода на класе, учешће државе у друштвеном производу, продуктивност рада, интензитет капитала и технолошка способност могу се мењати само тешко и с много сукоба. Прилагођавање структурних реалних односа монетарним тенденцијама рестрикције у оваквом случају има карактер шока. Држава задужене земље изгубила је свој суверенитет привредно-политичког интервенисања.“²⁵

„Дефлациона политика стабилизације (монетарне и фискалне политике) настоји редуковањем агрегатне тражње (штедњом) да спроведе одговарајуће дезинфлационе процесе. Међутим, уколико је и постојала инфлација тражње она се брзо претвара у инфлацију трошкова. Монетаристичка и кејнзијанска теорија, откривајући ригидност цена и трошкова (нееластичност наниже) ради спречавања већих негативних ефеката рецесионог карактера – пад производње,

25 Олтфатер, Елмар-Курт Хибнер: „Међународна криза задужености – неуспех једног модела развоја“, Марксизам у свету, бр. 12, 1986, стр. 18.

дохотка, запослености, инвестиција – препоручују постепен (градуелистички) приступ, а не шок-терапију.²⁶ То је, у основи, супротстављање неокласичној стандардној економији, јер савремена криза је открила колико данашња доминантна економска теорија и политика греше.

„Држава мора сама бринути о свом развоју и мора схватити да нема развоја који се дешава сам по себи, или, како се то „научно“ каже, снагом тржишта. Развој се мора планирати, њиме се мора управљати, мора постојати јасна стратегија. За развој су потребне домаће банке, укључујући и развојне банке, потребно је стимулисање домаће штедње и инвестиција - нису потребни кеш кредити и стимулисање приватне потрошње увозне робе. Са банкарским системом у страним рукама, са енормним каматама, са монетарним системом који више води рачуна о интересима банкарског сектора него о интересима развоја земље, економија ће у најбољем случају таворити. Коначно и можда најважније, Србија мора пронаћи начин да бар економску сферу професионализује и деполитизује. Без тога, никаквог озбиљног економског помака не може бити“.

(Небојша Катић у „Политици“, Београд, 27.02.2010).

Крах неолибералног модела развоја и антиразвојне макроекономске политике

Монетаризам је основа на којој израста економска политика усмерена на гушење и сиромашење привреде. Монетаризам и рестриктивна монетарна политика нису добро изабран пут оздрављења привреде и излазак из кризе.

Сада када се неолиберални модел капитализма сломио у новој светској финансијској кризи и када се тражи нови модел „капитализма са хуманим ликом“, када је модел спекулативне економије показао све своје наказне стране у разарању

26 Теорија супермонетаризма, односно теорија „рационалних очекивања“ (Сарцент, Волис, Лукас и др.) сматра да се процес стабилизације може остварити у кратком периоду без рецесије, али у условима када сви привредни субјекти имају поверења у државне мере и стабилизациону политику (Видети шире: Др М. Ћировић: Монетарна економија, Београд, 1987, стр. 227). Дезинфлација се дакле, може спроводити сужавањем монетарног раста, што доводи до обарања стопе инфлације, али без снижавања стопе привредног раста.

реалне економије, постојеће запослености и ставио знак питања на капитализам као систем у бесомучној трци за профитом, траже се нова решења за излазак из економске кризе. Да ли су решења могућа на старим стубовима капитализма и спекулативног капитал?

Неолиберализам је политички експеримент неолиберала, који свим привредама у свету нуде следећи унифициран програм:

- 1) Дерегулација привредних и финансијских токова, односно либерално и потпуно слободно тржиште,
- 2) Дефискализација богатих (капиталистичких) слојева и прерасподела богатства у корист капитала,
- 3) Антисиндикална репресија,
- 4) Редистрибуција богатства у корист богатих слојева, на штету милиона запослених,
- 5) Масовна и брза приватизација привреде и јавног сектора.²⁷

Неолиберални максимализам наступа с низом радикалних мера и др. „Ради се о кохерентном милитарном корпусу који жели да промени свет амбицијом неолиберализма планетарних структурних трансформација.²⁸ Највећи број привреда у свету је постао „лабораторија за неолибералне експерименте“.²⁹ Развија се прави „антисоцијални крсташки рат“, разарање социјалне државе у корист профита и уског слоја носилаца крупног финансијског капитала.³⁰

Неолиберални екстремизам, као општи и силом наметнути економски „покрет“ у свету, приоритете усмерава на сузбијање инфлације. Дезинфлација треба да осигура услове за узлет профита и економски раст, док се политика и циљ пуне запослености потпуно запостављају.

27 Џозеф Штиглиц: Супротности глобализације, превод, Београд, 2002, стр. 220.

28 Стране корпорације су покуповале домаћа предузећа врло јефтино (потцењене вредности), као и домаће банке. Без домаћих банака и банкарског кредита у функцији развоја нема развоја. Пери Андерсен: „Историја и поруке неолиберализма – изградња једносмерног пута“, Економика, Београд, бр. 4, 2004, стр. 191-192.

29 Неолиберализам, као антитеза државним интервенционистима, није довео до новог успона привреда зрелог капитализма (развијене привреде), док раст профитне стопе није довео до оживљавања реалних инвестиција, док су финансијске инвестиције доживеле праву експлозију.

30 Пери Андерсен: „Историја и поруке неолиберализма – изградња једносмерног пута“, Економика, Београд, бр. 4, 2004, стр. 191-192.

Неолиберални циљ је „ревитализација развијених капиталистичких привреда и повратак стабилних и високих стопа раста“ Шта се у ствари крије иза тога циља?

Пораст стопе и масе профита није покренуо производне инвестиције. Ова стопа у привредама ОЕЦД у шездесетим годинама је износила 5,5%, седамдесетим 3,6% и осамдесетим 2,9% да би и даље падала. Пораст профитне стопе није довео до раста производних инвестиција због дерегулације финансијских тржишта – слободног кретања капитала, масовне продаје и куповине хартија од вредности, стварања нових финансијских инструмената (деривата) и сл. Спекулативне инвестиције постале су профитабилније од производних. „Рентијерски, паразитски карактер капитализма је појачан.“ Финансијско учешће државе у друштвеном производу и поред тежњи, није смањено (без обзира на редукцију социјалних давања). То је резултат пораста трошкова за незапосленост, али и велики раст броја пензионера, при чему је јавни дуг доживео алармантне размере.³¹

Хегемонија неолиберализма као идеологије у овој фази развоја није праћена разним верзијама овог програма, већ унифицираним приступом. Тријумф неолибералне идеологије и ортодоксије³² у развијеним привредама, наметнут је и неразвијеним „привредама у транзицији“ (бивше социјалистичке земље). У чему је та „привлачност“ неолиберализма, када се своди на следеће:

- 1) Кочење и контрола монетарне емисије – рестриктивна монетарна политика,
- 2) Дизање каматне стопе и цене капитала, уз пад реалних најамнина и њиховог учешћа у бруто домаћем производу,
- 3) Велико снижење пореза на највише дохотке (богатим слојевима друштва, носиоцима капитала),

31 Дефлационистичка политика, растурање јавних служби и државних регулативних функција, велики процеси неконтролисане и криминалне приватизације, уз развој капиталистичког сектора повезаног са мафијом, социјално раслојавање – сигуран је пут у неоколонијални однос многих држава.

32 „Друштво Мон Пелерин“ (Фон Хајек, Л. Мизес, М. Фридман, В. Липман, Карл Попер, В. Репке, Ј. Робинс) и др. је привремено тријумфовало захваљујући конзервативним владама у западним развијеним привредама, али и крупном финансијском и банкарском капиталу.

- 4) Укидање контроле над финансијским токовима и тржишту капитала,
- 5) Повећање стопе и броја незапослених,
- 6) Гушење штрајкова и ограничавање моћи синдиката,
- 7) Антисиндикално законодавство,
- 8) Редукција социјалних давања,
- 9) Доминација приватне својине у хијерархији других облика својине,
- 10) Приватизација (брза и свеопшта) као наметнут процес у свим земљама и др.³³

Све више се поставља животна питање највећег броја привреда у свету - како се супротставити неолибералној догми и стратегији и очувати сопствени пут развоја.

Многе државе у транзицији плашећи се да не отерају стране инвеститоре слушају савете ММФ и Светске банке и даље воде процес приватизације, смањују потрошњу, посебно јавног сектора (социјална давања) и уводе флексибилизацију тржишта рада (флексибилно радно време, посао, плаћања, приједи, отпуштања), што се сада јавља и у Србији и другим државама региона.

Многе привреде су примењујући рецепте ММФ и неконтролисану дерегулацију, приватизацију, отворену (незаштићену) привреду и др. доживели дебакл привреде и друштва, са уласком у нови економско-финансијски колонијални положај (према носиоцима светског финансијског капитала). То су редовне импликације монетаристичке контроверзе у свим привредама које су је безпоговорно следиле са изразито кризно-дефлаторним карактером деловања.³⁴ Зар није недавно председник ФЕДа Гринспен изјавио: „Нека роба буде домаћа, када је то разумно и могуће, а пре свега нека банкарски сектор у свему битном буде националан“. Враћање националног банкарства мора бити полако и пажљиво.

33 Енормни војни расходи, огромни јавни дугови и стални буџетски дефицит, све већи дефицит платног биланса, „валутно ратовање“ и сл. многе економисте наводи на закључак да се у ствари ради о милитаристичком дириџизму упакованом у неолиберализам – који скида сваку заштитну политику неразвијеном свету, чинећи их потпуно отвореним за продор и деструктивно деловање светских моћника и финансијског капитала.

34 Шире о томе у књизи Наоми Клајн: Доктрина шока, превод, Загреб, 2010. Бројне државе у свету су доживеле слом применом неолибералне стратегије.

Прихватање примитивног и суровог облика деструктивног капитализма све привреде увлачи у све дубљу кризу. Настао је и наметнут је регресивни капитализам, који води у свеопшти хаос, деструкцију и суноврат.

Неолиберални и монетаристички модел развоја и стабилизације у нашој и светској привреди доживео је потпуни слом. Привреда и друштво се налазе у дубокој вишегодишњој финансијској и реалној (и другој комплексној) кризи, независно од глобалне финансијске кризе. Криза се продубљује и заоштрава, посебно у сфери незапослености, нестабилности и дефицита у свим макроекономским односима.³⁵

Има аутора који спомињање државе као власника или организатора система и политике развоја изазива гнушање, јер по њима „држава није добар предузетник, слабо управља капиталом, неефикасна је“ и сл. Такви се залажу за потпуну приватизацију и протеривање државе из економије. Морам посебно да нагласим да су то и даје представници неолибералне догме који и поред свих катастрофалних резултата проведене приватизације, либерализације, децентрализације, дефискализације и монетаризма – којим им стоји у основи, даље заговарају овај концепт. Лекције неолибералне догме изгледа нису довољно изучили, а државно-монополистички капитализам данас и економски и финансијски империјализам према неразвијеним привредама и не виде.

Закључна разматрања

Доктрина и офанзива неолиберализма и тржишног фундаментализма су на сцени савремене економије, мада је доживео потпуни слом у свим сегментима.

Прихваћени (или наметнути) модел привредног раста је погрешан, уништава привреду и ствара огромну незапосленост, води до деструкције производње, уз огроман раст непроизводне партијске бирократије. Све полуге развоја и социјалне политике преузимају носиоци страног и домаћег

35 Веома су поучни следећи радови који на то јасно указују: Рејнерт Ерик: Спонтани хаос, Чигоја, Београд, 2010, Рејнерт; Ерик: Глобална економија, Чигоја, 2006.; Наоми Клајн: Доктрина шока, Загреб 2010.; Штиглиц, Џозеф: Супротности глобализације, превод (2002); Штиглиц, Џозеф.: Слободан пад, Београд, 2002.

финансијског капитала. Стратешки општи државни интереси су потиснути од стране сепаратистичких и ускостраничких интереса. Развој је постављен на основне „полуге“ неолиберализма: приватизација (брза, општа и неконтролисана) у основи погрешна и антиразвојна, либерализација сви тржишта (посебно тржишта капитала, увоза, новца и робних тржишта), децентрализација и дефискализација (са смањеном развојном улогом државе, али уз процес опште децентрализације и регионализације); равнотежа буџета и платнобилансних односа. Тржишни фундаментализам је као филозофија задоминирао, уз доминантан ослонац на увоз капитала (задуживање у иностранству) и „увоз развоја“. Ствара се модел „зависног развоја“, „надзиране економије“ од стране финансијског капитала развијених (и њихових институција), а то је сигуран пут у продубљавање и продужавање кризе до економске катастрофе.

Неолибералне догмате, које су се наметнуле друштву, не дозвољавају економију општег благостања и државе благостања. Сиромаштво се повећава, врши велико раслојавање друштва, стални је раст масовне незапослености, драстичан пад броја становника, енормно задуживање у иностранству, одузимање власничких права и економско-социјалне сигурности.³⁶ Нараста проблем исплата пензија, социјалних услуга, разарање система образовања, културе и здравог начина живота и комуникација. То је у основи рушилачки капитализам потчињавања и зависности (експлоатације) Експерименти са шок-терапијом доводе до све ширих међусобних конфликта, отуђености, криминала, корупције - дакле трауматичне ситуације које постају свакодневница. Тиме се бришу све перспективе боље сутрашњице. Цветање ендемске корупције руши све стубове правне државе и социјалне политике.

Улога државе у привреди (неопходна и даље у свим земљама) „замењена је мантром (светом формулом) слободног тржишта“. Управо је потребан радикално другачији приступ економском развоју и стабилизацији привреда, са преношењем тежишта на економски раст (без чега нема ни трајне

36 Наметање новог Закона о раду у циљу „усклађивања“ са ЕУ, само до краја открива овај сукоб интереса рада и финансијског капитала. Нажалост, уз посредничку улогу држава које су се ставиле на страну крупног капитала и напустиле концепт „државе благостања“ или социјалне државе.

стабилизације привреде). Либерализација није праћена обећаним растом, већ повећаном бедом и незапосленошћу, уз општи осећај несигурности. За огроман број људи то значи сиромаштво, а за земље политички и социјални хаос. Социјална инфраструктура се руши у свакој држави под налетом неолиберализма. Раслојавање добија невиђене размере.

Све то указује на тешке проблеме с којима се суочавају све привреде у транзицији, које су редом ушле у кризу развоја, да се мора пронаћи нови пословни развојни модел.³⁷

Избор стратегије развоја на рестрикцијама потрошње, неселективној рестрикцији новца, обарању инвестиција, ликвидацијама предузећа, избацивање „технолошких вишкова“ запослени из приватизованих или ликвидираних предузећа, уз нето одлив капитала, сматрамо, стратегија је продубљавања кризе, а не развоја.

Монетарном и фискалном политиком (њиховим бројним мерама) треба снажно подстакнути производњу, посебно припрему за извоз и извоз (уосталом не иде сва производња на извоз, већ њен мањи део, остала је за домаће тржиште).

Наравно, проблем је шта извозити и под којим условима. То је потпуно другачија концепција од препорука ММФ – тог заговорника интереса крупног финансијског капитала. Све земље које су доследно проводиле његове препоруке (у погледу монетарне политике, камате, курса, буџетске и платно-билансне политике) доживеле су колапс производње, високу незапосленост, оштру дефлацију, високе камате, уз вештачку стабилност цена и девизног курса. То не може бити основни циљ макроекономске политике, посебно у једној неразвијеној и кризом сломљеној привреди. Тај „универзални лек“ ММФ у највећем броју земаља је прави „отров развоја“.

37 Такав модел за једну привреду у кризи разрадили смо у пројекту др Слободан Комазец: Стратегија и модел динамичног економског раста и социјалне равнотеже (Нови концепт и политика динамичког развоја са друштвеним препродом), Београд, 2001.

Литература

- Душанић, Ј.: *Вашингтонски консензус*, Београд, 2007.
- Фузаро, Д.: „Раздвајање економије од политике - остварени сан данас тријумфујућег неолиберализма“, *Печат*, бр. 326, 2014.
- Harvey, D.: *The new imperialism*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Kiely, R.: *The new political economy of development: globalization, imperialism, hegemony*, Palgrave, London, 2006.
- Клајн, Н.: *Доктрина шока - успон капитализма катастрофе*, Загреб, 2010.
- Комазец, С.: *Иностранни капитал - развојни допинг или омча дугова и дужничка криза*, Наука и друштво, Београд, 2010.
- Комазец, С.: *Неолиберализам, монетаризам и савремена криза*, аут. издање, 2014.
- Комазец, С.: *Глобална финансијска криза и економска криза у Србији*, Институт за међународну привреду и политику, Београд, 2013.
- Комазец, С.: *Криза европске уније и евро-зоне*, Астерих, Београд, 2013.
- Комазец, С.: *Неолиберализам, монетаризам и дефлација у процесу економског раста*, аут. изд., Београд, 2014.
- Комазец, С.: *Изгубљене битке стабилизације и развоја на погрешној стратегији*, Наука и друштво, Београд, 2008.
- Комазец, С.: *Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал*, Чигоја, Београд, 2004.
- Кордова, А.: *Основна обележја савремене кризе и стратегија крупног капитала*, зборник, Београд, бр. 5-6, 1984.
- Наполеони, Ј.: *Олош економија*, Београд, 2008.
- Оте, М.: *Слом долази*, Бард-фин, Београд, Бања Лука, Романов, 2009.
- Чикарић, А.: „Минимална држава и неолибералне стратегије капитализма“, зборник радова: *Криза, одговори, левица*, Београд, 2010.
- Рејнет, Е.: *Спонтани хаос - економија у доба вукова*, Чигоја штампа, Београд, 2010.
- Рејнет, Е.: *Глобална економија, превод*, Чигоја штампа, Београд, 2010.
- Сад, А.: „Марксистичке и кејнзијанске критике неолиберализма“, зборник радова: *Криза, одговори, левица*, Београд, 2010.

- Сакс, Ц.: „Држава, либерализам и фискална консолидација“, НИИ, јули, 2014.
- Семлер, В., „Криза и економија понуде“, *Марксизам у свету*, бр. 5-6, 1984.
- Совтић, К.: *Нови глобални банкарско-финансијски систем експлоатације*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2013.
- Штиглиц, Ц.: *Супротности глобализације*, Београд, 2002.
- Штиглиц, Ц.: *Кад капитализам изгуби главу*, Париз, Fayard, 2003.
- Штиглиц, Ц., „Слободан пад, Америка, слободна тржишта и слом светске привреде“, зборник радова: *Криза, одговори, левица*, Београд, 2012.
- Стрик, В., „Криза демократског капитализма“, зборник радова: *Криза, одговори, левица*, Београд, 2010.

Slobodan Komazec

*NEOLIBERALISM, CRISIS
AND NEO-COLONIALISM*

Resume

This paper examines the contemporary and today's dominant economic theory and policy in the form of neo-liberalism and market fundamentalism. The neoliberal concept is placed opposite the state economic interventionism (and its basic mechanisms regulating the economy). Next, a study of the process of globalization, liberalization, deregulation and privatization - as the main pillars of the spread of neoliberal dogma. In particular, it indicates that the market is not a single mechanism, and it is composed of a number of market imbalance and embedded therein. Anti-inflation (stabilization) policy within neoliberalism as opposed to development of macroeconomic policy, is especially important in the area of conflict of monetarism (as the basis of liberalism) and Keynesianism (as the basis of state intervention). Here specifically investigates the relationship between the state and private capital, state action in the economy, the welfare state, the rate of profit and financial capital. next, a study of neoliberal

economics and the «shock therapy». In a special section explores the impact of liberalism and monetarism in the development of underdeveloped economies. In the final part points to the collapse of the neoliberal model of development and anti-development of macroeconomic policy regularly «products» crisis of growth and employment.

Keywords: liberalism, market, state interventionism, inflation, development, unemployment, crisis stabilization, development models, failure of neoliberalism.

Овај рад је примљен 20. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

*Млађен Ковачевић**

УРУШАВАЊЕ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У СРБИЈИ: ДИМЕНЗИЈЕ, УЗРОЦИ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ЗАУСТАВЉАЊА

Сажетак

Током друге половине 20. и почетком 21. века природни прираштај становништва Србије је имао опадајући тренд. Процес депопулације Србије је резултат историјских збивања, културно-историјског наслеђа и менталитета сопственог становништва. Емиграције становништва су само убрзале тај процес. Људски капитал Србије је урушен. Главни задаци ауторовог истраживања били су: разматрање историјског наслеђа и савремених проблема демографског развика, научно сагледавање демографских и недемографских утицаја на формирање људског капитала и на токове демографске транзиције, као и сагледавање економских последица биолошке депопулације. Аутор износи аргументе и тврди да се негативан процес може зауставити. Залаже се за окупљање истинске научне елите из више области која би добила задатак да уради нацрт визије будућег друштвеног и привредног система Србије. Након свестраног разматрања једног таквог документа о будућности Србије, и низ конкретних дугорочних стратегија, Парламент би такве документе усвојио и бринуо о њиховој доследној примени.

Кључне речи: биолошка депопулација, људски капитал, одлив мозга, Србија.

* Економски факултет Универзитета у Београду, <blok29@scnet.rs>

Увод

Објективна економска наука у Србији је већ четврт века окупирана тешком кризом привреде која се драматично појачала у последњих пет година. По мом мишљењу, економска наука у Србији је неоправдано малу пажњу посвећивала све дубљој друштвеној кризи која се испољава у око 25 сегмената друштвеног живота, а међу њима се истичу: криза идентитета, криза вредносног система, криза поверења, криза огромне већине политичких институција и политике као делатности, уставна криза, криза правосуђа, криза морала, криза демократије, криза дипломатије, криза синдиката, криза огромне већине локалних самоуправа, криза читавих региона, криза села, демографска криза и криза људског капитала, криза здравства, криза образовања, криза науке и научноистраживачког рада, криза културе, криза породице и брака, криза Српске православне цркве, еколошка криза, криза медија, криза српског језика, криза низа најважнијих спортова, па и „најважније споредне ствари на свету“ – фудбала итд. итд. И што је битно нагласити јесте криза идеје какав друштвени и привредни систем усвојити и доследно развијати како би се изашло из тешке друштвене и економске кризе.

Све наведене кризе се, у већој или мањој мери, међусобно поспешују, али сам дубоко убеђен да демографска криза, криза људског капитала и криза породице директно или индиректно, у односу на друге кризе, највише доприносе јачању друштвене и привредне кризе. Мој је дубоки утисак да свест о томе у друштву уопште и најважнијим државним институцијама, па и у економској науци – није довољно присутна, и да се и због тога не предузимају адекватне мере, што ће, ако се стање битно не поправи, имати тешке друштвене, привредне и финансијске последице. Због свега тога, и поред тога шта та материја није у фокусу моје професионалне активности, одлучио сам да у овом раду, у најкраћим цртама, укажем на сву драматику стања у сфери људских ресурса у Србији, односно вишегодишњег урушавања људског капитала, основних узрока тог ужасног феномена, опасности да се оно настави и могућностима његовог заустављања.

Основни показатељи демографског суноврата и људских ресурса у Србији

Србија спада у малу групу земаља у којој се више од пола века не остварује ни проста репродукција становништва. И као последица тога и дефинитивног напуштања земље, број становника у Србији, нарочито од почетка последње деценије прошлог века и током протеклих 13 година новог века, знатно је смањен. Стицајем несрећних околности везаних за ратове у БиХ, Хрватској, па и на Косову и Метохији, на подручје Србије се слио велики број српског становништва са тих подручја и до пописа из 2002. год. многи од њих су добили држављанство СРЈ, односно Србије, па је укупан број становника, по том попису, износио је 7.458.000.

У последњој деценији прошлог века у Србији је у просеку годишњих умирало око 14.000 лица више него што се родило. У периоду 2002-2011.г. у просеку је годишње преко 31.000 лица више умирало него што се родило. Уз то, врло велики број лица из Србије узео је страно држављанство, па је по попису из 2011. г. укупан број становника износио 7.176.800, односно био је мањи за око 511.000 лица него 2002. године.

У периоду 2002-2011. г. просечна старост становника у Србији је повећана са високих 40,2 на још виших 42,2 године, и врло је мало земаља у којима је просечна старост становника за само 9 година толико повећана. У 2011. години у Европи су постојале само четири земље које су имале вишу просечну старост становништва: Немачка са 44,6, Италија 43,5, Бугарска и Аустрија са по 42,5, а Грчка је имала исту просечну старост становништва као Србија.¹ Према подацима Републичког завода за статистику, у 2011. години 32.683 лице је више умрло него што се родило. У 2012. г. тај ужасно негативни биланс је достигао рекорд од чак 35.143.

Врло је вероватно да је слика демографског суноврата у Србији *де факто* још црња од наведене, јер многи наши грађани који раде или живе у иностранству, а имају двојно држављанство али очекују да релативно брзо добијају држа-

1 Податке је изнела Гордана Бјелобрк, шеф Отсека за демографију Републичког завода за статистику, а објављено у дневном листу *Данас*, 24. март 2014. (Додатак „Бизнис“, стр.4).

вљанство земље где живе само су формално и грађани Србије али су одлучили да се они неће вратити да живе у њој. Чак и кад желе да се врате и кад улажу у подизање кућа, као што је случај у источној Србији, они то, због породичних обавеза и других разлога – не чине и временом ће бити у све мањој могућности да испуне своје жеље да остану у статусу становника Србије и да се једног дана врате и да поново живе у њој.

У претходних пет деценија старосна структура становништва Србије се драматично погоршала. Као илустрацију наведимо да је удео становника млађих од 15 година у 1981. г. износио 29,45%, десет година након тога он је пао 18,88%, у 2002. г. је пао на 16,59%, а у 2011. г. на само 14,27%. С друге стране, учешће старог становништва се драстично повећавала тако да је са 10,38% (у 1981. г.) у 1991. износило 11,50%, у 2002, већ 16,54%, а 2011. г. чак 17,40%. Додајмо да је у последњих 50 година удео младе популације у укупној популацији готово преполовљен, а удео старијих од 65 г. повећан за чак два и по пута.

Према последњем попису (2011. г.) од укупно 1,476.105 породица више од 600.000 нема ни једно дете, а 764.546 су имала само по једно дете. Врло је вероватно да су се обе те цифре за протекле три године повећале, што је последица све већег сиромаштва, кризе породице и брака и низа других фактора.

Број пензионера у последњих 15 година у нето износу у просеку се годишње повећава за преко 20.000 лица а број запослених радника од 2005. г. систематски смањује па је сада број пензионера већи од броја запослених.

Због веома ниског дохотка по становнику и због тога великог одлива становништва у иностранство и у развијеније регионе и већег броја умрлих од новорођених, у 46 локалних самоуправа драматично се смањује број становника и њихова старосна структура је све неповољнија.

По истраживању обављеном у оквиру САНУ у чак 986 села Србије број становника се драматично смањује и у сваком је мањи од 100, а просек њихове старости прелази 50 година и ако се тренд смањења настави, огромна већина од њих ће за 15 година постати потпуно пуста.

У селима Србије налази се око 260.000 момака и преко 100.000 девојака који имају између 40 и 50 година који нису заснивали брак и врло је вероватно да ће врло мали број од њих то уопште учинити, и ако до тога дође, вероватноћа да ће она добити децу – врло мала.

И поред непостојања поузданих статистичких података, врло је вероватно да се због енормног пораста незапослених лица у Србији, број оних који емигрирају у иностранство и који одлучују да тамо стално живе драматично повећава од 2008. године.

Показатељи пада квалитета људског капитала

Већ претходно изнете чињенице о драматичном смањењу учешћа младих и повећању старих лица у структури укупног становништва Србије говори о паду његовог квалитета, посматраног са становишта његовог укупног радног потенцијала. То у принципу не би морало бити ако то смањење није великих размера, ако та непријатна појава не траје дуго, ако се млади по завршетку школовања одмах запошљавају, ако су образованији и продуктивнији од старијих и ако земља може да обезбеди покривање дефицита младе стручне радне снаге њиховим приливом из других земаља. Такав случај у садашњим условима више је теоријске природе. Ипак, Немачка је најближа том теоријском случају. У тој земљи, која има највишу просечну старост становништва међу земљама Европе, живи око седам и по милиона странаца, што чини око 8% укупног становништва и ти имигранти обично имају двојно држављанство и многи од њих поготову они који су радили у тој земљи, временом добијају немачко држављанство. И битно је нагласити да нови емигранти имају у просеку знатно виши ниво образовања од немачког становништва. Немачка на тај начин долази до квалитетног људског капитала без улагања у њихово школовање или само делимичног улагања у додатно и перманентно школовање њих и њихове деце. Према немачком Савезном заводу за статистику, у 2013. години у Немачку се уселио рекордан број странаца чак милион и 226.000. У том истом извору из Немачке се иселило 789.000 лица, што значи да је позитиван

салдо износио 437.000, што је највећи број од 1993. г. Према прошлогодишњем истраживању немачког Института за тржиште рада и истраживање занимања, усељеници у Немачку имају боље образовање и више квалификације него немачко радно становништво: 43% нових усељеника старости до 65 година имају диплому мастера или високих школа или техничко образовање, док је одговарајући проценат за домаће, немачко становништво износио само 26% (*Привредни преглед*, 23-25. мај 2014, стр. 6).

Стање у Србији је у потпуној супротности са наведеним теоријским случајем. Већ су наведени ужасно непријатни подаци о погоршању старосне структуре становништва у Србији и то само по себи говори о паду квалитета радне снаге, па и људског капитала у целини. Још већи проблем је што око 50% младих нема посао, а 215.224 или четвртина незапослених је млађа од 30 година. На евиденцији Националне службе за запошљавање 16.821 лице је са вишим образовањем, док 29.696 поседује факултетску диплому. Без посла је највише оних са завршеном гимназијом и економском школом, дипломираних економиста, правника, лекара. Преко 90 доктора наука и преко 700 магистара наука су на Бироу НСЗ. Вишегодишњи статус незапослености огромног броја младих, школованих лица има тешке економске и социјалне последице. По изјави председника Светске организације рада, млади који само пола године по завршетку школовања не добију посао имају трајне последице по њихову продуктивност и ниже приходе у односу на оне који су се одмах по завршетку школовања добили посао. Или, по једном истраживању, обављеном 2005. г. у В. Британији, утврђено је да дужи период незапослености младих у тој земљи има за последицу да они у наредних 20 година имају нижу продуктивност и ниже приходе од оних који су се запослили одмах по завршетку школовања.²

Велики део становништва који је већ годинама без посла, чланови њихових породица, радници који раде, а нередовно примају плате или су им плате већ годинама врло

2 Јелена Живковић-Ракић, "Екстремна незапосленост у Србији и ЕУ: последице и могућа решења". *Квартални монитор економских трендова и политика у Србији*, април-јун 2013, стр.73. Оригинални извор: Gregg, P. and Tominey, E. „The wage scar from male youth unemployment“, *Labour Economics* 12 (4). Pp.487-509, London, 2005.

ниске, чланови и њихових породица, сем ако не добијају дознаке од својих најближих који раде у иностранству, запали су у озбиљну психичку депресију или у неке друге здравствене проблеме трајније природе, што има и све ће више имати негативне последице по њихове будуће радне учинке, поготову ако статус незапослених лица задрже и у будућности, а то је, нажалост, врло вероватно. Да поновим да је непобитно утврђено да млад човек, поготову који је завршио неку средњу школу или факултет, а таквих је у Србији преко 50.000, при дужем статусу незапослених лица губи део стеченог знања, стиче знатно мање или уопште не стиче нова знања, губи самопоуздање, па и самопоштовање, а део од њих се одаје алкохолу, дроги и криминалу. И с обзиром на врло велику вероватноћу да ће се, бар у наредних неколико година, број назапослених лица повећати и да ће врло мали проценат сада незапослених добити посао, овај врло тежак проблем биће још драматичнији.

С друге стране, један део запослених, поготову у приватним фирмама и оних који раде у тзв. сивој зони изложен је суровој експлоатацији или ради у врло неповољним условима и то мора имати тешке последице по њихово здравље и њихов будући радни учинак.

У медицинским круговима уопште, па и у Србији све се више говори о тзв. „синдрому сагоревања на послу“ који се јавља у низу професија – од шофера, до менаџера и врхунских лекара. На пример, професионални возачи, нарочито у приватном сектору, раде прековремено и дању и ноћу и због тога су изложени сталном страху да не направе неку грешку које би довела до саобраћајног удеса у којима би било повређених или погинулих. Или, лекари који врше операције, којих је, с обзиром на потребе, врло мало, често морају да раде прековремено што и код њих већ дуго ствара страх од могућих грешака са тешким, па чак и фаталним последицама по неке од њихових пацијената. Та појава све је израженија и у низу других делатности, поготову када је у питању приватни сектор где је оптерећеност током радног времена врло велика и у коме влада дух првобитне акумулације капитала, па и робовласничких односа.

Последице по лица изложена „синдрому саговорања на послу“ су разне тешке болести, а међу њима се истичу:

осећај емоционалне исцрпљености, нетолерантност према колегама, раздражљивост, циничност, одбојност, отуђеност од самог себе и од других људи.³ Временом пословна ефикасност тих особа се смањује, а због исцрпљености и сталног, хроничног стреса долази до врло непријатних биохемијских промена у организму, а последица тога је оптерећење кардиоваскуларног система, пад имунитета, повећане склоности ка респираторним инфекцијама, дијабетес, астма, улцерозни колитис, болови у коштаном-зглобном систему, кожна обољења итд. Као последица претеране оптерећености послом и „синдрома сагоревања на послу“, појављују се и психијатријске болести, као што су акциозно-депресивно стање и депресија, поремећај сна, смањења воље за бављењем било чим и губљења моћи да се ужива у било чему, јавља се осећај туге и празнине, па чак и осећај да је живот изгубио смисао, а све чешће се јавља и идеја о самоубиству.

Ито је један од важних разлога што Србија, међу земљама југоисточне Европа, има највећу стопу самоубиства. Наиме, по статистици Светске здравствене организације у Србији у просеку дневно четири особе изврше самоубиство и по том неславном показатељу, она се налази на 14 месту. Није пуно утешно што су испред ње, по релативном броју самоубиства, односно по стопи самоубиства Русија, Мађарска, Словенија, па чак и Финска (*Политика* 23.02.2014, стр. 09). И имајући у виду да је врло велика вероватноћа да ће број незапослених лица бар у наредних неколико година расти, да ће животни стандард огромног броја људи и даље падати, да ће „синдром сагоревања на послу“ бити још израженији, и да ће се задржати врло низак ниво здравствених услуга, велика је вероватноћа да ће стопа самоубиства у Србији у наредних неколико година бити чак и повећана.

Квалитет уопште, а посебно квалитет становништва и људског капитала је врло тешко квантификирати и на бази неких егзактних података упоређивати са другим земљама. Постоје огромне разлике међу народима када су у питању компоненте квалитета човека уопште, па и појединих нација. Вредносни системи се често доста разликују и временом

3 Детаљније о томе пише и говори Снежана Кеџмановић-Мињевић, психијатар Дневне болнице Клинике за психијатрију Клиничко-болничког центра „Др Драгиша Мишовић“. (*Политика*, 5.05.2014, стр.15)

мењају када су у питању разне државе, нације и религије. И поред тога, постоји низ показатеља и поређења међу земљама и нацијама на основу којих се суди о квалитету људског капитала у некој земљи. Једна од компоненти квалитета људског капитала, која је доста растегљива категорија јесте морал. Постоји висок степен сагласности истраживача да је морал уопште у условима цветања идеологије боље рећи религије неолиберализма доживео тежак суноврат. О томе је врло убедљиво у бројним радовима писао најцитиранији интелектуалац данашњице Ноам Чомски. Његова књига *Профит изнад људи: Неолиберализам и глобални поредак*,⁴ објављена 1998. год. била је жестоко нападана од стране политичара, власника и менаџера транснационалних компанија и банака, а посебно од тзв. „тржишних фундаменталиста“ и „тржишних бољшевика“, али, на општу жалост, показало се да је он био дубоко у праву. То, на пример, доказују злочини везани за ваздушне агресије страних земаља и у случају СР Југославије, Ирака, Либије итд. али и силне бламаже фармацеутских кућа, а посебно врхунских политичара из бројних, па и најразвијенијих земаља.

Због све већег сиромаштва које се остварује већ четврт века, кризе и деформације вредносног система, кризе правосуђа, кризе Српске православне цркве и малог броја религиозних лица и низа других фактора – криза морала у Србији је достигла врло висок ниво, ниво корупције, као само један од показатеља кризе морала је достигао врло висок ниво и Србија је по тој пошасту врло високо пласирана. По Светском економском форуму, корупција је највећа препрека за развој бизниса у Србији (WEF 2013: 334). Све раширенија корупција и криза морала се испољавају и у делатностима где не би смела уопште да се појављује – на пример, у секторима образовања, здравства, правосуђа, па и полиције. Огроман проблем је што млади људи који заврше неку школу захваљујући корупцији често су до краја живота склони или принуђени да користе ту пошаст да би нешто остварили.

Неконструлисано бујање приватних факултета и њихова екстремна профитна оријентисаност и честа бескрупулозност њихових власника и немоћ правосуђа имају за последи-

4 Књига је 1999. године преведена на српски језик у аранжману издавачке куће „Светови“ из Новог Сада.

цу да се купују испити, па и дипломе, па чак и магистарске и докторске титуле. Приватни, али и неки државни факултети имају широм Србије преко 100 одељења који нису добили акредитацију, а неки одржавају та одељења иако им је одузета акредитација. Све у свему, друштвена контрола високог образовања је врло ниска, па се и због тога морал у том виталном сектору драстично срзао. И у здравству се често појављују случајеви тешког огрешења лекарске етике. И то је једна од компоненти на основу којих је Србија у последње две године, по квалитету услуга, у здравству на последњем месту у Европи.

О моралу боље рећи неморалу, политичара, нарочито оних који су били на врло важним функцијама у периоду 2001-2013. г. детаљније сам писао у бројним радовима.⁵ И све се убедљивије показало да је пок. З. Ђинђић био дубоко у праву када је рекао „Коме је до морала нема шта да тражи у политици“.

Заиста на свим нивоима од најважнијих државних институција до локалних самоуправа, државних и јавних предузећа итд. често су сеналазили и још увек се налазе морално врло проблематичне личности. И наравно да то има за последицу ширење неморала у великом делу становништва.

И као последица тога јесте да се по поверењу у политичаре, Србија налази на тек 120 месту и по објективности државних службеника при доношењу одлука – тек на 127 месту (WEФ 2013: 335).

Врло низак ниво и пад морала у Србији се испољава и преко показатеља „етика фирми“, који публикује Светски економски форум. Наиме, по том показатељу Србија је у 2008. години била тек на 96 месту (од 134 земаља), а на ранг листи из 2012. г. је била тек на 132 месту, а на последњој ранг листи (публикованој у септембру 2013 г.) она је била на 127 месту (од 148 земаља). И испред ње су се нашле и следеће земље: Шри Ланка, Македонија, Гватемала, Либериа, Кенија, Камбоџа, Зимбабве, Сенегал, Гана, Вијетнам, Сијера Леоне, Никарагва, Јамајка, Боливија, Хондурас, Колумбија, Еквадор, Перу, Камерун, Монголија, Танзанија, Молдавија, итд.

5 Радови су наведени у литератури на крају текста.

Нема потребе да се детаљније говори о врло тешком стању у правосуђу Србије, јер је то толико познато, а и сам сам у једном раду о томе детаљније писао.⁶ Много је разлога да то, али је врло важан узрок пада квалитета и морала људи који раде у правосуђу у Србији. Један од показатеља стања у правосуђу и морала оних лица који доносе пресуде јесте ниво објективности при решавању разних пресуда везаних за друштвене конфликте и Србија се, на ранг листи Светског економског форума, по том показатељу налази тек на 127 месту, а боље од ње су пласиране и следеће земље: Шри Ланка, Гана, Намибија, Етиопија, Кенија, Уганда, Зимбабве, Албанија итд.

И због свега наведеног, неповерење у судство у Србији екстремно високо и то мора имати неповољне последице на понашање становништва и ниво његовог морала.

Постоји неколико показатеља које годинама публикује Светски економски форум који убедљиво показује да квалитет људског капитала у Србији, у поређењу са врло великим бројем земаља, континуелно опада, поготову у периоду после 2008. године. Један од показатеља јесте ранг листа земаља по основу одлива мозга у иностранство. Наиме, по *The Global Competitiveness Report 2008/2009* од 134 земље од Србије у лошијој ситуацији су биле само три земље. По следећем Извештају објављеном 2009. г. само су две земље биле у горој ситуацији. У Извештајима објављеним у наредне три године увек су биле само по три земље у неповољнијој ситуацији када је у питању одлив мозга. У последњем Извештају Светског економског форума, уместо ранијег показатеља „одлив мозга“ користе се два показатеља: 1. капацитет земље за задржавање талената и ту је Србија тек на 146 месту (од 148 земаља) и 2. капацитет земље за привлачење талената и ту је у неповољнијој позицији била само једна земље (WEФ 2013: 335).

Врло је велика вероватноћа да ће се у наредних неколико година апсолутни број грађана Србије који ће одлазити у иностранство на рад и даље повећавати, поготову ако у Европској унији дође до оживљавања привредне активности

6 Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

и ако се настави процес старења домаћег становништва у важним земљама ЕУ, као што су Немачка, Италија, Аустрија итд., и то је врло вероватно. Међутим, у Србији се испољава феномен да у неким, чак круцијално важним делатностима постоји потреба и тражња за новом радном снагом, а и, због много чега, па и због све већег одласка на рад у иностранство једноставно нема. Такав је случај са лекарима специјалистима чија је старосна структура у целини врло неповољна. Због слабости у здравственом систему, посебно великих слабости система образовања лекара специјалиста и веома израженог одласка на рад у иностранство, дошли смо у ситуацију да је у Србији 20% лекара старији од 60 година, а само 896 или 2,8% запослених лекара има мање од 30 година (Д. Делић, *Политика*, 24. 04. 2014, стр.14).

Због одлива мозгова у иностранство, запостављања научноистраживачког рада, врло ниских плата и низа других фактора, положај Србије у односу на друге земље када је у питању расположивост научника и инжењера је све неповољнија. Наиме, по подацима Светског економског форума (СЕФ), Србија је у том домену у 2008. г. била на 50 месту (од 134 земље). У 2010. г. је пала на чак 92 место да би по последњем Извештају из прошле године била на 85 месту (од 148 земаља). Дакле, за само пет година она је пала за чак 35 места на ранг листи земаља по показатељу расположивог квалитативног људског капитала (ВЕФ). Због запостављања науке уопште, врло тешког финансијског положаја научних института, Србија је на ранг листи по квалитету тих институција од 2008.г. па закључно са прошлом годином систематски, из године у годину, падала тако да је са 49 места у 2008.г. пала на 66 место (ВЕФ, 2009. и 2013: 335). Трагично је да се по квалитету научноистраживачких институција испред Србије налазе и следеће земље: Кенија, Шри Ланка, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Гана итд. (ВЕФ 2013: 535). Иако се може сумњати у оправданост налаза да су чак и Црна Гора и БиХ испред Србије по квалитету истраживачко-развојних институција, то произилази из одабраних података које користи Светски економски форум.

Образовни систем у Србији, од најнижег до највишег нивоа, има врло велике слабости, што има и дуго ће имати врло неповољне економске, социјалне и менталне последице.

Ова констатација је у нескладу са чињеницом да у основним школама имамо велики број одличних ученика, а да је број доктораната, за наше услове врло велики и да је број одбрањених докторских теза енермно повећан и да достиже рекордне цифре које су пре 10-15 година биле незамисливе.

Када се говори о квалитету основног образовања, постоји висок степен сагласности стручњака из ове области да се у њему обавља пре свега тзв. репродуктивно учење и да због тога ученици не стичу способност повезивања наученог и да се тзв. функционално знање које се стиче у основним школама Србија налази испод европског просека и да је евидентно њено заостајање у том врло важном домену. Наведимо констатацију проф. др Ранка Рајевића, оснивача Менсе у Србији, аутора НТЦ система учења, члана Комитета светске Менсе за даровите и сараднике Уницеф-а за образовање „Градиво је све обимније а знање све мање. Очигледно да имамо две грешке: репродуктивно учење и повећан стрес, односно отпор према школи. Када бисмо овог момента све променили и урадили како треба, добили бисмо резултат тек за десетак година“. (*Блиц-жена*, бр. 499, 7-13, јун 2014, стр.7). На општу жалост, друштво, односно државне институције нису свесне да је приоритет – промена система учења у основном образовању.

Када се говори о квалитету основног школовања, требало би нагласити да се он девалвира самом чињеницом да огромном броју сеоских школа, где је број ученика врло мали, један једини учитељ истовремено, у истој учионици, учи децу из сва четири разреда и да деци једног разреда може у току једног часа поклонити само 10-15 минута, што мора имати негативне последице по њихову обуку. Уз све то, материјална примања учитеља су врло, врло скромна, а многи од њих немају решено стамбено питање, што их мора дестимулирати да стичу нова знања и да се максимално, са ентузијазмом посвети племенитом послу квалитетног образовања деце.

Висок проценат одличних ученика у средњим школама, а нарочито импресивни резултати ученика Математичке гимназије из Београда на бројним међународним такмичењима стварају лажну слику о квалитету средњошколског образовања у Србији.

И средњошколско образовање се сусреће са низом слабости који су исте или сличне природе као што је случај са основним образовањем. Сама чињеница да је ниво образовања и функционалног знања у основној школи незадовољавајући, онемогућава квалитетно средњошколско образовање. Схвативши велике слабости средњешколског образовања и потребу његовог унапређења, СР Југославиј је почетком новог века закључила посебан споразум са ЕУ и по њему од 2003. године Унија, кроз разне пројекте, помаже реформу и модернизацију система средњег стручног образовања са циљем да се добије стручна радна снага која ће бити у будућности тражена. И поред тога, „стручно образовање у Србији је и даље лошег квалитета с обзиром да су области исувише уско специјализоване, а систем је генерално непопуларан међу ученицима, о чему сведочи гашење великог броја одељења“.⁷ И сама чињеница да међу незапосленим лицима највеће учешће имају она са завршеном гимназијом говори да са стеченим знањем у тој најпрестижнијој средњој школи много што шта није у реду, мада је то последица и све већег сиромаштва и немогућности да се настави школовање на вишим и високим школама.

Бројни су разлози за пад квалитета вишег и високог образовања у Србији. Поред врло тешког стања привреде, врло високог јавног дуга и буџетског дефицита, пада мотивисаности учитеља и професора, за сваки ниво образовања постоје и специфични фактори који утичу на његов пад. За високо образовање прихватање, под огромним притиском страних центара моћи, тзв. Болоњске повеље, била је огромна грешка која је допринела драстичном паду његовог квалитета, односно имало је за последицу катастрофално смањење нивоа знања високошколаца.⁸ Са прихватањем Болоњске декларације, којом је у високо школство уведен врло висок ниво неолиберализма и квази тржишта, факултети уопште, а посебно приватни, који су бујали, претворени су у

7 Јелена Жарковић-Ракић, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

8 О томе је бриљантно говорио проф. др Александар Липовски, бивши проректор Београдског универзитета, члан Националног просветног савета Републике и помоћник министра просвете за високо образовање и врло угледни професор Математичког факултета у интервјуу објављеном у часопису *Геополитика* бр. 64, јун-јул 2013, стр. 26-30.

профитна предузећа. Тим наметнутим реформама високог школства факултети се претварају у разне струковне школе и предузећа којима је основни циљ максимизација профита, а образовање и ниво знања су у дубокој сенци, а на неким од њих се пак и продају факултетске, па чак и магистарске и докторске дипломе и зато је постало нормално да енормно расте број докторанада и добијених докторских титула. Наравно да је то до драстичног пада њиховог квалитета, а у огромном броју од њих има много плагијата.

Због драстичног пада квалитета високог образовања, поготову оног посвећеног образовању учитеља и наставника, већ годинама се продукује маса лоших наставника који ће својим радом у школама годинама слабо образовати ђаке, што мора имати трајне штетне економске и социјалне последице. И убеђен сам да је проф. А. Литковски потпуно у праву када закључује: „Генерално гледано, просвета у Србији данас је у много горем стању него пре двадесет година, а проблеми су много већи у првој деценији овог века него крајем прошлог и директно су последица неразумних реформи преузетих из „просвећене“ Западне Европе чији је главни циљ уништавање национално свесне интелигенције и деградација укупног интелектуалног нивоа просечног грађанина“ (*Ibid.*, стр.26).

И као последица свега претходно наведеног, релативна позиција Србије у односу на друге земље када је у питању капацитет за иновације је врло неповољна и све је неповољнија, тако да је она у 2008. г. на ранг листи земаља била на 92. а у 2013.г. тек на 133 месту, тј. иза ње је било само 15 земаља. Трагично је да се, када су у питању капацитети за иновације, испред Србије, налазе и следеће екстремно неразвијене земље, Руанда, Нигерија, Намибија, Вијетнам, Мадагаскар, Босна и Херцеговина, Уганда, Бангладеш, Албанија, Зимбабве, Непал, Сијера Леоне, Мозамбик и тд. итд. (WEФ 2013: 534).

И у таквој ситуацији потпуна је бесмислица да се и за лекаре, поготову дефицитарне специјалисте који су ужасно оптерећени на радном месту, уводе солидарни порез, смањење плате и законски онемогућава пријема нових лекара до краја 2015.год. И то је, уз све остало, допринело да се интензитет одласка лекара из Србије у иностранство појачава. И што је запањујуће јесте чињеница да званичници игноришу изјаву

председника Новог синдиката здравства Србије Живорада Мркића „да је у току кадровска катастрофа“ која нас, по његовом мишљењу, води у крајње алармантно стање јавног здравственог система Бугарске и Румуније које имају неопходне операционе сале и модерне апарате, али, због великог одлива специјалиста (за разне операције) у иностранство, нема довољно квалитетног кадра, па се та модерна инфраструктура, и поред великих потреба, врло мало користи. И оно што посебно забрињава, јесте чињеница да на сва драматична упозорења Здравственог савета Србије и Лекарске коморе Србије о свему наведеном нису имали никакав ефекат.

Врло је слична ситуација и са кадровском ситуацијом у сектору информационих технологија где стручњаци одмах по завршетку студија одлазе у иностранство на рад са врло малим шансама да се врате у земљу.

Имајући у виду све претходно наведене драстичне показатеље, разумљиво да је у поређењу са већином земаља, положај Србије, када је у питању квалитет образовања све неповољнији. Она је по квалитету образовног система у целини за претходних пет година пала са солидног 45. места на чак 111 место, тј. пала је за чак 66 места и врло је вероватно да не постоји ни једна од 148 земаља на тој листи која је забележила такав пад и то се морало одразити на пад образованости становника, односно релативни, а у случају високог школства и апсолутни пад квалитета високо образовање радне снаге и људског капитала у Србији. Када су у питању квалитет образовања за научноистраживачки рад и математику, у претходних пет година она је пала са врло солидног 31. на 55 место (WEФ, 2013: 335). Додајмо да је Србија све слабије пласирана када је у питању квалитет образовања менаџера тако да је у 2008. г. била на 87, а у прошлој години тек на 114 месту. По обуци запослених радника Србија је и у 2008.г. била врло слабо пласирана – била је тек на 121 месту (од 134 земље), а у 2013. г. била је још знатно слабије пласирана – тек је на 140 месту, па су само 8 земаља у тој области биле иза ње.

Због драстичног пада животног стандарда огромног дела становништва, до чега је дошло у последњих четврт века, огромне незапослености, кризе вредносног система, кризе морала, кризе породице, слабости правосуђа и низа

других фактора – криминализација у Србији је достигла огромне размере. По организованом криминалу Србија се налази на неславном 127 месту (од 148 земаља). По том врло непријатном феномену све земље настале на подручју бивше СФРЈ су знатно боље пласиране: БиХ је чак на врло завидном 22 месту, Словеније на 42, Хрватска на 49, Црна Гора на 76, а Македонија на 98 (ВЕФ 2013: 424). И због тога није много утешно што се по организованом криминалу у горој ситуацији налазе Бугарска (на 130 месту) и Италија (на 134). У сваком случају врло висок ниво организованог криминала само је један од низа показатеља урушавања квалитета људског капитала у Србији.

*Да ли је могуће заустављање урушавања
људског капитала у Србији*

Према прогнози Републичког завода за статистику, у 2041. години број становника у Србији биће за бар милиона мањи него што је био 2011.г. и то по сценарију у коме фигурирају само цифре о прираштају и смртности становништва. По том сценарију просечан становник Србије у 2041.г. имаће у просеку 46,5 година. Наравно да ће број становника у Србији бити додатно смањиван због иселјавања у иностранство и узимања држављанства других земаља.

За мене уопште нема дилеме – у наредних неколико година депопулација и урушавање људског капитала у Србији ће бити настављени. Прво, Србија мора знатно смањити огроман вишак запослених лица у државним установама, државним и јавним предузећима и локалним самоуправама. Иако се још увек не зна (што је просто невероватно и крајње неодговорно) колики је укупан број тих лица, а објективне процене говоре да је њихов вишак од 150 до 200 хиљада. Држава ће морати до краја године да дефинитивно реши проблем 164 предузећа у реструктурирању и то ће имати за последицу да ће неколико десетина хиљада запослених остати без посла. Због врло тешких проблема буџетског дефицита и јавног дуга и катастрофалних последица поплава, велики број лица запослених у државним установама и локалним самоуправама остаће без посла.

С друге стране, и поред, од Владе најављених мера сти-мулисања страних и домаћих инвестивција и запошљавања у реалном сектору, постоји само теоријска могућност да ће укупан број новозапослених лица у 2014. и 2015.г. бити већи од броја оних који ће остати без посла. То поготову ако остане на снази бесмислена одлука о забрани новог запошљавања у здравству, образовању, научно-истраживачкој делатности и неким другим, за друштво у целини, врло важним делатностима.

Због свега претходно наведеног, али и због кризе породице, кризе села и читавих региона и врло вероватног повећања сиромаштва и много чега другог, врло је вероватно да ће број новорођене деце у Србији у 2014. и 2015.г. бити мањи него што је био у претходне две године. С друге стране, због све веће пензионерске популације, због драстичног пада животног стандарда све већег, огромног дела становништва, врло тешког стања у здравству, дугорочних тершких последица бомбардовања на здравље и сл. врло је вероватно да ће се у 2014. и 2015.г. повећати број умрлих лица. И као последица свега наведеног, врло је вероватно да ће смањење становника у Србији у наредних неколико година бити веће од по 35.000 годишње.

Врло је вероватно да ће се позитивна разлика између нових и и умрлих пензионера, која последњих година износи нешто преко 20.000, у наредним годинама знатно повећати, поготову по основу стицања услова за пензију тзв. бејби-бум генерација рођених између 1952-1956.године којих сада има у радном односу преко 600.000, па ће се, по компетентним проценама, број пензионера у наредних десетак повећати за преко 200.000.⁹ С друге стране, крајње је неизвесно шта ће се дешавати са бројем запослених и млађих лица који ће живети у Србији.

Поред претходно наведеног, постоји читав низ тешких ограничавајућих фактора који спречавају или битно ограничавају могућност заустављања ескалације демографске кризе и урушавања људског капитала у Србији. Наведимо, по нашем мишљењу, најважније.

9 Детаљније о томе у: Жељко Пантић „Старосна структура становништва и пензиони и здравствени систем Србије – Последњи ексер“, *Данас*, 24.03. 2014, додатак „Бизнис“, стр.3.

Сама чињеница да је број деце у основним и средњим школама од школске 1995/96 до школске 2013/2014 смањен за око 215.000 има и даље ће имати врло неповољне последице по квалитет људског капитала у Србији у целини. Уз то, поновимо да по подацима СЕФ, Србија је по квалитету примарног образовања у 2008. године била на солидном 48 месту а сада је тек на 81, а по квалитету образовног система у целини је у исто време пала са 49 на чак 111 место ранг листе од 148 земаља и то има и мора у дугом року имати врло непријатне последице по квалитет људског капитала.

Због све веће кризе традиционалне патријархалне породице, драматичног раста ванбрачних заједница (којих сада има готово 117 хиљада), чињенице да се у Србији сваки четврти брак разводи, да постоји готово 300.000 самохраних мајки и 76.435 самохраних очева има тешке последице по стандард, развој и психу њихове деце, поготову када се има у виду огромна незапосленост и врло велика вероватноћа да ће она остати врло висока и у наредним годинама. Према подацима Републичког завода за статистику у 2012. години је било 34.639 венчања а 7.372 развода, а 3.963 разведених бракова је имало једно или више деце. Након развода, родитељи лишавају децу основних права, а психолози сматрају да је то највећа грешка на штету детета. Судећи по подацима Удружења очева самосталних старатеља Србије, у њој живи између 80.000 и 100.000 деце која су онемогућена да виђају своје очеве. Због тога, али често и неморала разведених родитеља и немоћи судова да се реализују њихове одлуке, по изјави председника Удружења очева, у Србији живи најмање 50.000 деце разведених родитеља која уопште не добијају алиментације или их нередовно добијају или их добијају нередовно (*Вечерње новости*, 15.06.2014, стр.9). По истом избору, у случајевима када су очеви онемогућени да виђају своју децу, они плаћају алиментацију у само 35% случајева. Све то има врло негативне последице по психу и развој личности деце разведених родитеља. Да би се све то битно смањило, нужно је што пре усвојити законска решења која су усвојена и која се спроводе у Европској унији. Према подацима Републичког завода за статистику, објављеним крајем 2013. г. чак 24,6% становника Србије изложено је ризику да постане сиромашно и по том показатељу она је на

првом месту међу земљама Европе (у Грчкој одговарајући проценат износи 23,1%, Румунији 22,6%, Шпанији 22,2%, Бугарској 21,1% итд.).

Према подацима Републичког завода за социјалну заштиту, око 30% деце је на прагу сиромаштва, 48.811 породица са децом користи неки вид новчане социјалне помоћи, а чак 383.384 детета користило је дечији додатак у 2013. год. а 186.424 детета евидентирано је у центрима за социјални рад, што чини 14,76% укупног броја деце у Србији. И наравно да је у таквим условима развој деце и њихових радних потенцијала морају бити незадовољавајући.

Прошле године Уницеф је објавио да већина најмлађих становника Србије живи у немаштини, у неадекватним условима за раст и развој и на маргинама друштва. По саопштењу те Институције, само 44% деце узраста од 3-5 година похађа неки вид предшколског програма, а чак 20% домаћинстава не поседује ни једну дечију књигу. Она констатује да је велики део деце у Србији потхрањен, не завршавају ни основну школу, изложен је дискриминацији и често су жртве насиља и злостављања, а само око 30% деце се одгаја ненасилним методама, што све скупа има и трајно ће имати тешке последице по квалитет људског капитала у Србији.

У Србији не постоје прецизни подаци, а просветне власти процењују да се проценат оних који напуштају основну и средњу школу креће од 10-30%. Према подацима изнетој у Стратегији развоја образовања Републике Србије до 2020.г., проценат деце која напуштају основно образовање креће се од 10% до 15%. Колико су то неповољни подаци постаје јасно ако се зна да је, по подацима Европске комисије, стопа напуштања школовања младих до 17 година у Хрватској само 4,2%, Словенији 4,4%, Чешкој и Швајцарској по 5,5%, Холандији 8,8%, Финској 8,9%, Немачкој 10,5% (*Политика* 23.02.2014, стр.09). И сама чињеница да је у Србији врло високи проценат деце која напуштају основно и средње школовање и велика вероватноћа да се, бар у наредних неколико година стање неће поправити има и и дуго ће имати врло неповољне последице по квалитет њеног људског капитала. И огромне слабости система високог образовања имају и, дуго ће имати врло неповољне последице по квалитет људског капитала.

Постоји и низ других фактора урушавања квалитета радне снаге у Србији. Наведимо само један од њих. Мада нема детаљних истраживања и прецизних података, али има индиција да у Србији при запошљавању жена, поготову у приватном сектору, предност добијају неударе или жене без деце, што је последица много чега, али и веровања да ће њихов радни учинак бити већи. Међутим, према истраживању Мајкрософта, утврђено је да када жена постане мајка, постаје ефикаснија на послу. Истраживачи су утврдили да одгајање детета побољшава радне вештине мајки. Послодавци тврде да су оне бољи тимски играчи и да више цене своје колеге и клијенте. Закључак студије гласи: „запослене мајке су два пута продуктивније од жена које нису мајке, али и од мушкараца“ (Блиц жена, бр.499, 7-13. јун 2014, стр.7).

У политичким, а делом и у стручним круговима шири се, по мом мишљењу, илузија да ће улазак Србије у ЕУ решити, малте не, све проблеме, па и проблем демографског суноврата и тешког урушавања људског капитала. Оставимо по страни дубиозност и (не)реалност чланства Србије у ЕУ до 2020.г. Поставља се питање какве би ефекте на људски капитал имало пуноправно чланство Србије у ЕУ. Ако се има у виду да је најуспешнија земља у транзицији Пољска од улажења у ЕУ, тј. за десет година, по основу емиграције у друге земље ЕУ (пре свих у Немачку) остале без 2,5 милиона, пре свега, високообразованих становника, поставља се питање колико би се повећала емиграција становника из транзиционо неуспешне Србије у земље ЕУ. То питање добија на значају ако се зна да је у Естонији по уласку у ЕУ дошло до осетног повећања и иначе огромног егзодуса, али је и поред тога, стопа незапослености стално преко 10%. Због тога, али и због примене екстремног неолибералног концепта транзиције, за двадесетак година Естонија, чије су реформе екстремно хвалиле међународне финансијске институције и неолиберали широм света, изгубила је више од петине свог становништва. И додајмо да су многе земље у транзицији које су примљене у ЕУ пре десет година врло лоше пласиране на ранг листи земаља по основу одлива мозга – Чешка Република на 79 месту (од 142 земље), Пољска на 96, Словачка на 111, а Бугарска чак на 127 месту (ВЕФ 2012: 477). И наравно да се далеко највећи део високообразованих лица из тих земаља сели у развијеније

чланице ЕУ и то би се врло вероватно десило и са Србијом. Међутим, ако би се испунила залагања председника Владе В. Британије Д. Камерона да се блокира пријем Србије (и Албаније) док се не измене постојећа правила о имиграцији радне снаге унутар земаља ЕУ које су, због масовног доласка сиромашних Пољака, Румуна и Бугара, наводно изазвали „катастрофалне последице“ које прете „да униште систем здравствене и социјалне заштите у Британији“ (*Привредни преглед* 25.12.2013, стр.2) – емиграција из Србије не би добила још драматичније размере.

Закључак

И на крају, стичем дубок утисак да најважнији политички функционери у Србији, нова Влада, па и економска наука, још увек нису свесни страшног проблема демографске кризе и урушавања људског капитала. Они не постављају питање зашто је дошло до тог најтежег друштвеног и економског проблема. Постоји маса разлога зашто је дошло до његове ескалације и огромних размера. Дубоко верујем да је најважнији узрок демографске кризе и тешког урушавања људског капитала у новом веку – погрешан, од страних фактора највећим делом наметнут концепт реформи који је имао озбиљну конструкциону грешку, која је имала за последицу „спржену земљу“, анемичан раст, уз огромно задуживање у иностранству и стагнацију привредне активности после 2008. године, што систематски доказујем од 2001. године. Имајући у виду шта је чинила претходна Влада, а посебно шта чини и обећава садашња Влада, стичем дубок утисак да од Премијера, до низа министара тога нису свесни, или су принуђени да раде по диктату страних фактора. Због свега тога, мале су шансе да ће се у догледној будућности ублажити, а могуће је да ће се појачати демографска криза и урушавање људског капитала у Србији. Због професионалног морала (како га ја схватам), осећања обавеза према будућим генерацијама, па и осећања патриотизма, никада се нисам мирио са оваквим могућим катаклизмичним сценаријем и, вероватно наивно, од 2006.г. се залажем за окупљање истинске научне елите из више области која би добила задатак да уради нацрт визије будућег друштвеног и привредног система Србије који би се, након свестраног разматрања, усавршио и који би био праћен

са низом конкретних дугорочних стратегија, који би се на Парламенту усвојили и доследно реализовали. Иако сам свестан да је, због низа интерних и екстерних ограничења, то сада тешко изводљиво, остајем и даље заговорник те идеје, јер дубоко верујем да ће без њене реализације Србија поста-ти савремена колонија и „пустиња без песка“ у којој ће жи-вети углавном очајничко старачко становништво и то би био неопростив грех садашњих генерација, посебно патриотски оријентисаних интелектуалаца према будућим генерацијама.

Литература

- Бјелобрк, Гордана , „Просечна старост становништва Србије“ *Данас*, 24. март 2014 (Додатак „Бизнис“, стр.4.), 2014.
- Ковачевић, Млађен , „Ефекти постојеће политике валутног курса и либерализације увоза“, зборник, Економска политика 2001/2002, часопис *Економски анали*, тематски број, јануар 2002.
- Ковачевић, Млађен , „Привреда Србије у рајама политике“, *Економски анали*, тематски број, фебруар 2004.
- Ковачевић, Млађен, „Стање и перспективе привреде Србије“, зборник *Стање и перспективе привреде Србије*, издање Институт економских наука и Банкарска академија, Београд, 2006.
- Ковачевић, Млађен , „Реалне и виртуелне перформансе привреде Србије у периоду 2000-2007. године“, зборник *Текућа привредна кретања, економска политика и структурне промене у Србији 2007/2008*, издање Научно друштво економиста (са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду), 2008.
- Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2/2010, издање Алфа универзитета из Београда.
- Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији (II)“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 4, 2012.
- Липовски, Александар, *Геополитика*, бр. 64, јун-јул, стр. 26-30, 2013.
- Пантић, Жељко „Старосна структура становништва и пензиони и здравствени систем Србије – Последњи ексер“ *Данас*, 24.03.2014. (додатак „Бизнис“, стр.3.).

Жарковић-Ракић, Јелена, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

Живковић-Ракић, Јелена, „Екстремна незапосленост у Србији и ЕУ: последице и могућа решења“. *Квартални монитор економских трендова и политика у Србији*, април-јун, 2013.

Mladjen Kovacevic

*THE REDUCTION OF HUMAN CAPITAL
IN SERBIA: DIMENSIONS, CAUSES AND
OPPORTUNITIES FOR THE REVERSING THE
PROCESS*

Resume

During the second half of XX and beginning of XXI century, natural population growth of Serbia declined. The process of depopulation is the result of historical events, cultural and historical heritage and mentality of the own population. Emigration has only accelerated this process. The Serbia's human capital has been collapsed. The author's main objectives were: review of historical heritage and contemporary problems of demographic development, scientific analysis of demographic and non-demographic impact on human capital trends and the establishment of demographic transition, as well as consequences of the biological depopulation. The author argues that the negative process can be reversed. It advocates the gathering of true scientific elite in many areas that would be tasked to draft a vision of the future social and economic systems of Serbia. After a comprehensive review of a document on the future of Serbia, and a number of specific long-term strategies, the parliament would adopt such documents and would take care of their consistent implementation.

Keywords: biological depopulation, human capital, brain drain, Serbia.

Овај рад је примљен 18. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

*Радмила Ђурчић**

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ, ПРИВАТИЗАЦИЈА И СЛОМ РАДНИЧКОГ КАПИТАЛА

Сажетак

Приватизација, либерално тржиште, општа дерегулација, смањивање улоге државе у привреди (резање јавне потрошње и “политика штедње” на социјалном подручју) су основни стубови неолиберализма. “Нова економија” заснована на илузији власништва и тоталне приватизације јавног сектора постала је основа велике прерасподеле богатства и капитала, раслојавања друштва, незапослености и пораста сиромаштва, уз одвођење привреде и друштва у дубоку економску и социјалну кризу.

Многе земље су у овом таласу неолибералне догме, која је запљуснула свет или је наметнута силом и уценама, некритички прихватиле основне ставове ове догме као и основне инструменте глобализације.

Приватизација, која треба да се врши брзо, генерално, без обзира на методе, постала је главни хит и полуга “реформи” које се проводе у низу држава у свету.

Она се узима као чудотворни лек који ће довести све привреде у транзицији (а тако и нашу) у модерно и развијено друштво. То је постала и “спасоносна формула” реструктурисања и реформисања друштва и привреде.

Настао је и раширио се у светску привреду својеврсни приватно-својински фундаментализам. Из наведених раз-

* ВПШСС за менаџмент у саобраћају, Ниш.

лога, а посебно што се и даље упорно проводи и поред катастрофалних резултата, у анализи се приватизација разматра као економски и социјални шок у Србији, доминација спекулативног финансијског капитала, ефекти и последице приватизације уз сукоб интереса рада и капитала.

На крају се дају и одређени предлози за “спајање рада и капитала у предузећу” у функцији развоја и финансијског оспособљавања привреде.

Кључне речи: приватизација, криза, социјални слом, незапосленост, власништво, неефикасност, отуђеност, рад и капитал, криминал, корупција, спекулативни капитал, разарање привреде и друштва.

Приватизација као историјска превара и пљачка радничког капитала

Тајне замке приватизације - економски и социјални шок

Нова економија заснована на илузији власништва и приватизације је велика финансијска превара. Исто тако и либерализација и отварање привреде за слободан увоз робе и капитала додатно су изложиле неразвијене привреде свим ризицима разарања економије. Неразвијене земље су пребрзо отворене за инострану конкуренцију пре него што су формиране снажне финансијске институције. То је резултирало у расту незапослености, огромним прерасподелама богатства и повећању сиромаштва.

Приватизација, дерегулација тржишта и оштро резање јавне потрошње (посебно социјалних расхода) су, познато је, основни стубови неолиберализма.

Неолиберализам и тржишни фундаментализам као идеологија и економска политика заплуснули су највећи део земаља у свету. Многе од њих су, нажалост, некритички прихватиле основне ставове ове неолибералне догме као оперативне апаратуре глобализације.

Приватизација је постала главни хит и „полуга реформи“. Она се узима као чудотворни лек који ће довести све „привреде у транзицији“ у модерно, развијено друштво. То је

постала „спасоносна формула“ реструктурисања привреде. Настао је својеврсни приватно-својински фундаментализам. Да је приватизација тако спасоносно средство све афричке и јужноамеричке земље биле би врло развијене. Ту је приватно власништво доминантно, а оне су остале врло неразвијене са свим карактеристикама заосталости.¹

Ко је дао право странкама које привремено обављају јавне функције да колективно власништво прогласе за друштвено, које то свакако није и да га продаје претварајући га у приватно.

Класични либерализам и капитал – однос се распао управо због тога што није успео да разреши кључна питања функционисања капитализма: аутоматизам тржишта, запосленост, уравнотежен развој и све чешће кризе узроковане хиперпродукцијом капитала (под доминантним утицајем профитног мотива). Стигам држава преузима социјалну и редистрибутивну функцију, „корекције“ тржишног механизма, врши алокацију ресурса за које није заинтересован приватни капитал под мотивом профита. Налет неолиберализма под „диригентском палицом конзервативних влада развијених западних држава (Реганомика, Тачеризам) производ је интереса крупног финансијског капитала и развијених земаља и њихових финансијских институција (ММФ, Светска банка, СТО). Нови колонијализам се остварује преко продора финансијског капитала и куповине виталних делова других привреда и њихових банкарских система, али и куповином или уценом влада и странака на власти. То је процес потискивања државне интервенције у привреди, уз смањивање улоге државе благостања. Стварање „периферних“ и зависних привреда је отворен процес, који се често манифестује као обично проширење тржишта за пласман производа и капитала из развијених, уз гушење домаће производње.²

1 Оштру критику концепције приватизације код нас благовремено (2006. године) налазимо у студији др Слободан Комазец: Изгубљене битке стабилизације и развоја на погрешној стратегији, Београд, Наука и друштво, 2006. година и у студији Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал, Чигоја, Београд, 2004. година.

2 ММФ се усмерио на стабилизацију и приватизацију, а оставио је по страни питање сиромаштва, неједнакости и социјалног капитала (незапослености). Економски раст захтева више него само стабилизацију, приватизацију и

Радници постају обичан „додатак“ капиталу без власничких права, а тиме потпуно без социјалне и синдикалне заштите. Историјски сукоб интереса рада и капитала око расподеле и циљева пословања одвија се на штету радничке класе – са падом учешћа најамнина и плата од 10-15% у бруто домаћем производу у последњих десет година.

Сукоб рада и капитала - доминација финансијског капитала

На светској сцени је историјски сукоб интереса рада и капитала. Капитал је задоминирао, уз истовремену доминацију финансијског капитала који одлази у спекулативне трансакције уместо у реалне инвестиције. Спекулације и спекулативна економија, профит на спекулацијама, берзанске спекулације и задоминирали су светском сценом. Виртуелни капитал (финансијски банкарски деривати) сада одређује укупна кретања у привредама. Нико за сада не поставља питања берзи као доминантно спекулативних институција капитализма. То значи да је у систем уграђен спекулативни капитал и такве институције.

Да би се ублажили сукоби у капитализму и заинтересовали радници за корпорације у којима раде уведен је велики број случајева да се оне дају радницима на управљање (ЕСОП), или се радници укључују у власничке односе и управљање. То је био покушај социјализације и управљања капиталом од стране запослених, да би се супротности у капитализму ублажиле, а радницима дала одговорност за будућност корпорације, а не само за наднице и плате.

Након тога прихваћена је теза неолиберала под геслом „приватизујте, приватизујте што пре, није битно како то радите, битно је да то учините одмах и то радикално“.³ Прива-

либерализацију.

3 Цефри Сакс се касније одрекао свог става о приватизацији и „посу се пепелом“ тврдећи да није требало тако проводити приватизацију, да је пре требало изградити све институције система. Исто тако Милтон Фридман корифеј и најутицајнији идеолог неолиберализма и конзерватизма који је запљуснуо свет, а тако некритички прихваћен и код нас, одрекао се својих основних ставова након што је изазвао тешке последице у привредама у којима се примењивао модел глобализације и тржишног фундаментализма

тизација је већ неколико година као процес кренула уз жалопојке неких наших економиста „реформатора да иде доста споро и да је готово застала. Овде треба посебно нагласити да се ради о великој, историјској превари и плачки радничке класе – стварног власника (и ствараоца) капитала, којег други сада распродају. Наметнута илузија приватног власништва кроз приватизацију колективног водила је у социјалну драму и тектонско раслојавање становништва. Стога и све већи захтеви за ревизијом приватизације, не само спекулативног и тајкунског карактера, већ као односа у управљању капиталом.

Идеологија радикалне и брзе приватизације

Преварантска стратегија

Да погледамо пре осталог концепт и ефекте приватизације.

У стварности не постоји „друштвено власништво“ које се сада распродаје (често и сумњивом капиталу). Није то „друштвено“ дакле свачије и ничије, како се то проглашава да би се одузело од радника и продало страном или домаћем приватном капиталу. То је власништво колектива (раније и сада запослених) који је створио тај капитал у току 50 година рада, обновио капитал преко амортизације, кредита, самофинансирањем, међународним кредитима и др. Уз просечну стопу амортизације од 4-5% капитал предузећа обновљен је неколико пута. Под притиском неолибералне догме (приватизација, дерегулација, либерализација, дефискализација и сл.) наши органи тренутно или прецизније – представници неколико странака на власти – одговорни за привредни систем, развој и „социјалну равнотежу“, некритички (и због својих интереса) прихватају тај концепт и врше распродају туђег капитала (радника, колектива). Радници се избацују на улицу, уз некакве обећане „социјалне програме“, чије се остварење не прати, осим када се радници побуне против такве плачке и обесправљености. Од продаје таквих предузећа у периоду

и либералног тржишта – доживео је „отрежњење и освешћење“, да ли ће и носиоци светског финансијског капитала? Тешко је то и готово илузорно очекивати.

2002–2014. године све је отишло у буџет (осим провизија). То је заиста апсурд – продаје се реални туђи капитал и пуни буџет (јавна потрошња). О провизијама и „деоби плена“ овде не бих шире говорила. Ако се желела и формална промена власничких односа требао се применити потпуно другачији концепт да радници постану власници (акционари) предузећа, али са свежим капиталом уложеним у фондове за развој предузећа (преко врло повољних банкарских кредита). О том концепту шире говоримо нешто касније у овом раду.

Спајање рада и капитала у предузећу

Уместо да „тајкуни“ и новокомпоновани капиталисти добијају повољне кредите за куповину предузећа – то су могли добити запослени и уложити их у своје фондове за развој као свој акционарски капитал. Тада је отворен и процес ревитализације привреде и домаћих пословних банака.

Историјски, имали смо шансу да стварно спојимо рад и капитал у предузећу (као ни једна друга „привреда у транзицији“), променимо власничке односе, повећамо интерес радника за развој (профит предузећа и његову употребу), програме развоја, враћање високо образованих стручњака у привреду, дакле, враћање радника и капитала у предузеће, а не њихову незапосленост, пауперизацију и потпуно осиромашење.

При томе највећи број њих постају социјални случајеви. Постојећи процес приватизације треба одмах зауставити (остало је још око хиљаду предузећа и велики стратешки системи) и спречити даљу пљачку народа уз огромно социјално раслојавање друштва. Постоји разрађен други концепт у којем су предузеће, радници и стручњаци у центру ових процеса, али се тада мењају друштвени односи.⁴

Да ли је касно за други концепт? Да ли сада у нужној ревизији приватизације кроз процес докапитализације укључити и запослене у власничке односе и претворити их у већинске власнике (акционаре, али сада њихових предузећа)?

4 Концепт другачијег процеса приватизације налазимо детаљно разрађен у студији др Слободан Комазец: Политика стабилизације и привредни раст, „Слобода“, Београд, 1991. године. То је концепт „радничког акционарства“, односно спајање рада и капитала у предузећу, уз нови облик „менаџерске револуције“.

*Ефекти и последице приватизације
- гигантска вампирска хоботница*

Некритичним прихватањем неолибералне догме проведени су радикални и болни програм приватизације.

Шта до сада имамо као ефекте приватизације. Продато је 2.360 предузећа за укупно 2.668 милиона евра. Од тога у инвестиције је требало да се усмери 1.046 милиона, а у социјални програм 277 милиона. У социјалне програме у последњих десет година није уложен ни динар.

Према најновијим подацима у досадашњем процесу приватизације продато је дакле 2.360 предузећа и највећи део (26 од укупно 29) банака.

Поразни су резултати тако прихваћеног неолибералног капитализма. Држава (носиоци власти у спрези са тајкунима) продаје туђу имовину (радника, запослених) пуни буџет и подржава јавну потрошњу. Продаја или готово поклањање привредних ресурса иностраним пријатељима или домаћим тајкунима уз провизије је развијен процес. Докле се тако може ићи? Док се не распрода остатак предузећа! Извршена је неконтролисана и погрешна приватизација. То је био талас приватног, необузданог капитализма:

Реални капитал предузећа се ставља у руке финансијске олигархије, а становништво привремено преко буџета „смирује“. Нема ту социјалне равнотеже, док се друштво разбија интересно, чиме изостају било какви заједнички циљеви социјалног или развојног карактера.

Од продаје предузећа до сада је остварено 2.668 милиона евра, од чега је у инвестиције требало усмерити 1.046 милиона. Међутим, инвестиције у фиксне фондове изнад амортизације износе свега око 2,2% до 4,1% бруто домаћег производа. Где су стране директне инвестиције које у овом периоду (2001-2014) износе 14,7 милијарди евра? Те стране „директне инвестиције“ су завршиле преко продаје предузећа и банака у буџету, а не у реконструкцији и модернизацији предузећа и стварно нових (гринфилд) инвестиција.

Приватизована предузећа, приходи и запослених
- износи у милионима евра -

	Приходи од приватизације	Приватизована предузећа	Запослени у приватизованим предузећима	Социјални програм	Уговорене инвестиције
2002.	318,8	211	37.320	145,8	320,1
2003.	839,7	637	76.889	128,3	319,8
2004.	151,4	237	38.846	2,6	99,6
2005.	367,8	316	58.893	-	80,3
2006.	231,2	272	42.399	-	115,6
2007.	398,4	306	40.331	-	75,7
2008.	246,4	263	26.211	-	61,8
2009.	48,8	93	9.145	-	24,6
2010.	18,8	33	1.922	-	1,2
2011.	19,1	12	2.484	-	4,3
2012.	15,4	12	1.710	-	0,5
2013.	14,9	7	690	-	0,0
2014.	6,8	6	2.848	-	0,9
Укупно:	2.667,5	2.360	333.016	276,7	1.045,9

Извор: Агенција за приватизацију.

Какви су стварни ефекти приватизације?

- 1) Неуспешно је приватизовано 636 предузећа са преко 83.000 запослених у њима,
- 2) Пред стечајем или ликвидацијом након приватизације је 65% предузећа.
- 3) Још послује, али отежано 35% приватизованих предузећа.
- 4) Изгубило је посао 276.000 до тада укупно запослених.
- 5) Без посла је остало у предузећима приватизованим по ранијем закону 139.000 радника.
- 6) По закону из 2001. године 137.000 запослених. Друштвена предузећа су у 2002. години имала 680.000 запослених, а сада у њима ради свега 286.000 запослених.
- 7) У инвестиције из приватизације требало је уложити 1,1 милијарду али је уложен симболичан износ.

Инвестиције до сада нису оживеле, док домаћа производња због огромног увоза (изазвана прецењеним курсом динара) све више малаксава. У приватизованим предузећима

било је запослено преко 333 хиљаде. Колико је остало да ради у сада туђим предузећима, без било каквих права, уцењени и „занемели“ (од страха за посао и неизвесности). Ово није само пут у „турбо капитализам“, већ у најгору пљачку народа.⁵ Отворен је процес легализације пљачке друштвеног капитала, уз стални раст незапослености, сиромаштва и бедe. Многи су свој капитал стекли крађом, корупцијом и политичким везама с лидерима на власти.

„У последњој деценији Србију је задесио најгори облик капитализма. Тајкуни обликују Србију према мери властитих интереса. Обесправљени и понижени радник изложен је свакојаким хировима и самовољни новокомпонованих газда. У тајкунском српском капитализму нема места за синдикално организовање, јер, изгледа да би запослени требало да буду срећни што уопште имају посао“⁶ Дакле, инвестиције нису оживеле, производња није оживела, незапосленост се нагло повећава (400 хиљада), социјални слом друштва је на видiku, док реструктурисање производње и извоза изостаје.

Држава не сме дозволити да се стратешки производи, сировине и национална богатства приватизују или расподају.

Овакав „турбо“ пљачкашки капитализам као систем нам није требао. То је граница испод које се не сме ићи да се не угрози национални суверенитет и будућност земље.

Без референдума је радницима власништво проглашено друштвеним и продато (предато) странцима и тајкунима чије порекло капитала није истраживано. Запослени су тиме постали најамни радници (без било каквих права или су се прикључили армији незапослених). Превладава грабеж влашћу и материјалним добрима. Предајући предузећа страном капиталу или домаћим тајкунима - домаћи властодршци дали су им и политичку моћ и монопол над свим сегментима јавног живота у држави.⁷

5 Вулгарни капитализам у Србији, разговор са Исаком Адигесом, „Политика“, 6. јул 2008., стр. 15. Тако је и за ММФ као инструмент светског финансијског капитала само важно да се очувају „монетарни оквири“ или стабилност, смањи буџетски дефицит и одржи темпо приватизације, све остало је небитно.

6 Др Љубодраг Сарић: Ђаво је дошао по своје, Правда, Београд, 2012.

7 За развој су потребне домаће банке, укључујући и развојне банке, потребно је стимулисање домаће штедње и инвестиција – нису потребни кеш кредити и стимулисање приватне потрошње увозне робе. Са банкарским системом у

Нација и држава су стављени у потчињен положај страним и домаћим центрима моћи, плљачкашком капиталу, неправди и сиромаштву.

Поразни су ефекти неолибералног капитализма, посебно кроз процес продаје предузећа процесом приватизације. Он је и данас у Србији владајућа идеологија и политичка основа модела развоја. Уместо етике производње, нови приватни власници су гасили привреду, отпуштали раднике, мењали намену производње предузећа и спекулисали земљиштем.⁸

*Концепт приватизације – распродаја без
оживљавања привреде, инвестиција
и реструктурисања*

Концепт приватизације не само да је погрешан с потпуно погрешном употребом приватизационих прихода (буџет, јавна текућа потрошња), већ се ради о отимању и продаји имовине (капитала) колектива који је стварао тај капитал под видом „друштвеног власништва“. Додала бих да је то највећа превара и плљачка радничке класе до сада (запослених).

Истина је да је уништена до сада изузетно добра статистика инвестиција па се и подаци о инвестицијама само индиректно израчунавају.

Приватизација је један од стубова неолиберализма (који је доживео потпуни крах као концепт) у капитализму, али и код нас. И поред тога неки наши економисти тврде да је „приватизација без замене“ и да је „улазак државе у предузећа историјски поражен концепт“. Пошто је приватизација „доста огађена“, посебно када је кренула криза, треба „по-

страним рукама, са енормним каматама, са монетарним системом који више води рачуна о интересима банкарског сектора него о интересима развоја земље, економија ће у најбољем случају таворити. Коначно и можда најважније, Србија мора пронаћи начин да бар економску сферу професионализује и деполитизује. Без тога, никаквог озбиљног економског помака не може бити“. (Небојша Катић у „Политици“, Београд, 27.2.2010).

8 Радницима су најпре за власнике новца одузели фабрике. Затим су их истерали на улице, а уместо фабрика изградиле велелепне шопинг молове, банке, ексклузивне станове и виле, бестидно уживајући у свим благодетима необузданог либералног капитализма. Успостављен је систем у коме се моћ, самовоља и богатство најбогатијих мери количином беде најсиромашнијих“ (Др Љ. Савић, исто, стр. 9).

ново одбранити идеју приватизације, јер капитализам нема алтернативу“.

И даље се тврди, готово догматски, да је „приватизација срж економских реформи“. То што немамо праве државе, што је то постала држава странака на власти, интересно приватизоване јавне функције без концепта развоја и било какве стратегије развоја – то се не поставља као питање.

Реални капитал предузећа (стварно власништво запослених који су га стварали и увећавали деценијама) ставља се у руке финансијске олигархије, док приходи одлазе у буџет. Преко буџета се „смирује“ становништво и гаси (одлаже) социјална криза. Међутим, нема социјалне равнотеже, друштво је интересно разбијено. Тиме нестају и заједнички циљеви социјалног и развојног карактера. Друштво и привреда „пливају“ од кризе до кризе, од једног до другог облика партиципалне неравнотеже, али у стално присутној кризи из које они који воде привреду и друштво не виде излаз.

Пљачкашка приватизација „реформатора“

Нива религија *свемоћног неолиберализма* и *глобализација* - полази од става да ће „нови“ капитализам донети богатство свима. Ортодоксни *неолиберализам* је директни продукт крајње идеолошке пристрасности развијених капиталистичких држава и њихових интереса. „реганомика“ и „тачеризам“ то најбоље показују.

Концепција приватизације је отимање и распродаја имовине колектива који је стварао тај капитал, под видом друштвеног власништва.

Овде бих само додала да је то највећа превара и пљачка запослених који су и стварали та предузећа. Узмимо само пример „Сартида“ продатог са свим деловима за 23 милиона долара, а касније се само његов стадион нудио на тржишту за двоструко вишу цену.

Треба извршити комплетну ревизију приватизације, што је неспорно, али то ће бити могуће само у случају да друге, стварно патриотске странке, буду на власт.

Омогућено је сумњивом капиталу, често из криминогене зоне (чије се порекло није ни испитивало) да покупују обезвређена домаћа предузећа. Чак су и кредитима банака

(позајмљеним новцем) куповали предузећа, а као гаранцију враћања (хипотеку) укључили имовину коју су купили, а нису отплатили.

Дакле, „финансијске „пиране“ су покуповале позајмљеним или опљачканим новцем „друштвено“ (радничко) власништво и навукли дивовски дуг. Тако нешто није било дозвољено запосленим у предузећима.

Приватизација без потребне јасне регулативе доводи до огољавања привреде пре него до стварања капитала за развој.

Остварен је програм пљачке привредних ресурса. То је корумпирани процес приватизације и бесрамно лице преузетог примитивног капитализма катастрофе.

Пошто је потрошња у последњим годинама за 30-33% већа од бруто домаћег производа, стандард и потрошња становништва (засновани на кредитима, буџетским издацима за личне и социјалне дохотке, дознакама из иностранства и сл.) не могу се дугорочно одржати. То се чак не може ни кредитима (задуживањем) у иностранству, јер нису засновани на здравим основама. Уз све то, кроз оркестрирану медијску кампању то се приказује као „резултат успешних реформи које се спроводе у Србији“. О другом концепту приватизације наши „реформатори“ нису желели ни разговарати. Нису им били блиски аргументи светских економиста о погубности прихватања таквог концепта либерализма у свим привредама у транзицији. Такав концепт неолиберализма кроз либерализацију, приватизацију, дерегулацију и стабилизацију, је програм економског неоколонијализма. Нашим „реформистима“, представницима „проевропске“ и „демократске“ Србије такве спознаје и ставови светских ауторитета не значе ништа. Многи од њих о Европској унији осим назива и броја чланица не знају готово ништа!

Оваква ситуација у привреди и друштву се може одржати највише годину две када се продају Телеком, ЕПС, НИС; Галеника, ЈАТ, Аеродром, осигурање, војна имовина – тада настаје период када се неће имати шта продати. Настаће падање „директних инвестиција“, успоравање привредне активности и пораст незапослености. Зараде запослених ће стагнирати, а простор за високе зараде банака ће се сузити,

чиме ће доћи до одлива спекулативног капитала из Србије.⁹ Презадужени грађани са високим кредитима и девизном клаузулом имаће велико повећање динарских рата, уз стагнацију зарада, што води кризи финансијског тржишта и пословног банкарства.

То може да води само у продубљавање кризе када већ имамо низак ниво привредне активности, милионску незапосленост 1,7 милиона пензионера, огромну спољну задуженост и притисак терета спољних дугова, масовно осиромашено становништво и пролетаризацију средње класе. То је нормална последица лошег концепта развоја и стабилизације, допуњена погрешном приватизацијом и либерализацијом тржишта. Отписати друштвена предузећа као неефикасна и застарела је велика грешка.

Закључна разматрања

Погрешан модел приватизације и неефикасан модел транзиције неминовно је довео до дугорочног пада индустријске производње и великог слома сектора привредних предузећа. Производња је у 2014. години достигла ниво од 40% из периода 1999. године. Дакле, промашена приватизација проведена на погрешан начин - није водила повећању ефикасности и расту привреде и запослености, већ развлачењу имовине (капитала) и опадању производње и запослености.

Докидање експлоататорске и пљачкашке приватизације била је нужност.

Са оваквим „резултатима“ и погрешном развојном политиком – монетарном, фискалном, спољнотрговинском, расподелом, инвестицијама, девизном и курсном политиком - јасно нам је какав нас сценарио чека. Створена је, очито је јавности, спрега спекулативних профита, разарања привреде без обнове, уз масовно сиромашење. То је спонзорисано разарање националне економије.

Мора се избећи катастрофа у коју се овим моделом иде и у коју нас воде овакви „економски експерти“. Они не мо-

9 Овај процес „бекства капитала“ је већ уочен у неколико последњих година, јер је у периоду 2010-2014. година одливано преко банака преко 4,5 милијарди евра.

гу направити заокрет, са њима не можемо очекивати стварне економске, социјалне и политичке реформе. То је период владања нестручности и похлепе. Испливао је као политички фактор „обогачени криминални талог“. Програм стабилизације – либерализације – приватизације, није био програм за привредни раст, већ привредно опадање.

Насупрот овом моделу приватизације и отуђења радника од средстава треба разрадити концепт спајања рада и капитала у предузећу¹⁰.

Фиксни капитал се амортизује, док се запослени третирају као трошак (лични дохоци) и текући одлив средстава из предузећа. Претварањем запослених у власнике (акционаре) предузећа, уз помоћ јевтиних банкарских кредита, сада се део личног дохотка (као амортизација радне снаге и обнове капитала) месечно улаже при исплати пореза и доприноса у фонд за развој предузећа. Тиме се адекватно смањују приноси и доприноси из личног дохотка. То је интерна акумулација и удео радника у формирању капитала предузећа (акционарски капитал запослених) за модернизацију и развој предузећа.

Сада се мења основни интерни и развојни однос: предузеће - запослени - држава.

Мења се положај рада у структури:

- средстава, расподеле и улагања,
- формирања сопственог капитала за развој,
- третирање рада и радника као капитала предузећа, а не финалне потрошње и слабљења средстава предузећа одливом у личну потрошњу,
- новозапослени високообразовани кадрови добијени наменски кредит од банака улажу као свој капитал у предузеће при запошљавању, чиме јача капитал предузећа, уз измену власничких односа,
- у предузеће улази свежи капитал и нова стручна радна снага. Покретачки импулс је створен. Развој и нови програми могу да почну,

10 Модел је шире разрађен у студији др Слободан Комазец: Стратегија и модел динамичног економског раста и социјалне равнотеже, пројекат, Београд, новембар 2011.

- повећава се стална ликвидност предузећа, смањују екстерне обавезе и повећава финансијска самосталност предузећа. Мењају се односи у предузећу, али и однос рада, капитала, државе и банака. Колектив постаје носилац капитала и развоја, сигурности и модернизације. Мења се и однос према науци и квалитетном образовању.

Остварује се јединствена функција капитала у развоју предузећа:

Фиксни капитал

Обртни капитал

Креативни људски капитал (интелектуални рад). → Капитал предузећа у процесу развоја

Менаџерске структуре сада бира колектив од најспособнијих, док им се интереси развоја и сигурности сада поклапају.

Маркс је анализирао капитализам као систем капитала и отуђености радника од капитала и управљања капиталом. То је најамни радник чији је основни циљ плата или најамнина, док је циљ капиталисте - власника акумулација и профит. Супротност интереса је уграђена у систем. Ми желимо да спојимо рад и капитал у предузећу, изменимо улогу рада у пословним резултатима, али и да постану носиоци одлука и власници акционарског, капитала.¹¹

Литература

11 То је концепт и модел широко разрађен у студији др Слободан Комазец: Криза и слом привреде и друштва и нова стратегија развоја и оздрављење привреде с друштвеним препородом, Београд, децембар 2010.

- Група аутора: Глобална криза и економска наука, Академија економских наука, Економски факултет, Београд, 2014.
- Група аутора: Приватизација – узроци, последице и ефекти, Економски факултет, Подгорица, Саветовање, 2012.
- Катић, Н.-Богетић, Ж.: Еволуција идеја либерализма и интервенционизма и њихов утицај на фискалну политику, Зборник Неолиберализам, Београд, 2014.
- Клајн, Н.: Доктрина шока, Превод, Загреб, 2008.
- Комазец, С.: Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал, Чигоја, Београд, 2010.
- Комазец, С.: Време изазова и неизвесности, Астерикс, Београд, 2014.
- Комазец, С.: Капитал, приватизација и развој, САНУ, Београд, 1998.
- Комазец, С.: Стратегија оживљавања привредног раста с новим управљањем капиталом уз друштвени препород, Саветовање, САНУ, 1993.
- Комазец, С.: Изгубљене битке стабилизације и развоја на погрешној стратегији, Београд, Наука и друштво, 2006.
- Комазец, С.: Политика стабилизације и привредни раст, издање „Слобода“, Београд, 1991.
- Министарство финансија Србије: Билтен јавних финансија, бр. 12, 2014.
- Министарство финансија Србије: Фискална стратегија, децембар 2014.
- Народна банка Србије: Годишњи извештај, 2008-2013.
- Народна банка Србије: Статистички билтен, бр. 12, 2013 и бр. 1, 2015.
- Пауновић, Б.: Приватизација, акционарство и развој финансијског тржишта, Савремена администрација, Београд, 2006.
- Покрајац, С.: Предузетништво, „Алфа“, Нови Сад, 2008.
- Рејнерт, Е.: Спонтани хаос, превод, Чигоја, Београд, 2010.
- Стиглиц, Ј.: Супротности глобализације, превод, Београд, 2002.
- Видојевић, З.: Куда води глобализација, „Филип Вишњић“, Београд, 2005.

*NEOLIBERALISM, PRIVATIZATION AND
BREAKDOWN OF LABOUR MOVEMENT*

Resume

Privatization, liberalization and general deregulation, together with a reduction of active role of the state in economy, are the basic pillars of neoliberalism. Privatization in labour is being investigated as a great deception and robbery of working class. The conflict between labour and financial capital is constantly developing and sharpening. The effects of privatization are being examined, especially in the area of rising unemployment and liquidation of companies.

Keywords: privatization, crisis, social breakdown, unemployment, property, inefficiency, alienation, labor and capital, crime, corruption, speculative capital, the destruction of the economy and society.

*Нада Г. Новаковић**

*КРИЗА, ШТРАЈКОВИ И ПРОТЕСТИ ГРАЂАНА***

Сажетак

Рад се бави глобалном кризом, радничким штрајковима и протестима грађана у свету у периоду 2010-2014. година, тј. током ширења и продубљивања кризе. На почетку је кратак осврт на различита схватања суштине, димензија, актера и најважнијих последица кризе. Указује се на вишедимензионалност светске кризе и потребу да се она интердисциплинарно истражује. Централни део текста представља социолошка анализа реформи радног законодавства, тржишта рада, пензионог система и социјалне политике. За сваку од тих области наводе се најважнији резултати истраживања узрока, динамике, учесника и последица радничких штрајкова и грађанских протеста. Полазна теза је да неолиберални модел глобализације највише штити интересе крупног светског капитала. Они су главни узроци светске кризе, а средњи и доњи слојеви и класе највише трпе њене последице. То се доказује анализом штрајкова и протеста грађана, односом послодаваца, државе и јавности према њима. На крају, аутор закључује да су штрајкови и протести грађана мање

* Институт друштвених наука, Београд

** Текст је резултат рада на пројекту „Структурне, друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације“ (бр. 179039), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије, 2011-2014.

ефикасни на крају него што су били на почетку посматраног периода.

Кључне речи: светска криза, штрајкови, протести, интереси, капитализам, грађани.

Осврт на схватања о светској кризи

Постоје бројни радови о светској кризи. Они се односе на различита питања. Једни се аутори баве пореклом кризе, други динамиком њеног ширења, трећи последицама, четврти најважнијим субјектима који њом управљају а пети нуде решења насталих проблема. Има и таквих који указују само на поједине аспекте кризе, или само описују проблеме са којима се срећу грађани конкретног друштва или државе. Занимљиво је да у том мноштву ставова о кризи постоји несразмерно мало нових идеја. У суштини, још нема неке развијене теорије и целовитог гледишта о природи, и начинима превазилажења глобалне кризе.

Међу теоретичарима о економској кризи постоје, најопштије речено, две међусобно различите групације. Једна се ослања на тзв. чикашку економску школу на челу са Милтоном Фридманом (књига *Капитализам и слобода* и друге). Они развијају идеје о слободи појединца, тржишта и минималној улози државе у регулацији привредног и друштвеног живота. То су темељи концепта неолибералне идеологије, која максимално штити интересе светске капиталистичке класе. Друга полази од сасвим супротних претпоставки, које је заступао Џон Мајнард Кејнс (књига *Опита теорија запослености, камате и новца*). У економији, али и шире, то су критичари неолибералног модела капитализма, глобализације и свега што из тога произлази (стагнација и рецесија, незапосленост, губитак радних и социјалних права, мања социјална заштита појединца и породице).¹ Из наведених разлика произлазе и различита тумачења политика и мера за излазак из кризе. Први су широко прихваћени од стране

1 Stiglic, Džozef, *Slobodan pad*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012; Небојша Катић, „Неолиберални корени светске економске кризе“, *Нова српска политичка мисао*, Београд бр. 3-4/2009 стр. 25-54; Слободан Комазец, *Слом финансијске империје и нова стратегија крупног капитала*, Београд, 2014; Оскар Ковач, „Узроци и могући концепти решавања светске финансијске кризе“, *Нова српска политичка мисао*, Београд, бр. 3-4/2009, стр. 7-24.

светске капиталистичке класе тј. имају велики утицај на најважније светске центре финансијске и политичке моћи. Други су против тога, а за доносиоце најважнијих одлука су више морална критика него стварна препрека. У економији се ови истраживачи позивају на Кејнза, у друштвеним наукама на изворна значења појма слободе, демократије и морала. Они критикују похлепу за профитом, неумереност у стицању богатства и државу, која прерасподељује богатство од сиромашних ка богатим грађанима. Често истичу да у свету расту економске и социјалне неједнакости у свету, а предузете мере више „потпаљују“ него санирају насталу ситуацију.

Најважнији актери светске кризе су глобална капиталистичка класа, центри финансијске, економске, политичке и војне моћи, мултинационалне компаније и националне капиталистичке класе. На рубу друштвене моћи су најмасовнији губитници глобализације и економске кризе, становништво капиталистичке (полу)периферије. Они плаћају највећу економску, социјалну и људску цену ширења и продубљивања кризе. Њима се прикључују и средњи слојеви и ниже класе у развијеним капиталистичким друштвима. Глобална криза је сваког од поменутих актера различито погодила. Општи тренд је раст моћи, профита и богатства мултинационалних компанија и крупних капиталиста. Њихове интересе штити држава и најважније међународне институције (ММФ, ЕУ; СБ; ОУН). Оне диктирају услове пословања и начине живота грађана широм света, али у корист најмоћнијих класа и држава.² Укратко речено, током кризе порасле су економске и друштвене неједнакости између континената, региона и унутар националних држава. Бранко Милановић је закључио да је раст неједнакости у расподели дохотка главни узрок кризе.³ Стварну цену плаћају милиони незапосленог и

2 Најслабије државе највише осећају последице притиска међународних институција на доношење државних одлука. Види: Петар Матић, „Државни капацитет у доба глобализације“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/ 2012, стр. 108; Слободан Комазец сматра да ММФ, СБ и СТО треба извући испод доминантне улоге САД-а (*Слом финансијске империје и нова стратегија крупног капитала*, Београд, 2014 .стр. 30).

3 Бранко Милановић, *Богаташи и сиромаси*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 160. Према неким теоретичарима излаз из кризе зависи, поред осталог, од промена на светској геополитичкој сцени (Arrighi, Giovanni, *Adam Smith in Being: Leneages of the Twenty First Century*, Verso, London,

осиромашеног становништва. Против тога су се радници, средњи слојеви и грађани све чешће и жешће бунили, организовањем штрајкова, јавних протеста и демонстрација. Успех тих акција системски је био ограничен, интересима и моћи домаће и светске капиталистичке класе.

Промене радног законодавства и тржишта рада

Социолошка анализа штрајкова и грађанских протеста против измена радног законодавства и реформи тржишта рада односи се на период 2010-2014. година, тј. од почетка „другог таласа“ светске кризе до данас. У центру истраживања је отпор изменама и примени закона о раду у правцу стварања тзв. флексибилног тржишта рада.

Суштина измена радног законодавства

Неравнотежа моћи између удружења послодаваца и синдиката запослених са светском кризом се појачала у корист капиталистичке класе. Она је наметала ново радно законодавство, које је укидало и достигнута синдикална права. Томе се нису могли супроставити синдикати ван националних граница, јер су далеко слабији од удружења послодаваца. Интересе капиталиста штите најважније међународне организације (ИЛО, ММФ, СБ).

Најважније тековине историјске борбе радника и синдиката полако али сигурно су нестајале. Још пре отвореног наступања глобалне кризе посегло се за увођењем несигурних радних односа, уговора о раду на краће време, мањим зарадама, посебно за младе. Најпре су то предлагале поједине компаније (Simmens, Philips, Mercedes, Fiat⁴), а потом и ресорни министри. Од радника се тражило да раде дуже,

2007. О еколошким кризама у капитализму више је писао Harvey David (*The Enigme of the Capital and Crisis of Capitalism*, Profile Book, London, 2010).

4 Fiat је месецима уцењивао запослене у различитим погонима да ће остати без посла или ће се одселити ако не прихвате лошије зараде и услове рада. Штрајкови нису помогли, а на референду се одлучило да се прихвате ниже зараде, више неплаћеног рада, губитак права на штрајк и на плаћено боловање. Марина Лаловић, „Фијат између референдума и штрајка“, *Политика*, 14.01.2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Fijat-izmedju-referenduma-i-strajka.sr.html>, (приступљено 20/01/2012.)

за исту зараду, или да склапају уговоре на краће време, с неизвесним запослењем код истог послодавца. Француска је типичан пример за то. Више од 3 милиона солидарних радника, студената и грађана се 28. марта 2006. године успешно супроставило у генералном штрајку и више од 130 протеста изменама закона о запошљавању. У најновијем таласу кризе (2013. године) земљу је преплавио талас масовних штрајкова због закон о раду. У једном протесту захтевао се и рад недељом!⁵ Синдикати су јаки, солидарни, иако је синдикално организовано свега 8 % запослених, док је 1950. године било 50%. (У Немачкој 18%, у Британији 26%). У Немачкој су јаки синдикати у јавном сектору, али су сличне измене закона о раду лако усвојене 2005. године. Штрајкачи и демонстранти су се супростављали реорганизацији предузећа, отпуштању радника, већој конкуренцији тј. довођењу радника изван предузећа и сл. У В. Британији је забележен и штрајк против запошљавања странаца.⁶ што слично било је у Аустралији, с тим што су се странцима супростављали и синдикати. У три државе САД-а 2011. године радници у јавном сектору протестовали су против укидања синдикалних права. Занимљиво је да су Словенци 2011. године референдумом одбацили закон о хонорарном раду.⁷ У Србији и региону није било озбиљнијих и масовнијих штрајкова против нових закона о раду.

Штрајкови и протести против закона о раду и флексибилног тржишта рада

Немачка привреда је најразвијенија у ЕУ, незапосленост је ниска а синдикати релативно јаки. На нивоу предузећа и

5 Милошевић, Милан, Enzo, Mangini i Andrej, Ivanji,, „Европа на улици: Француска епидемија у држави благостања“, *Време*, 28. 10, 2010, бр. 1034, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=957621>, (приступљено 01/11/2010.); Протест у Паризу: Хоће да раде и недељом, *Васељенска*, 03.10.2013, <http://www.vaseljenska.com/vesti-dana/protest-u-parizu-hoce-da-rade-nedeljom/>, (приступљено 05/10/2013.)

6 „Штрајкови у Великој Британији због запошљавања странаца“, *Политика*, 30. 01. 2009. <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/STRAJKOVI-U-VELIKOJ-BRITANIJI-ZBOG-ZAPOSLJAVANJA-STRANACA-i73369.sr.html>, (приступљено 31/01/2009.)

7 „Slovenci neće privremene poslove“, *Б 92*, 10. 04. 2011, http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yyyy=2011&mm=04&dd=11&nav_id=505387, (приступљено 04/05/2011.)

грана организовани су штрајкови, за раст зарада од свега неколико процената. Синдикат железничара је у јесен 2014. године покренуо више штрајкова за веће зараде и скраћење радне недеље 39 на 37 часова. Пилоти Луфтханзе често су штрајковали за веће зараде, боље услове рада и пензионисања. Имају мали али јак синдикат. Солидарно су, на европском нивоу, протествовали и против закона о већем броју часова лета, што угрожава и безбедност путника.⁸

Велика Британија је донела флексибилне радно законодавство и мерама штедње терет кризе пребацивала на средње и ниже класе и слојеве. Масовно су гашена радна места, што је изазвало бројне штрајкове и протесте запослених и грађана. Нарочит одјек имали су штрајкови у лондонском метроу, који користи дневно 3,5 милиона људи. У јесен 2010. године штрајковало се против укидања 800 радних места. Власт је штрајк прогласила политичким. У априлу 2014. године укидало се 950 радних места, па је организован дводневни генерални штрајк.⁹ Лакше отпуштање је у суштини нових закона о раду. Французи су због тога организовали и општи генерални штрајк.¹⁰ Штрајковали су запослени у државним службама, социјални радници, запослени у пошти и у транспорту.

Португал, Шпанија, Италија и Грчка су протеклих шест година биле земље у којима се често и жестоко штрајковало и демонстрирало. Поводи су били различити, али најчешће изазвани економском кризом. Насупрот незадовољних радника и грађана били су полиција, али и војска. Коришћена су сва средства убеђивања, од парола до физичких обрачуна, затварања и убијања. Овде се издвајају неки од штрајкова и протеста поводом закона о раду. У Португалу је 24. новембра 2010. године био највећи штрајк у историји земље. Од 5

8 „Немачки пилоти и железничари у штрајку“, *Блиц*, 07.10. 2014. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/500508/Nemacki-piloti-i-zeleznicari-u-strajku>, (приступљено 10/10/2014.).

9 „Милиони путника у проблему: Штрајк лондонског метроа“, *Блиц*, 28.04.2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/461076/Milioni-putnika-u-problemu-Strajk-londonskog-metroa>, (приступљено 06/05/2014.).

10 „У Француској проглашен национални штрајк“, *Моје новости*, 05 .03. 2013, http://mojenovosti.com/lat/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=0&idnovost=63565&U-Francuskoj-proglasen-nacionalni-strajk#.VNUc4_nF-2s, (приступљено 12/04/ 2013.).

милиона запослених штрајковало је 3,5 милиона! Бранили су радна права: минималне зараде, уговоре радника на неодређено време и пензије.¹¹ Први пут после 22 године сарађивале су две највеће синдикалне централе (UGT и CGTP). У Шпанији је септембра 2010. године у генералном штрајку учествовало 10 милиона радника и службеника, или 70% од свих запослених. Били су против закона о раду који омогућава лакше отпуштање и запошљавање, дужи радни век за 2 године, нижа социјална примања за незапослене и мање зараде у јавном сектору. Штрајк је био уперен против премијера (Jose Luis Zapatero) из Социјалистичке радничке партије. Он је у децембру 2010. године сломио штрајк контролора лета тако што је војска штрајкаче силом враћала на посао.¹² Контролори су штрајковали против нижих плата (за 40%), већег броја часова рада а краћег одмора. Касније су масовно против губитка радних места штрајковали запослени у јавном сектору. Стопа незапослености 2013. године била је у Италији 12,2, Португалу 16,5, Шпанији 26,1 и Грчкој 27,3. Незапосленост младих била је вишеструко већа (58,3%, 55,5%, 40,0% и 37,7% ретроспективно)¹³.

Радници Шпаније су први генерални штрајк организовали 2010. године против десничарске владе, тј. због рецесије, високе незапослености и начина решавања кризе. У марту 201.2 године влада је најавила гашење 630.000 радних места и раст незапослености на 24,3%. Донет је рестриктивни закон о раду, против кога су Шпанци штрајковали и јавно демонстрирали широм земље. Најважније измене су биле: ниже отпремнине, лако отпуштање (из економских разлога), мање зараде, дужи пробни рад, непоштовање колективних уговора, територијално премештање радника и сл. Штрајкачи су носили паролу; „Не реформи рада!“¹⁴ Власт се силом са

11 “Одржан највећи генерални штрајк у повијести Португала“, *Радничка борба*, 03. 12. 2010, <http://www.radnickaborba.org/2010/12/03/841/> (приступљено 08/12/2011.)

12 „Шпањолска влада послала војску како би сломила штрајк контролора лета“, *Радничка борба*, 08. 12. 2010, <http://www.radnickaborba.org/2010/12/08/spanjolska-vlada-poslala-vojsku-kako-bi-razbila-strajk-kontrolora-leta/> (приступљено 03/12/2012.)

13 Eurostat, *Unemployment Statistics (2014)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/data-base/> (приступљено 10/01/2015.)

14 Бранка Радоја (прир.), „Шпањолци на улицама против реформе рада“,

њима обрачунавала. Још суровије било је у штрајку рудара. Влада је планирала мање субвенције и затварање рудника, тј. губитак 25.000 радних места.¹⁵ Рудари су данима, са породицама, демонстрирали у центру Мадрида, а касније се и оружано борили против полиције. Подржали су их синдикати, грађани и покрет „15 М“.

Највећа конфедерација синдиката Италије (CGIL) је у мају 2011. године организовала генерални штрајк. Учествовало је 100.000 радника. Захтеви су били: нижи порези, веће плате и инвестиције за нова радна места и већа права радника.¹⁶ Исти синдикат је предводио (са UIL) и генералне штрајкове у октобру и децембру 2014. године. Оба су била против закона о раду и реформе тржишта рада, лакшег отпуштања радника, а нових повластица за послодавце. Штрајк је комбинован са јавним протестима грађана широм Италије. У првом штрајку (25 октобра) учествовало је више од милион радника и грађана. Само у Риму марширало је милион људи. Касније их је у Риму (12, децембра) било око сто хиљада, а демонстрирало се у још 54 града.¹⁷ Штрајкови су били неуспешни јер нису битније изменили политику премијера Матеа Ренџија.

У Грчкој се штрајковало често, масовно и жестоко. Скоро да нема професије која није штрајковала. Били су то штрајкови комбиновани са јавним демонстрацијама, митинзима, сукобима са полицијом, насиљем и људским жртвама. Током 2012. године било је 2 000 штрајкова, а од почетка 2011. до средине 2013. године 36 „свегрчких“. Штрајковало се против лакшег отпуштања радника, непоштовања колективних уговора, смањења и замрзавања плата, премештања на „мобилне листе“.¹⁸ Бранило се и право на штрајк (против

Слободна Европа, 29. 03. 2012., http://www.slobodnaevropa.org/content/spanci_na_ulicama_protiv_reforme_rada/24530880.html, (приступљено 30/03/2012.)

15 *Španija u plamenu, masovna hapšenja tokom generalnog štrajka*, *Blic*, 29. 03. 2012. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/314626/Španija-u-plamenu-masovna-hapšenja-tokom-generalnog-strajka>, (приступљено 11/04/2012.)

16 „Генерални штрајк у Италији окупио стотине хиљада радника“, *Блиц*, 06. 05. 2011, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/252275/Generalni-strajk-u-Italiji-okupio-stotine-hiljada-radnika>, (приступљено 06/06/2012.)

17 Немања Влacho, „Италија у блокади“, Ренџи на удару“, *Блиц*, 13. 12. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/519013/Italija-u-blokadi--Renci-na-udaru>, (приступљено 16/ 01/2015.)

18 Државни службеници су премештани на било које друго радно место, а

цивилне мобилизације штрајкача) и достигнута демократска права. Штрајкове појединих професија организовали су најчешће два синдиката, Синдикат државних службеника ((ADEDI) и Конфедерација радника Грчке (GSEE)). У већини генералних штрајкова наступали су заједно. У мају 2010. године 3 милиона радника је штрајковало и протествовало против кризе и лошег стандарда радника¹⁹. Мало касније, у јуну, био је генерални штрајк против лакшег отпуштања и реформе тржишта рада. У генералном штрајку из фебруара 2013. године милион грађана протествовало је на улицама. Касније је борба против губитка радних места била у центру штрајкова против политике штедње. Исто је било и у демонстрацијама крајем 2014. године.²⁰

Реформе пензијског система и социјалног осигурања

Промене пензијског система биле су подстакнуте пензионисањем „baby boom“ генерације и ширењем економске кризе. Наступила је штедња и смањење права грађана.²¹ То је посебно погађало поједине професије. У Норвешкој су то били запослени у нафтној индустрији, у Шпанији железничари и рудари, у Грчкој поморци и службеници у јавном сектору и сл. Отпор реформама пензијског система био је различит. То је зависило од степена организованости запослених и

после 180 дана су, ако нема другог посла, добијали отказ.

- 19 „Генерални штрајк у Грчкој“, *Радничка борба*, 08. 05. 2010, <http://www.radnickaborba.org/2010/05/08/606/>, (приступљено 15/08/2008.)
- 20 „Štrajk radnika u Grčkoj“, *RTS*, 29. 06. 2010, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/730696/%C5%A0trajk+radnika+u+Gr%C4%8Dkoj.html>, (приступљено 10/06/2010.); „Данас генерални штрајк у Грчкој.“, *24 Sata*, 16. 07. 2013, <http://arhiva.24sata.rs/vesti/svet/vest/danas-generalni-strajk-u-grckoj/97902.phtml>, (приступљено 20/07/2013.); „Паралисана земља : Грчка у генералном штрајку“, *Блиц*, 27. 11. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/514621/PARALISANA-ZEMLJA-Grcka-u-generalnom-strajku>, (приступљено 29/11/2014.)
- 21 Д. Шукловић, *Неједнакости, незапосленост и криза*, Институт друштвених наука, Београд, 2014, стр. 156; Петар Ђукић, „Становништво и демографско-економски развој: Свет и Србија“ . (у зборнику *Становништво и развој* (ур. Веселин Вукотић и др. Институт друштвених наука, Београд, 2012.), стр. 81 и 82. Услови за стицање пензије су пооштрени на сличан начин у ЕУ 27 и на Балкану. Рајко Косановић, *Пензијске реформе у земљама западног Балкана из европске перспективе*, Савез самосталних синдиката Србије, Београд, 2012, стр. 52-56.

грађанске солидарности. Најуспешнији штрајкови били су у развијеној Норвешкој, где нафтна индустрија има стратешко место.²²

У Немачкој је померање старосне границе прошло релативно мирно. Највећи отпор пружали су пилоти и контролори лета. Њихови штрајкови били су релативно најуспешнији, а синдикати мали и јаки.²³ У В. Британији је после 25 година од владавине Маргарет Тачер организован највећи штрајк! Међу 2 милиона штрајкача нашли су се радници, ђаци, студенти, наставници, државни службеници, цариници, адвокати и обични грађани. Упркос највећем штрајку у јавном сектору, користећи сва средства физичке силе, власт је донела рестриктивне законе.²⁴ У Француској, где је развијена политичка култура протеста, те су промене биле праћене масовним штрајковима у дужем периоду. Синдикати су били главни покретачи отпора, а прикључивали су им се и грађани. У октобру 2010. године на улицама је било око 3,5 милиона штрајкача и демонстраната. Били су против подизања старосне границе за пензију са 60 на 62 године. Масовно су протествовали и 2013. године, кад се најавила промена стицања пуне пензије (са 41 на 43 године стажа, а пуних 67 година живота).²⁵

У земљама на периферији тј. на југу ЕУ ситуација је била озбиљнија. Земље као што су Италија, Шпанија, Порту-

22 „Прекинут штрајк нафташа у Норвешкој“, *Б 92*, 12. 07. 2012, http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2012&mm=07&dd=10&nav_id=625273, (приступљено 02/08/2012.)

23 Пилоти су током септембра и октобра 2014. године организовали чак 6 штрајкова против повећања година за преверемину пензију. „Сутра нови штрајк пилота Lufthanze“, *Блиц*, 15. 10. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/502833/Sutra-novi-strajk-pilota-Lufthanze>, (приступљено 15./10/ 2014.)

24 „УБританијинајвећиштрајкзапоследњих25година,ухапшене52особе“, *Блиц*, 30. 11. 2011, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/292744/U-Britaniji-najveci-strajk-zapоследnjih-nekoliko-decenija-uhapsene-52-osobe>, (приступљено 14/12/ 2012.); „Британци у пензију са 69 година од 2040“, *Политика*, 06.12. 2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Britanci-u-penziju-sa-69-godina-od-2040.lt.html>, (приступљено 10/12/2013.)

25 „Нови талас штрајкова у Француској против пензионе реформе, *Политика*, 12. 10, 2010, <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Novi-talas-strajkova-protiv-penzione-reforme-u-Francuskoj.sr.html>, (приступљено 15/12/2010.);

„Протести у Француској због најављене реформе пензионог система“, *Блиц*, 11.09. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/404569/Protesti-u-Francuskoj-zbog-najavljene-reforme-penzionog-sistema>, (приступљено 18/01/2014.)

гал и Грчка имале су брже и драстичније промене пензијског система. Наиме, то је зависило од степена задужености земље и притиска међународних кредитора (ММФ, СБ, ЕЦБ). Грчка је 2012. године имала задуженост 165,3% (од БДП), Шпанија 80,9%, Португал 120,3%, а Италија 127,3%.²⁶ У Италији је организовано више генералних штрајкова против реформе пензијског система. Међу њима издвајају се штрајкови које су покретали раднички синдикати. Више десетина хиљада радника је крајем 2012. године марширало улицама Рима против смањења пензија а раста пореза.²⁷ У Грчкој су пензије смањене за 40% још 2005. године, када је организован генерални штрајк.²⁸ У наредном периоду пензионери су сиромашили, а услови за стицање пензије су поштрени. У пролеће 2012. године на тргу у Атини спалио се 71-годишњи пензионер Димитрус Христулас Био је то повод за друге протесте. Те године пензије и плате су смањене за 18%, а повећани порези за 52%.²⁹ Повод за један од генералних штрајкова Грка био је закон о одласку у пензију са 67 година живота, који би се постепено применио до 2040. године.³⁰

Штрајковали су и јавно протествовали и у новим чланицама ЕУ. У Пољској су незадовољни радници из синдиката Солидарност ланцима затворили излазе из парламента, у којем су посланици донели одлуку о одласку пензију са 67 година, за жене до 2040, а за мушкарце до 2020. године. Нешто касније је 100 000 радника, организованих од стране три синдиката, демонстрирало против власти и пензионе

26 Слободан Комазец, *Слом финансијске империје и нова стратегија крупног капитала*, Београд, 2014, стр. 33.

27 „Десетине хиљада Римљана у маршу против смањења пензија“, *Курир*, 16.12. 2012, <http://www.kurir.rs/desetine-hiljada-rimljana-u-marsu-protiv-smanjennjarenzija-clanak-278270>, (приступљено 20/12/2012.)

28 Европу потресају штрајкови, *РТС*, 14. 05. 2005, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/61591/Evropu+potresaju+%C5%A1trajkovi.html?email=yes>, (приступљено 15/05/2005.)

29 Дејан Мировић, „Шта је ЕУ донела Грчкој“, *Нова српска политичка мисао*, 08.06.2014, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html>, (приступљено 10/12/2014.)

30 „Нови сукоби у Атини после сахране пензионера који се убио због оскудице“, *Блиц*, 07. 04, 2012, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/316173/Novi-sukobi-u-Atini-posle-sahrane-penzionera-koji-se-ubio-zbog-oskudice_ (приступљено 11/04/2012.); „Генерални штрајк у Грчкој“, *Б 92*, 24. 06. 2005, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=06&dd=24&nav_category=78&nav_id=171274, (приступљено 15/08/2010.)

реформе.³¹ Крајем 2011. године у Румунији је протествовало 5 000 војних пензионера због смањења пензија за 50%.³² Током 2013. године пензионери демонстрирали су против сиромаштва.

Реформе здравства и система образовања

Суштина реформе здравствене и социјалне заштите током светске економске кризе се своди на мања издвајања из државног буџета, смањење броја запослених и њихових зарада и приватизацију. Према подацима ОЕЦД-а од 2009. до 2011. године значајно су смањена потрошња у здравству, а појединац у томе учествује са 10% у најразвијенијим земљама а у мање развијеним 35%.³³ Запослени у здравству су често подржавали штрајкове и протесте против политике штедње у јавном сектору, губитка радних места, смањења пензија и зарада. Посебно су грађани били солидарни у презадуженим државама света (Аргентина, Шпанија, Португал, Италија и Грчка). Приватизацији здравствених установа све више су се супростављали и грађани у развијеним државама.

Први корак које су владе предузимале било је смањење зарада, радних места и здравствених установа. Томе су се запослени супростављали већ на саму најаву. У Шпанији здравство највише зависи од локалних самоуправа. Због плана да се смањи број запослених за 75.000, упосли више хонорарних радника и затвори више државних здравствених центара протествовало се више пута од новембра 2012. до фебруара 2013. године. На хиљаде лекара, медицинских сестара и осталог особља протествовало је због покушаја при-

31 „Читав сат гневни радници нису пуштали полјске посланике да изађу“, *Блиц*, 11.05. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/323284/Citav-sat-gnevni-radnici-nisu-pustali-poljske-poslanike-da-izadju>, (приступљено 20/05/2012.); „Више од 100 000 радника дало последње упозорење Влади у Варшави“, *Блиц*, 14. 09. 2013, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/405437/Vise-od-100000-radnika-dalo-poslednje-upozorenje-Vladi-u-Varsavi_ (приступљено 21/10/2013.)

32 „Румунија:Штрајк војних пензионера“, *Б 92*, 25.11.2011, http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?yuuu=2011&mm=01&dd=25&nav_id=488124.(iđeñđóišáif 26/11/2011.)

33 Маринковић, Катарина (2013). ОЕЦД: Смањивање државних буџета угрозило здравствену потрошњу, *Бизнис и финансије*, 21. новембар. 2013, <http://bif.rs/2013/11/oecd-smanjivanje-drzavnih-budzeta-ugrozilo-zdravstvenu-potrosnju/#sthash.1TuL8LbP.dpbs>, (приступљено 01/11./2014)

ватизације 6 од 20 државних болница, и 10% од свих домова здравља („Бели талас“). Са њима су се солидарисали и пацијенти. Једна од парола била је следећа: „Смањење буџета за здравство је злочин!“³⁴. Почетком децембра 2012. године чак 10.000 инвалида је демонстрирало у Мадриду против отпуштања особа које се брину о њима и укидање центара за инвалиде.³⁵ У Каталонији је неколико месеци пре тога била сасвим укинута социјална помоћ.

У Португалу су здравствени радници у време штрајкова радили минимално (хитне службе), а у за време штрајка су отказивали на хиљаде операција и прегледа. Више од 90% лекара у јавном сектору (или 26 000) је штрајковало због смањења средстава за здравство. Тако је било и у јулу 2014. године.³⁶ У Француској је још 2009. године најављена реформа, којом би се угасило 110 000 радних места. Против политике Николе Саркозија (Nicolas Sarkozy) и тога демонстрирало је у Паризу десетине хиљада људи средином маја 2009.³⁷ Касније је било још масовних протеста, али се штедња у здравству наставила. У Великој Британији је крајем 2011. године два милиона запослених у јавним службама протествовало због смањења буџетских средстава и реформи истих. После су лекари штрајковали за више плате и боље услове рада, али и против приватизације ових услуга. Од 2008. до 2013. године затворене је 25 здравствених установа. Почетком 2013. године у Лондону је протествовало више од 25.000 грађана против затварања дела болнице.³⁸ Незадовољни реформом

34 „Шпанци поново протествовали због приватизације дела здравства“, *Блиц*, 14. 01. 2013, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/362478/Spanci-ponovo-protestovali-zbog-privatizacije-dela-zdravstva/ostavi-komentar_ (приступљено 23/01/2013.)

35 Протест особа с инвалидитетом у Мадриду, *Блиц*, 02. 12. 2012, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/356006/Protest-osoba-s-invaliditetom-u-Madridu_ (приступљено 08/12/2012.)

36 „Отказано хиљаде операција у Португалу због штрајка“, *Блиц*, 09.07. 2014, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/479488/Otkazano-hiljade-operacija-u-Portugalu-zbog-strajka_ (приступљено 10/07/2014.)

37 Европу потресају штрајкови, *РТС*, 14. 05. 2005, http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/61591/Evropu+potresaju+%C5%A1trajkovi.html?email=yes_ (приступљено 01/ 06/2009.)

38 „Више од два милиона радника данас на улицама Британије“, *24 sata*, 30.11.2011, http://arhiva.24sata.rs/vesti/ekonomija/vest/vise-od-dva-miliona-radnika-danas-na-ulicama-britanije/20710.phtml_ (приступљено 05/12/2012.);

„Око 25 000 демонстраната на улицама Лондона због затварања дела

здравства били су и у Италији, Словачкој, Немачкој, Данској, Бугарској, Грчкој, Македонији и Мексику. У Аргентини се током генералног штрајка у априлу 2014. године поставило питање о проневери пара за здравство³⁹ У Румунији су грађани у 40 градова демонстрирали против нацрта закона о смањењу средстава за здравство и приватизацији служби.⁴⁰ У Немачкој се штрајковало за 6,5 % више зараде, а у Словачкој за боље услове рада и веће зараде (за 300%).⁴¹ Посебно су се бунили болнички лекари, од којих је трећина (крајем 2011. године) или 2 000 лекара дало отказ. У другом протесту отказ на посао дало је 403 лекара и 140 анестезиолога. То је довело до ванредног стања у болницама и суспензије рада синдиката.⁴² Највећи пораз доживели су болничари у Кенији. Тражили су веће плате и боље услове рада, а добили су отказ.⁴³ Укратко, запослени у здравству су најчешће били међу демонстрантима против смањења средстава за јавне службе. Смањење средстава за образовање и његова реформа били су повод за губитак радних места и бројне штрајкове и протесте запослених. ученика, студената и грађана.⁴⁴ Што се криза више продубљивала протести су били чешћи и масовнији, а реакција власти све бруталнија. Најважнији захтеви штрајкача и демонстраната широм света били су различити.

болнице“, *Блиц*, 26. 01. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/364647/Okol-25000-demonstranata-na-ulicama-Londona-zbog-zatvaranja-dela-bolnice>, (приступљено 28/01/2013.)

39 „Аргентина паралисана штрајком“, *Блиц*, 10. 04. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/457059/Argentina-paralisana-generalnim-strajkom> (приступљено 21/05/2014.)

40 Петровић, М. „Румунија изненада прокључала“, *Политика*, 17. 01. 2012, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Rumunija-iznenada-prokljucala.sr.html>, (приступљено 18/01/2012.)

41 „Штрајк 20.000 државних радника у Немачкој“, *Блиц*, 21. 03. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/312902/Strajk-20000-drzavnih-radnika-u-Nemackoj>, (приступљено 25/03/2013.)

42 „Масовни отказ лекара у Словачкој, ванредно стање у болницама“, *РТВ*, 28. 11. 2011, http://www.rtv.rs/sr_lat/evropa/masovni-otkaz-lekara-u-slovackoj-vanredno-stanje-u-bolnicama_286812.html, (приступљено 30/11/2011.)

43 „Кенијска влада отпустила 25.000 штрајкача“, *24 сата*, 08. 03. 2012, <http://arhiva.24sata.rs/vesti/svet/vest/u-keniji-otpusteno-25-000-bolnicarki-koje-su-strajkovale/32008.phtml>, (приступљено 10/04/2012.)

44 Новаковић, Нада, (2014), „Глобализација, глобализација образовања и Болоњска декларација“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, бр. 1/2014, стр. 290-294

На једној страни су се нашли они који су тражили доследнију примену реформи образовања, а на другој противници тих реформи. Против смањења средстава за јавно образовање у Шпанији је демонстрирало 2011. године 100.000 солидарних ђака, наставника и родитеља.⁴⁵ У Чилеу су скоро сваке јесени студенти, професори, родитељи и грађани. су протествовали против реформе образовања, а залагали се за бесплатно образовање. У јесен 2011. године широм земље било је 600 000 демонстраната, у мају 2012. године и у јесен 2013. године по 100.000 студената.⁴⁶ У Мексику су свој гнев изразили наставници државних школа. Они су били против наметнутих услова рада и реформе образовања. У септембру 2013. године су три недеље камповали на тргу у Мексико Ситију, а учитељи су нешто после блокирали долазак до престонице. Током 2014. године било је и масовних студентских протеста и демонстрација грађана због киднаповања и убиство 43 студента.⁴⁷ У Канади је током 2012. године трајао „рат“ студената и власти. Повод је била најава раста школарина. Штрајковало је око 165.000 студената на 25 универзитета у покрајини Квебек, а десетине хиљада је са грађанима демонстрирало улицама Монетрала. Њихов гнев био је уперен против неолибералног капитализма, а тражили су бесплатно образовање.⁴⁸ У В. Британији је протествовало 50.000 студената и

45 „Мадрид: 100 000 на протесту“, *Б 92*, 22. 10. 2011, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?уууу=2011&mm=10&dd=22&nav_id=551637___ (приступљено 29/10/2012.)

46 „Чиле: Протест студената – 500 ухапшених, 14 повређених“, *Политика*, 05.08.2011, http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Cile-protest-studenata-500-uhapsenih-14-povredjenih.sr.html_ приступљено 10/08/2011.) (приступљено „У Чилеу (америчком савезнику) протестује 100.000 студената“, *Фронтал*, 09. 05, 2013,www.frontal.rs/index.php?option=btg_novosti&idnovost=33145_ (приступљено 01/ 06./2013.)

47 „Хиљаде наставника заузеле центар Мексико Ситија“, *Блиц*, 13. 09. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/405318/Hiljade-nastavnika-zauzele-centar-Meksiko-Sitija>, (приступљено 15/09/ 2013.); „Мексико: Учители блокирали пут“, *Новине новосадске*, 01. 10. 2013, <http://novinenovosadske.rs/meksiko-ucitelji-blokirali-put/>, (приступљено, 11/11/2013.), „Нереди у Мексику због нестанка студената“, *Мондо*, 13. 10. 2014, <http://mondo.rs/a735976/Info/Svet/Sukoba-policije-i-nastavnika-na-jugu-Meksika-zbog-nestalih-studenata.html>, (приступљено 05/01/2015.)

48 „Настављен студенски протест у Монтреалу, приведено 400“, *Блиц*, 24. 05. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/325075/Nastavljeni-studentski-protesti-u-Montrealu-privedeno-400>, (приступљено ; „Монтреал: Студенти голишави протествују против повећања школарина“, *24 сата*, 12. 06.. 2012, <http://>

професора против укидања владиних стипендија, троструког раста школарина и за 40% мањег буџета за образовање. Земљом је завладало насиље, а влада је усвојила те законе.⁴⁹ У Италији су у јесен 2012. године у 90 градова студенти, ђаци и просветни радници демонстрирали против високих такси, нижих стипендија и мера штедње уопште.⁵⁰ Протеста је било и у Данској, где је 2013. године против реформе образовања у фебруару 2011. демонстрирало 30.000 људи.⁵¹

Осврт на поменуте штрајкове радника и протесте грађана широм света наводи на закључак да је њихова ефикасност у време глобалне економске кризе била различита. Они су били различити по броју и структури учесника, дужини трајања, подршци синдиката и грађанских удружења и сектору у којем су организовани. Различит је био и степен солидарности међу штрајкачима и подршка од стране других грађана. Медији су највише штитили интересе крупног капитала. Моћ послодаваца је долазила до изражаја код доношења нових закона, али и код гашења већ покренутих штрајкова и јавних протеста. На почетку избијања светске кризе штрајкови и протести били су ефикаснији, него што је то случај последњих година. Успешнији су били штрајкачи у развијенијим капиталистичким земљама, него у презадуженим земљама и онима на периферији и полупериферији капиталистичког система.

Литература

Arrighi, Giovanni: *Adam Smith in Being: Leneages of the Twenty First Century*, Verso, London, 2007.

„Аргентина паралисана штрајком“, *Блиц*, 10. 04, 2014,

arhiva.24sata.rs/m/vesti/svet/vest/montreal-studenti-golisavi-protestu-protiv-rovacanja-skolarina/43616.phtml_(приступљено 15/07/2012.)

49 Милошевић, Милан, „Студентске демонстрације у Лондону“, *Време*, 10. 11. 2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=960616>, (приступљено 21/11/2010.)

50 „Студентска буна у 90 италијанских градова“, *Курир*, 17. 09. 2012, http://www.kurir.rs/studentska-buna-u-90-italijanskih-gradova-clanak-456926_, (приступљено 20/09/2013.)

51 „Око 30 000 људи протествовало у Данској због реформе образовања“, *Блиц*, 28. 03.2013, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/377215/Око-30000-Људи-protestovalo-u-Danskoj-zbog-reforme-obrazovanja_, (приступљено 07/04/2013.)

- <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/457059/Argentina-paralisana-generalnim-strajkom> (приступљено 21/05/2014.)
- „Британци у пензију са 69 година од 2040“, *Политика*, 06.12. 2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Britanci-u-penziju-sa-69-godina-od-2040.lt.html>, (приступљено 10/12/2013.)
- „Чиле: Протест студената – 500 ухапшених, 14 повређених“, *Политика*, 05.08.2011,
<http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Cile-protest-studenta-500-uhapsenih-14-povredjenih.sr.html>, (приступљено 10/08/2011.)
- „Читав сат гневни радници нису пуштали полјске посланике да изађу“, *Блиц*, 11.05. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/323284/Citav-sat-gnevni-radnici-nisu-pustali-poljske-poslanike-da-izadju>, (приступљено 20/05/2012.);
- „Данас генерални штрајк у Грчкој“, *24 Sata*, 16. 07. 2013, (приступљено 20/07/2013.)
- „Десетине хиљада Римљана у маршу против смањења пензија“, *Курир*, 16.12. 2012, <http://www.kurir.rs/desetine-hiljada-rimljana-u-marsu-protiv-smanjnja-penzija-clanak-278270>, (приступљено 20/12/2012.)
- Ђукић, Петар, „Становништво и демографско-економски развој: Свет и Србија“. У зборнику *Становништво и развој*, ур. Веселин Вукотић и др., Институт друштвених наука, Београд, 2012.
- Eurostat : *Unemployment Statistics (2014)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (приступљено 10/01/2015.)
- „Европу потресају штрајкови“, *РТС*, 14. 05. 2005, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/61591/Evropu+potresaju+%C5%A1trajkovi.html?email=yes>, (приступљено 01/06/2009.)
- „Генерални штрајк у Грчкој“, *Б 92*, 24. 06. 2005, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuuu=2005&mm=06&dd=24&nav_category=78&nav_id=171274, (приступљено 15/08/2010.)
- „Генерални штрајк у Грчкој“, *Радничка борба*, 08. 05. 2010, <http://www.radnickaborba.org/2010/05/08/606/>, (приступљено 15/08/2008.)
- „Генерални штрајк у Италији окупио стотине хиљада радника“, *Блиц*, 06. 05. 2011, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/252275/Generalni-strajk-u-Italiji-okupio-stotine-hiljada-radnika>, (приступљено 06/06/2012.)

- Harvey, David : *The Enigme of the Capital and Crisis of Capitalism*, Profile Book, London, 2010.
- „Хиљаде наставника заузело центар Мексико Ситија“, *Блиц*, 13. 09. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/405318/Hiljade-nastavnika-zauzele-centar-Meksiko-Sitija>, (приступљено 15/09/2013.)
- „Кенијска влада отпустила 25.000 штрајкача“, *24 сата*, 08. 03. 2012, <http://arhiva.24sata.rs/vesti/svet/vest/u-keniji-otrusteno-25-000-bolnicarki-koje-su-strajkovale/32008.phtml>(приступљено 10/04/2012.)
- Катић, Небојша, „Неолиберални корени светске економске кризе“, *Нова српска политичка мисао*, Београд, бр. 3-4/2009.
- Комазец, Слободан: *Слом финансијске империје и нова стратегија крупног капитала*, Београд, 2014.
- Косановић, Рајко, *Пензијске реформе у земљама западног Балкана из европске перспективе*, Савез самосталних синдиката Србије, Београд, 2012.
- Ковач, Оскар, „Узроци и могући концепти решавања светске финансијске кризе“, *Нова српска политичка мисао*, Београд, бр. 3-4/2009.
- Лаловић, Марина, “Фијат између референдума и штрајка“, *Политика*, 14 01.2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Fijat-izmedju-referenduma-i-strajka.sr.html>, (приступљено 20/01/2012.)
- „Мадрид: 100 000 на протесту“, *Б92*, 22. 10. 2011, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=10&dd=22&nav_id=551637_(приступљено 29/10/2012.)
- Маринковић, Катарина, „ОЕЦД: Смањивање државних буџета угрозило здравствену потрошњу, *Бизнис и финансије*, 21. новембар.2013, <http://bif.rs/2013/11/oecd-smanjivanje-drzavnih-budzeta-ugrozilo-zdravstvenu-potrosnju/#sthash.1TuL8LbP.dpbs>, (приступљено 01/11./2014)
- „Масовни отказ лекара у Словачкој, ванредно стање у болницама“, *РТВ*, 28. 11. 2011, http://www.rtv.rs/sr_lat/evropa/masovni-otkaz-lekara-u-slovackoj-vanredno-stanje-u-bolnicama_286812.html, (приступљено 30/11/2011.)
- Матић, Петар „Државни капацитет у доба глобализације“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије. Београд, бр. 3/2012.

- „Мексико: Учитељи блокирали пут“, *Новине новосадске*, 01. 10. 2013, <http://novinenovosadske.rs/meksiko-ucitelji-blokirali-put/>,(приступљено, 11/11/2013.)
- Милановић Бранко: *Богаташи и сиромаси*, Службени гласник, Београд, 2012.
- „Милиони путника у проблему: Штрајк лондонског метроа“, *Блиц*, 28. 04. 2014, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/461076/Milioni-putnika-u-problemu-Strajk-londonskog-metroa_,(приступљено 06/05/2014.)
- Милошевић, Милан, „Студентке демонстрације у Лондону“, *Време*, 10. 11. 2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=960616>, (приступљено 21/ 11/2010.)
- Милошевић, Милан, Enzo, Mangini i Andrej, Ivanji,, „Европа на улици:Француска епидемија у држави благостања“, *Време*, 28. 10,2010, бр.1034, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=957621>,(приступљено 01/11/2010.)
- Мировић, Дејан, „Шта је ЕУ донела Грчком“, *Нова српска политичка мисао*, 08. 06. 2014, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html>,(приступљено 10/12/2014.)
- „Монтреал: Студенти голишави протестују против повећања школарина“, *24 сата*, 12. 06.. 2012, <http://arhiva.24sata.rs/mvesti/svet/vest/montreal-studenti-golisavi-protestu-protiv-povecanja-skolarina/43616.phtml>(приступљено 15/07/2012.)
- „Настављен студентски протест у Монтреалу, приведено 400“, *Блиц*, 24. 05. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/325075/Nastavljeni-studentski-protesti-u-Montrealu-privedeno-400>, (приступљено 05/06/2012)
- „Немачки пилоти и железничари у штрајку“, *Блиц*, 07.10. 2014. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/500508/Nemacki-piloti-i-zeleznicari-u-strajku>,(приступљено 10/10/2014.)
- „Нереди у Мексику због нестанка студената“, *Мондо*, 13. 10. 2014, <http://mondo.rs/a735976/Info/Svet/Sukoba-policije-i-nastavnika-na-jugu-Meksika-zbog-nestalih-studenata.html>, (приступљено 05/01/2015.)
- Новаковић, Нада, „Глобализација, глобализација образовања и Бољоњска декларација“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, бр. 1/2014.
- „Нови сукоби у Атини после сахране пензионера који се убио због оскудице“, *Блиц*, 07. 04, 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/>

- Svet/316173/Novi-sukobi-u-Atini-posle-sahrane-penzionera-koji-se-ubio-zbog-oskudice_(приступљено11/04/2012.)
- „Нови талас штрајкова у Француској против пензионе реформе“, *Политика*, 12. 10.2010, <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Novi-talas-strajkova-protiv-penzione-reforme-u-Francuskoj.sr.html>, (приступљено 15/12/2010.)
- “Одржан највећи генерални штрајк у повијести Португала“, *Радничка борба*, 03. 12. 2010, <http://www.radnickaborba.org/2010/12/03/841/>, (приступљено 08/12/2011.)
- „Око 25 000 демонстраната на улицама Лондона због затварања дела болнице“, *Блиц*, 26. 01. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/364647/Око-25000-demonstranata-na-ulicama-Londona-zbog-zatvaranja-dela-bolnice>, (приступљено 28/01/2013.)
- „Отказано хиљаде операција у Португалу због штрајка“, *Блиц*, 09.07. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/479488/Otkazano-hiljade-operacija-u-Portugalu-zbog-strajka>, (приступљено 10/07/2014.)
- „Паралисана земља: Грчка у генералном штрајку“, *Блиц*, 27. 11. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/514621/PARALISANA-ZEMLJA-Grcka-u-generalnom-strajku>, (приступљено 29/11/2014.)
- Петровић, Милан, „ Румунија изненада проклјучала“, *Политика*, 17. 01. 2012, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Rumunija-iznenada-prokljucala.sr.html>, (приступљено 18/01/2012.)
- «Прекинут штрајк нафташа у Норвешкој“, *Б 92*, 12. 07. 2012, http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2012&mm=07&dd=10&nav_id=625273, (приступљено 02/08/2012.)
- „Протест у Паризу: Хоће да раде и недељом“, *Васељенска*, 03. 10. 2013, <http://www.vaseljenska.com/vesti-dana/protest-u-parizu-hoce-da-rade-nedeljom/>, (приступљено 05/10/2013.)
- „Протест особа с инвалидитетом у Мадриду“, *Блиц*, 02. 12. 2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/356006/Protest-osoba-s-invaliditetom-u-Madridu>, (приступљено 08/12/2012.)
- „Протести у Француској због најављене реформе пензионог система“, *Блиц*, 11.09.2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/404569/Protesti-u-Francuskoj-zbog-najavljene-reforme-penzionog-sistema>, (приступљено 18/01/2014.)
- Радоја, Бранка (прир.), „Шпањолци на улицама против реформе рада“, *Слободна Европа*, 29. 03. 2012, <http://www.slo>

- bodnaevropa.org/content/spanci_na_ulicama_protiv_reforme_rada/24530880.html_(приступљено 30/03/2012.)
- „Румунија: Штрајк војних пензионера“, *Б* 92, 25. 01. 2011, http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?уууу=2011&mm=01&dd=25&nav_id=488124,(приступљено 26/11/2011.)
- „Словенци неће привремене послове“, *Б* 92, 10. 04. 2011, http://www.b92.net/biz/vesti/region.php?уууу=2011&mm=04&dd=11&nav_id=505387,(приступљено 04/05/2011.)
- „Сутра нови штрајк пилота Луфтханзе“, *Блиц*, 15. 10. 2014, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/502833/Sutra-novi-strajk-pilota-Lufthanze_(приступљено 15./10/ 2014.)
- „Штрајкови у Великој Британији због запошљавања странаца“, *Политика*, 30. 01. 2009. <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/STRAJKOVI-U-VELIKOJ-BRITANIJI-ZBOG-ZA-POSLJAVANJA-STRANACA-i73369.sr.html>,___(приступљено 31/01/2009.)
- „Шпанци поново протествовали због приватизације дела здравства“, *Блиц*, 14. 01. 2013, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/362478/Spanci-ponovo-protestovali-zbog-privatizacije-dela-zdravstva/ostavi-komentar_(приступљено 20/01/2013.)
- „Шпанија у пламену, масовна хапшења током генералног штрајка“, *Блиц*, 29. 03,2012, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/314626/Spanija-u-plamenu-masovna-hapsenja-tokom-generalnog-strajka_(приступљено 11/04/2012.)
- „Шпањолска влада послала војску како би сломила штрајк контролора лета“, *Радничка борба*, 08. 12. 2010,<http://www.radnickaborba.org/2010/12/08/spanjolska-vlada-poslala-vojsku-kako-bi-razbila-strajk-kontrolora-leta/>, (приступљено 03/12/ 2012.)
- „Штрајк 20.000 државних радника у Немачкој“, *Блиц*, 21. 03. 2012, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/312902/Strajk-20000-drzavnih-radnika-u-Nemackoj_(приступљено 25/03/2013.)
- „Штрајк радника у Грчкој”, РТС, 29. 06. 2010, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/730696/%C5%A0trajk+radnika+u+Gr%C4%8Dkoj.html>_(приступљено 10/06/2010.)
- Д. Шуковић, *Неједнакости, незапосленост и криза*, Институт друштвених наука, Београд, 2014.
- „У Британији највећи штрајк за последњих 25 година, ухапшене 52 особе“, *Блиц*, 30. 11. 2011, http://www.blic.rs/Vesti/Svet/292744/U-Britaniji-najveci-strajk-za-poslednjih-nekolikodecenija-uharsene-52-osobe_(приступљено 14/12/ 2012.)

- „У Чилеу (америчком савезнику) протестује 100.000 студената“, *Фронтал*, 09. 05, 2013, www.frontal.rs/index.php?option=btg_novosti&idnovost=33145, (приступљено 01/ 06./2013.)
- „У Француској проглашен национални штрајк“, *Моје новости*, 05. 03. 2013, http://mojenovosti.com/lat/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=0&idnovost=63565&U-Francuskoj-proglasenacionalni-straik#.VNUc4_nF-2s, (приступљено 12/04/ 2013.)
- “Више од два милиона радника данас на улицама Британије”, *24 сата*, 30. 11. 2011. <http://arhiva.24sata.rs/vesti/ekonomija/vest/vise-od-dva-miliona-radnika-danas-na-ulicama-britanije/20710.phtml>, (приступљено 05/12/2012.)
- „Више од 100 000 радника дало последње упозорење Влади у Варшави“, *Блиц*, 14. 09. 2013, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/405437/Vise-od-100000-radnika-dalo-poslednje-upozorenje-Vladi-u-Varsavi>, (приступљено 21/10/2013.), (приступљено 23/01/2013.)
- Влачо, Немања, „Италија у блокади“, Ренци на удару“, *Блиц*, 13. 12. 2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/519013/Italija-u-blokadi-Renci--na-udaru>, (приступљено 16/ 01/2015.)

Nada G. Novakovic

CRISIS, STRIKES AND PROTESTS OF CITIZENS

Resume

The text provides a sociological analysis of the characteristics of workers' strikes and protests during the global crisis. This is done for the period 2010-2014. years. It points to the multidimensionality crisis and necessary interdisciplinary approach in its research and resolution. The first part of work, I briefly review the most important concepts of the global crisis, followed by a survey of strikes and public protests during its expansion and deepening. There are a multitude of approaches and understandings of the causes, actors and consequences of the global crisis. Still no developed theory about the nature of the crisis, which could offer substantial and systemic solutions to overcome it. The author is more inclined to accept the view that the crisis is a prod-

uct of the neoliberal model of capitalist globalization. At its center are the interests of the global capitalist class, which through the crisis protect their interests. She burden of the crisis and its costs shifted to the middle and lower classes and strata. At the international level, the lowest pass countries and regions that are underdeveloped, dependent on the world's centers of economic, political, military, and general social power.

The central part of the paper deals with labor strikes, officials and other citizens protests on the occasion of the reform of these systems. One consequence of the crisis, a policy of "austerity" is selective and unfair to employees and the rest of the population. It protects the interests of capitalists at all levels. Most of the strikes and civil protests had for causes / reasons: 1.restrictive labor legislation that abolishes achieved economic, trade union and social rights, 3. mass layoffs of health, lower spending on health care and poorer quality of services. 5. "austerity policies", which brought lower wages, pensions, social benefits, and the increase of taxes and benefits to employers. The consequences of the above processes are the growth of economic and social inequality, poverty, unemployment and conflict. The text indicates the most important forms of resistance workers, civil servants and citizens mentioned reforms. Refers to the position of trade unions and the new social movements in the organization and conduct of strikes and public protests worldwide. Attention was focused on the developed capitalist countries of the world, but those that are in the south and the periphery of the EU. In this paper we analyze sociological, describe and explain the typical workers' strikes, protests and demonstrations during the crisis in different countries. In this way indicates the dynamics, shapes, mass, and (in) efficiency of this resistance. This is particularly evident in the over-indebted countries with high unemployment, poverty and social inequalities. In the EU as Greece, Spain and Portugal. So are detailed in the most typical strikes against labor market reforms and the dismantling of the so-called. "Welfare state". Protests and strikes in the least developed countries in the world are in the background. There is dominated by classic poverty, while the "new" brings the global crisis. Among the new poor include, as a rule, employed in precarious, temporary jobs, low wages and flexible labor relations. Finally, the author concludes that the strikes and protests in the reporting period were

ineffective. Their inefficiency is higher at the end of 2014 than at the beginning of the formation of the “second wave” of the crisis. The main cause is systemic in nature. The capitalist class in most developed countries has produced a crisis, managed, economic and social cost of shifting to less developed countries and lower classes and strata. Measures taken to resolve the crisis is acting as an “arsonist”, which can not be prevented numerous strikes and public protests impoverished and increasingly unemployed workers, members of the middle strata and other citizens

Keywords: world crises, strikes, protests, interests, capitalism, citizens.

Овај рад је примљен 30. јануара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС
NATIONAL INTEREST

БАЛКАНСКИ ОДНОСИ

Дејан М. Мировић

БОСНА ПРОТИВ СРБИЈЕ

И МЕЂУНАРОДНИ СУД ПРАВДЕ 115-126

Драган Ђукановић

ОБРИСИ НАСТАНКА ТРЕЋЕГ (ХРВАТСКОГ)

ЕНТИТЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ:

СТАВОВИ ЛОКАЛНИХ АКТЕРА, САД И ЕУ ... 127-150

*Дејан М. Мирковић**

БОСНА ПРОТИВ СРБИЈЕ И МЕЂУНАРОДНИ СУД ПРАВДЕ

Сажетак

Муслиманска влада у Сарајеву је 1993. године поднела тужбу против Савезне Републике Југославије пред Међународним судом правде. То је био најкомпликованији процес у историји тог суда. Први пут је једна држава тужена за геноцид. Саставни део Босне и Херцеговине, Република Српска је била против те тужбе. СРЈ је 1995. поднела контратужбу против БиХ. Међутим, СРЈ је после 2000. године одустала од континуитета са СФРЈ и чланства у статуту МСП, али и од контратужбе. Истовремено су вођени и слични спорови поводом тужби СРЈ против десет НАТО држава. Коначно, пресуда из 2007. године се није односила на Црну Гору и била је заснована на јурисдикцији МСП која се није признавала у случајевима СРЈ против десет НАТО држава.

*Кључне речи: Савезна Република Југославија, међународно јавно право, Међународни суд правде, НАТО, Босна и Херцеговина, *dolus specialis*.*

Грађански рат у Босни и Херцеговини 1992-1995. је био један од најсложенијих и најкомпликованијих сукоба у модерној историји. Током неколико година оружаних сукоба, ратовали су Срби против муслимана и Хрвата, муслимани против Хрвата, муслимани против муслимана.¹ Грађански

* доцент Правног факултета Универзитета у Приштини – Косовска Митровица.

1 Јелена Гускова, Историја југословенске кризе: (1990-2000), књига 1, ИГАМ, Београд, 2003, стр. 302-434. Више о овој теми Дијана Џонстон, Сулуди

рат је 1995. године прерастао у међународну војну агресију јер је НАТО напао положаје Републике Српске.² Такође, током рата је на страни муслиманске армије ратовало око 10.000 муџахедина из арапских држава.³ Рат је пратила и незабележена медијска пропаганда против једне стране. Срби су оптуживани да су извршили неколико десетина хиљада силовања, геноцид и да су основали концентрационе логоре.⁴ Број мртвих је увећаван неколико пута.⁵ Ситуацију је додатно компликовао и политички сукоб између власти у Београду и оних на Палама. Неколико међународних мировних планова је одбачено од стране власти босанских Срба на Палама упркос посредовању српских (чак и грчких) власти. Власти у Београду су веома нервозно и оштро реаговале на овакве одлуке. Уведене су у другој половини рата санкције босанским Србима. Такође, од маја 1992. године су од стране УН уведене и санкције Савезној Републици Југославији иако она није имала ниједног војника на територији БиХ (за разлику од Републике Хрватске).⁶ Крајем рата долази и до великих борби у Сребреници (формално заштићеној зони УН) које се завршавају победом српских снага. Муслиманске снаге на челу са Насером Орићем се након тога повлаче ка Тузли. Међутим, због дугогодишњих злочина које су Орићеве снаге вршиле над цивилима у српским селима у околини Сребренице,⁷ улазак српских снага у овај град прате и масовна стрељања заробљених муслиманских војника. Коначно, грађански рат се

крсташи: Југославија, НАТО обмане Запада, ИГАМ, Београд, 2005, стр. 238-242.

- 2 Смиља Аврамов, Миленко Крећа, Међународно јавно право, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 602-606. Из поменуте дефиниције произилази да агресија не мора нужно бити извршена војним средствима. Ипак, у БиХ се радило о класичном примеру војне агресије јер је НАТО бомбардовао босанске Србе 1995. године.
- 3 Мирослав Тохол, Свети ратници и рат у Босни и Херцеговини, ИГАМ, Београд, 2001, стр. 56. У питању је изјава бившег америчког министра одбране Вилијема Перија.
- 4 Зоран Петровић, Избрисати српски вирус, Чигоја, Београд, 2002.
- 5 Ричард Холбрук, Пут у Дејтон, Дан Граф, Београд, 1998. већ у предговору помиње 300.000 убијених људи.
- 6 У теорији међународног јавног права се сматра да никада једној држави нису уведене тако свеобухватне санкције. Више о томе види код Смиља Аврамов, Миленко Крећа, Међународно јавно право, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 116-120.
- 7 Александар Павић, Забрањена истина о Сребреници, Легенда, Чачак, 2007.

завршава у децембру 1995. Дејтонским споразумом након вишенедељних преговора у САД на којима су учествовале делегације СРЈ, Републике Српске, БиХ и Републике Хрватске (као и представници западних држава и Руске Федерације). Дејтонски споразум је формирао БиХ као државу подељену на два ентитета, Федерацију БиХ и Републику Српску. Такође, стране су се обавезале да ће сарађивати са новоустановљеним Међународним судом за бившу Југославију.

Судски спор од 1993-2000.

У претходно наведеном контексту сложеног грађанског рата, муслиманске власти 1993. подносе Захтев за покретање судског поступка против СР Југославије. Пре свега, Захтев је био заснован на Конвенцији о геноциду из 1948. Захтев се, у контексту међународног јавног права и међународног кривичног права, заснивао и на наводном кршењу од стране СРЈ Женевских конвенција из 1949. и Протокола из 1977. као и Хашких конвенција из 1907., Повеље УН из 1945. године и Универзалне декларације о људским правима из 1948. Муслиманска власт је тражила и да се укине ембарго на оружје и исплаћују репарације, као и да Београд престане да помаже својим сународницима у БиХ. Интересантно, захтев није поднео неки муслимански правник из Сарајева већ амерички професор Френсис Бојл. Годину дана касније је поднета и тужба против СРЈ, која је у суштини, била проширена и допуњена верзија Захтева за покретање судског поступка. У тим поднесцима Сарајева су се често наводили разни фалсификати попут оног да је у БиХ погинуло неколико стотина хиљада људи за само годину и по дана рата (250.000). Наводила су се и квазиисторијска "открића" (која су чак и у условима ратне пропаганде звучала неозбиљно), попут онога да је Илија Гарашанин био српски православни свештеник који је хтео својим Начертанијем да разори Отоманско царство, узорну мултитничку државу у којој су поштована људска права много пре Универзалне декларације УН.⁸ Власти у Сарајеву су

8 Стенограми, Србија пред Међународним судом правде, Књига 1, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 13. (приредио др Радослав Стојановић). Проф. др. Радослав Стојановић је шеф правног тима СЦГ пред МСП. У књизи се налазе веродостојни записници са усмене расправе која је у случају БиХ против СРЈ одржана 2006. године. У другој књизи под истим насловом се

тражиле и да се СРЈ осуди за наводни геноцид на Косову, као и да се осуди (само њима познат) "геноцид" над Мађарима у Војводини и "геноцид" над муслиманима у СРЈ.

Да би објасниле контрадикцију између свог става да СРЈ није наследница СФРЈ и чланица УН док истовремено туже ту државу пред судом УН, власти из Сарајева су тврди-ле да је Скупштина СРЈ својом (иначе општом и апстрактном) декларацијом из 1992. године, наводно, преузела све уговоре бивше СФРЈ укључујући и Конвенцију о геноциду из 1948.

Ипак, МСП се у том периоду (1993.) задовољио само доношењем Привремених мера, тачније захтевом странама у поступку да спрече геноцид на територији БиХ. Али МСП у Привременим мерама отворено признаје и да није решен статус СРЈ у УН. Године 1996. МСП доноси Пресуду о прелиминарним приговорима у којој тврди да има јурисдикцију у спору БиХ против СРЈ, иако поново, признаје да није решено питање статуса СРЈ у УН.

У међувремену, СРЈ је поднела контратужбу против БиХ 1995. године. У контратужби се наводе докази о злочинима муцахедина/најамника или странаца који су били нелегални борци у босанском рату по међународном праву. Цитира се расистичка (и актуелна и релевантна у том тренутку за разлику од Начертанија Гарашанина) Исламска декларација Алије Изетбеговића. МСП је 1997. прихватио контраужбу. СРЈ је затим 1998. године поднела додатне анексе уз контраужбу. Такође, СРЈ је условила успостављање дипломатских односа са Сарајевом решавањем судског спора. У том контексту активне одбране СРЈ, српски члан председништва БиХ је именовано козаступника БиХ пред МСП. Он је затим писмом из 1999. године обавестио суд да БиХ одустаје од тужбе против СРЈ. Ипак, МСП је одбацио тај захтев.

налази пресуда МСП у том случају, објављена почетком 2007. године као и приложена издвојена мишљења судија из већа које је одлучивало у том случају. Проф. др Радосав Стојановић наводи да га је за заступника пред МСП именовано 2005. године тадашњи министар СЦГ Вук Драшковић. Пре њега је ту дужност обављао Тибор Варади. Стојановић у предговору и детаљно наводи зашто је ангажовао професора међународног права са Оксфорда Ијана Браунлија и париског адвоката Ксавије де Руа. Такође, наводи и да је козаступник био српски дипломата и правник Саша Обрадовић. Коначно, суд је поделио расправу у два круга, за излагање тужбе од 27. фебруара до 7. марта 2006. и од 8. до 16. марта 2006. године за излагање одбране. СЦГ је имала завршну реч од 2. маја до 9. маја 2006.

Судски спор од 2000-2006.

Након промене власти у Београду 2000 године, СРЈ покушава да се брани на другачији начин. Одустаје се од континуитета са СФРЈ већ у новембру 2000. Београд једнострано повлачи тужбу против БиХ 2001. године. Овај гест добре воље је пратило и успоставање дипломатских односа (и серија извињења највиших државних функционера из Београда). У Сарајеву је то очигледно доживљено као испољавање слабости и поступак против СРЈ се наставља (иако је и даље, део БиХ, Република Српска, била против тога). Затим СРЈ 2001. подноси захтев за ревизију Пресуде из 1996. године којом је утврђена јурисдикција МСП. Захтев за ревизију је заснован на чињеници да је СРЈ примљена у УН тек 2000. године и то као нова држава која се одрекла континуитета са СФРЈ. Тачније, 2000. године је СРЈ на основу молбе у којој се фактички одрекла континуитета са СФРЈ, примљена као нова чланица у УН.⁹ Дакле, из ове правне чињенице логично произилази да СРЈ није могла бити тужена од стране БиХ 1993. пред МСП јер у периоду од 1992-2000. није била чланица УН.

У истом периоду СРЈ подноси и Инцијативу да Суд *ex officio* преиспита своју јурисдикцију у процесу БиХ против СРЈ. Међутим, МСП одбија те аргументе и 2003. године дозвољава да се настави поступак против државе за коју је утврђено од стране СБ УН и Генералне скупштине да није била чланица УН у периоду на који се односи тужба (Инцијативу да Суд *ex officio* преиспита своју јурисдикцију над Југославијом МСП решава тек у пресуди 2007.).

Дакле, одбацујући Захтев за ревизију, МСП је фактички тврдио да учлањење СРЈ у УН 2000. године није нова чињеница (и да није ретроактивно деловала на разјашњење статуса СРЈ у УН у периоду 1992-2000). МСП је самоуверено тврдио да није важно да ли је СРЈ била чланица УН и сходно томе Статута МСП, већ је важно (и непромењиво као нека догма) оно шта је МСП одлучио 1996. године. Да би оправдао ове незобилне тврдње (или новоустановљени принцип по којем је МСП изнад одлука СБ УН и Генералне скупштине) МСП се позвао на општи правни принцип, *res judicata*.

9 Миленко Крећа, Међународно јавно право, Службени гласник, Београд, 2012, стр 150-151.

Да би правни скандал био још већи, МСП 2004. доноси одлуку да одбаци тужбе СРЈ против 10 НАТО држава. Оправдање је била чињеница да је после пријема СРЈ у УН 2000. године постало јасно да МСП није имао надлежност над СРЈ у периоду 1992-2000.

Године 2006. Црна Гора се одваја од Србије и та чињеница додатно компликује спор.¹⁰ После овакве правне “припреме” усмена расправа пред МСП се одржава 2006. године. БиХ именује Алжирца Ахенда Махиуа за ад хок судију, СРЈ професора Миленка Крећу. СРЈ позива 8 сведока, БиХ 3 сведока. Да би ситуација за Београд била још гора, српски тим на челу са професором Радетом Стојановићем често на неозбиљан и конфузан начин доказује своје тврдње. На пример, тврди се да је СФРЈ била мултиетничка земља у којој није било мржње, а “доказ” за то је био несметан долазак немачких туриста на летовање(?!). Такође, неозбиљно је било и сведочење српских политичара Драгољуба Мићуновића и Душана Михајловића (који је чак говорио о томе да је предводио младе извиђаче у Србији).

Ипак, највећа грешка је било позивање Мајкла Роуза, бившег команданта УНПРОФОР-а као кључног сведока одбране. Он је у свом сведочењу тврдио да су Срби починили највише ратних злочина, а у Сребреници и геноцид и зато је директно оптужио власти на Палама. Посредно је оптужио и земљу која га је позвала да сведочи за директну умешаност у рат у БиХ. Тачније, генерал из НАТО државе која је заједно са САД предводила бомбардовање Републике Српске 1995. и СРЈ 1999. године, изјавио је пред МСП следеће: “Војне снаге под командом генерала Младића су починиле највише ратних злочина и зверстава у том грађанском рату...”¹¹ Затим је говорио о наводном ангажовању ваздухопловства СРЈ у БиХ. Негов посредни “доказ” за то је била сахрана пилота у СРЈ: “Београд никада није ништа тврдио за бомбардере, али пилоти су били сахрањени-имали су војну сахрану, бар сам тако чуо-у Југославији”. Коначно, Роуз је закључио у маниру

10 Милош Кнежевић, *Изневјерена држава: Србија и Црна Гора у времену разлаза*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

11 *Стенограми Србија пред Међународним судом правде*, књига 2, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 403-423, (приредио др Радослав Стојановић).

најбољег сведока оптужбе: “Режим са Пала је почино геноцид”.

Овакав потез (позивање британског генерала) је посебно несхватљив ако се зна да је цивилни представник/саветник УН у БиХ (надређен Роузу) за време рата био из Русије (Виктор Андрејејев). Он би сигурно дао истинитији исказ од генерала Роуза. Међутим српска одбрана га није позвала да сведочи пред МСП и тешко је објаснити такву стратегију. После оваког саморазарајућег позивања генерала Роуза за кључног сведока одбране, нису много вредели ни правни аргументи Саше Обрадовића и Наташе Фоно-Ивановић, експерата одбране који су прецизно доказивали да не може бити речи о геноциду. Они су изнели да намера босанских Срба али и других страна у рату није била уништење других етничких група већ разграничење и стварање сопствених држава. Изнели су и чињеницу да чак и МКСЈ није утврдио посебну намеру неопходну за геноцид, *dolus specialis*. Такође, они су оспорили, позивајући се на тумачење Комисије за међународно право УН, прешироко тумачење босанске стране да је уништавање културних и верских објеката и премештање становништва геноцид. Истицали су у том контексту и разлику између индивидуалних злочина, злочина против човечености, ратних злочина са једне стране, и геноцида са друге стране (као злочина над злочинима) за који је неоподан *dolus specialis* ради уништења заштићене групе. У контексту доказивања да није било *dolus specialis-a*, наведени су докази о лечењу 13.500 муслимана и Хрвата 1993. у болницама у Бања Луци, о сарадњи са Фикретом Абдићем и слично. Коначно, одбрана је поставила и питање ако је постојало код босанских Срба *dolus specialis*, зашто геноцид није извршен у Жепи, другој заштићеној енклави у том подручју која је пала у руке ВРС у истом периоду кад и Сребреница?¹²

Пресуда 2007.

12 Исто, стр. 695.

На основу сведока “одбране” као што је био британски генерал Роуз и позивања на пресуду Међународног кривичног суда за бившу Југославију у случају Радисава Крстића (у којој није утврђен *dolus specialis* Крстића већ само његово обезбеђивање аутобуса за евакуацију људи из Сребренице и наводно учествовање у такозваном удруженом злочиначком подухвату)¹³ МСП је СРЈ прогласио кривом зато што није спречила геноцид у Сребреници.

Пресуда у спору Босна против Србије је донета 26. фебруара 2007. године. На око 160 страница МСП је већином гласова донео следеће заљкучке.¹⁴ Одбацивање надлежности МСП у споровима СРЈ против десет НАТО држава (зато што СРЈ није била чланица УН током деведесетих) важи само за те процесе и не може се применити на случај тужбе БиХ против СРЈ. Србија је наследила континуитет СЦГ али није од СФРЈ. Из ове контрадикције се изводи нова још нелогичнија. На Црну Гору се не односи пресуда МСП иако је она 1993. такође тужена од стране БиХ.

Из пресуде произилази и да је МСП сам себи дао право да суди о геноциду иако то никада пре није био случај у пракси овог суда. Повлачење контратужбе од стране СРЈ је учинило ирелеватним и питање 10.000 муџахедина у Босни. Када се ради о питању доказивања, најважније је оно што су изнели сведоци одбране (као што је наравно, Мајкл Роуз).

Када се ради о Сребреници, релевантно је и оно што је МКСЈ утврдио у случају Крстић, сматра МСП. Упркос томе, што је чак и МКСЈ утврдио да је 10.000 до 15.000 муслиманских бораца покушало пробој ка Тузли (дакле, почињен је злочин над њима, ратним заробљеницима, али то спада под Женевску конвенцију из 1949. а не Конвенцију о геноциду 1948.)¹⁵ Занемарено је и оно што је пред МСП изнео Владимир Милићевић, официр МУП Србије који је изнео доказе да је на територију Србије (Бајину Башту) без икаквих проблема пребегло око 450 бораца бригаде из Жепе. Ти војници су

13 Види пресуду Крстићу на званичном сајту МКСЈ <http://www.icty.org/>

14 Стенограми Србија пред Међународним судом правде, књига 2, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 17-185 (приредио др Радослав Стојановић). Пресуда МСП према српском тексту.

15 Миленко Крећа, Међународно јавно право, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 792-821. О Женевској конвенцији и ратним правилима.

збирнути и дозвољно им је да касније оду у западну Европу.¹⁶ МСП није узела у обзир чак ни признање (донето у сагласности са тужилаштвом) Биљане Плавшић пред МКСЈ у којем она негира постојање геноцидне намере или плана руководства Републике Српске.

МСП већином гласова износи и да нема територијалног органичења за кривицу СРЈ када се ради о геноциду. Или, СРЈ иако није учествовала у рату у БиХ, може бити крива за геноцид у тој држави (?!). МСП се позива и на друге пресуде пред МКСЈ, чак и на оптужнице у случајевима у којим није донесена чак ни првостепена пресуда, као што је предмет Милошевић или Младић. МСП преузима од МКСЈ и некакву формулацију “опште контроле” Београда над снагама босанских Срба, иако се таква дефиниција не примењује у међународном јавном праву. То је очигледно била последица чињенице да МСП не може да утврди “потпуну зависност” или “ефективну контролу” што се и признаје у пресуди. Коначно, пошто МСП не може да утврди да је СРЈ подстицала наводни геноцид у Сребреници, судско веће се одлучује да осуди Београд “због непоштовања обавезе спречавања геноцида”. Основни “докази” за осуду су разговор (без сведока) Весли Кларк – Милошевић у Дејтону, тј. верзија америчког генерала коју нико осим њега не може да потврди. Други “доказ” за наводну кривицу СРЈ је изјава министра иностраних послова Вука Драшковића из 2005. године.¹⁷

Против овакве пресуде су гласали само руски судија Скотников, словачки Томка и ад хок судија из Србије Крећа. Руски судија је у свом издвојеном мишљењу истакао да је више него контрадикторно тврдити да надлежност МСП није постојала у случајевима СРЈ против 10 држава а јесте у случају БиХ против СРЈ.¹⁸ Такође, Скотников сматра да је МСП изградио “паралелну реалност” и посебно истиче да пресуда МКСЈ у случају Крстић није у складу са Конвенцијом о геноциду јер код Крстића није утврђена геноцидна намера или *dolus specialis*

16 Стенограми Србија пред Међународним судом правде, књига 1, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 459. (приредио др Радослав Стојановић).

17 Стенограми Србија пред Међународним судом правде, књига 2, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 166-185. (приредио др Радослав Стојановић).

18 Исто, стр. 287-299.

Дакле, може се закључити да се српска одбрана и држава очигледно нису снашли у овом уникалном процесу. Они су после 2000. године повукли контратужбу против БиХ а да ништа заузврат нису добили. Њихов главни сведок одбране британски генерал Мајкл Роуз је најтеже оптужио управо земљу која га је позвала да сведочи. Такође, српски министар иностраних послова је током 2005. давао изјаве које су биле један од основа за део пресуде против Србије. Исто тако, МСП се упадљиво позивао на више него проблематичне пресуде и рад Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију. Тај манир српска одбрана није смела (или хтела) да критикује. Посебно је то ћутање било очигледно када се радило о пресуди у случају Крстић. Српска одбрана није то покушала озбиљно да оспори иако је руски судија пред МСП Скотников упозорио у издвојеном мишљењу да је МКСЈ прешироко и неправилно тумачио Конвенцију о геноциду у случају Крстић и да је МСП у случају Босна против Србије створило "паралелну реалност". Зато се може тврдити да је пресуда у случају Босна против Србије била политички мотивисана.

Литература

- Аврамов, Смиља, Крећа, Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд, 2008.
- Гускова, Јелена, *Историја југословенске кризе 1990-2000*, први део, ИГАМ, Београд, 2003.
- Гускова, Јелена, *Историја југословенске кризе 1990-2000*, други део, ИГАМ, Београд, 2003.
- Кнежевић, Милош, *Изневерена држава: Србија и Црна Гора у времену разлаза*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Костић, Славиша, *Међународни односи и међународно право*, Школска књига, Загреб, 1966.
- Кривокапић, Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010.
- Тохољ, Мирослав, *Свети ратници и рат у Босни и Хецеговини*, ИГАМ, Београд, 2001.

Павић, Александар, *Забрањена истина о Сребреници* Легенда, Чачак, 2007.

Холбрук, Ричард, *Пут у Дејтон*, Дан Граф, Београд, 1998.

Стенограми *Србија пред Међународним судом правде*, књига 1, Филип Вишњић, Београд, 2007. (приредио др Радослав Стојановић).

Стенограми *Србија пред Међународним судом правде*, књига 2, Филип Вишњић, Београд, 2007. (приредио др Радослав Стојановић).

Dejan Mirovic

*BOSNIA AGAINST SERBIA
AND INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE*

Resume

Civil war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. is one of the most complex and the most complicated in history. During the years of conflict, war with the Serbs against Muslims and Croats, Muslims against Croats, Muslims against Muslims. The civil war in 1995. grew into an international military aggression as NATO attacked the positions of the Republic of Srpska. Equally complex and unique was the process before the International Court of Justice regarding the lawsuit filed against the FRY. Specifically, in the second year of the war (1993). Muslim government in Sarajevo has filed a lawsuit against the Federal Republic of Yugoslavia before the International Court of Justice. It was the most complicated process in the history of the court. The first time one state sued for genocide. Part of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Serbian was against this lawsuit. FRY filed a countersuit against Bosnia and Herzegovina. FRY 2000. dropped from the continuity of the membership of the SFRY and the Statute of the ICJ and also from the countersuit against Bosnia and Herzegovina. At the same time court continued disputes and lawsuits regarding Yugoslavia against ten NATO countries and Croatia against Yugoslavia. Judgment in 2007. was not related to Montenegro and it was based on the competence of ICJ that was not recognized in the cases of Yugoslavia against ten NATO countri-

es. Serbian defense and the state hadn't find the good way to work in this process after year 2000. They pulled a countersuit against BiH and that they did not get anything in return, main defense witness British General Michael Rose claimed that the Srebrenica was genocide and the Serbian Minister of Foreign Affairs during the 2005th made statements that were a part of the basis for the judgment against Serbia. Also, ICJs are strikingly called for more than a problematic judgment and work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. It was especially obvious that reference to the more than problematic judgment in the Krstic case. In the process the Serbian army general convicted of genocide regardless the fact that there was no court proven facts that established genocidal intent. Serbian defense didn't try to dispute that, although the Russian judge at the ICJ Skotnikov warned in his dissenting opinion that the ICTY is overly broad and improperly interpreted Convention of genocide in the Krstic case.

Keywords: Federal Republic of Yugoslavia, public international law, the International Court of Justice, NATO, Bosnia and Herzegovina, dolus specialis.

Овај рад је примљен 5. јануара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

*Драган Ђукановић**

*ОБРИСИ НАСТАНКА ТРЕЋЕГ
(ХРВАТСКОГ) ЕНТИТЕТА У БОСНИ
И ХЕРЦЕГОВИНИ: СТАВОВИ
ЛОКАЛНИХ АКТЕРА, САД И ЕУ***

Сажетак

У овом раду аутор указује на генезу постепеног актуелизовања хрватског питања након формирања Федерације Босне и Херцеговине у Вашингтону током марта 1994. године и Дејтонског споразума крајем 1995. године. Наиме, посебно у периоду након 2000. године долази до пораста незадовољства бх. Хрвата у вези са њиховим статусом, како на нивоу ентитета Федерације БиХ, тако и на нивоу државе Босне и Херцеговине. Првобитно су ови предлози наилазили на оштру осуду представника међународне заједнице у БиХ, али је после 2007. године и усвајања „Крешевске декларације“, иза које су стале најутицајније странке бх. Хрвата овакво стање постепено измењено.

У том смислу аутор приступа и анализи односа пре свега Сједињених Америчких Држава и Европске уније у вези са постојећим двоентитетским уставним устројством Босне и Херцеговине. С тим у вези указује на одређене поступ-

* Виши научни сарадник Института за међународну политику и привреду, Београд.

** Рад је реализован у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним интегративним процесима — спољнополитички, међународни, економски, правни и безбедносни аспекти“ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. ОI179023 за период 2011–2015.

не промене у њиховом виђењу наведеног питања, тј. у вези са начелом додатног (етно)федерализама и формирања тзв. трећег (хрватског) ентитета.

Кључне речи: Хрвати, Босна и Херцеговина, уставне реформе, ентитети, Федерација Босне и Херцеговине, федерализам, САД, Европска унија.

Увод

Босанскохерцеговачки Хрвати су и пре рата у овој земљи (1992–1995) били најмалобројнији конститутивни народ, а према незваничним резултатима првог послератног пописа становништва (2013) њихов број се свео на око 553 000, односно око 14,6% укупног становништва.¹ Треба напоменути и да је према попису из 1991. године тај број износио 760 852 (односно 17,38%).² Овај драстичан пад броја Хрвата у Босни и Херцеговини условљен је са више различитих детерминанти. Прва се односи на исељавање великог броја Хрвата у своју матичну државу — Републику Хрватску, а која је од прошле године и чланица Европске уније. Други чинилац се односи на значајно исељавање припадника овог народа из Босанске посаvine, односно оних њених делова који су након Дејтонског мировног споразума (1995) припали Републици Српској, као и из великог дела централне Босне, где доминирају Бошњаци. Међутим, свакако најважнији чинилац смањивања броја босанскохерцеговачких Хрвата тиче се њиховог положаја у иначе изразито нефункционалној држави Босни и Херцеговини, као и у њеном већем ентитету — Федерацији Босне и Херцеговине.³ Наиме, захваљујући инсистирањима понајпре Сједињених Америчких Држава, 18. марта 1994. године је био закључен „Вашингтонски споразум“ између до тада

1 Видети више о неформалним резултатима пописа становништва у БиХ (2013) у: „U BiH živi 48,4 posto Bošnjaka, 32,7 Srba i 14,6 posto Hrvata“, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 3. septembar 2014, Internet, <http://www.avaz.ba/clanak/133681/u-bih-zivi-48-4-posto-bosnjaka-32-7-srba-i-14-6-posto-hrvata>, 15/11/2014.

2 „Nacionalni sastav stanovništva : rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991“, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar/prosinac 1993, str. 4.

3 Видети више у: Драган Ђукановић, „Хрватско питање у (пост)дејтонској Босни и Херцеговини“, *Нова српска политичка мисао — анализе*, ИИЦ „Нова српска политичка мисао“, год. III, број 5–6, Београд, 2007, стр. 77–83.

зараћених страна, односно пробошњачке Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ) и Хрватског вијећа одбране (ХВО).⁴ Наравно, јасно је да су на смањење броја Хрвата у БиХ утицали и други негативни параметри – значајан број погинулих у оружаним сукобима и смањен природни прираштај.

На овај начин престала је да постоји такозвана Хрватска Република Херцег–Босна, која је била установљена још пред почетак рата крајем 1991. године и која је обухватала већински хрватска подручја Босне и Херцеговине.⁵ „Вашингтонски споразум“ се заснивао на успостављању бошњачко-хрватске Федерације БиХ, на територијама под контролом њихових оружаних снага, али и на успостављању конфедерације са суседном Републиком Хрватском.⁶ Предложена конфедерација била је готово једини начин да се ратни лидери бх. Хрвата одрекну максималистичких циљева везаних за своју територијалну аутономију, односно дотадашњу ХР Херцег–Босну и да поступно, након дужег периода, прихвате одређене ingerенције централних власти у Сарајеву.⁷ Такође, „Вашингтонски споразум“ је подразумевао и да ће територије настањене бх. Србима бити укључене у наведену Федерацију БиХ, која би била сачињена од кантона/жупанија заснованих прева-

4 “Washington Agreement“, Washington, March 18, 1994, Internet, http://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf, 12/11/2014.

5 Током 1991. године била је формирана тзв. Хрватска заједница Херцег–Босна, која је две године касније проглашена за „републику“. Видети: Драган Ђукановић, „Вишеслојност кризе у Федерацији БиХ — међуетнички, политички и економски извори“, Нова српска политичка мисао, бр. 3–4, Београд, 2012, стр. с.а.

6 „Вашингтонски споразум“ је садржао и ове документе: „Предлог Устава Федерације БиХ“, „Споразум којим се Републици Хрватској обезбеђује пролаз преко територије Босне и Херцеговине у Неуму“, „Споразум којим се обезбеђује приступ Јадранском мору кроз територију Републике Хрватске“ и „Прелиминарни споразум о успостављању конфедерације између Републике Хрватске и Федерације Босне и Херцеговине“. Одређени делови „Вашингтонског споразума“ никада нису спроведени, а посебно одредбе о формирању конфедерације између Републике Хрватске и Федерације БиХ. Видети: “Washington Agreement“, Washington, March 18, 1994, op. cit.

7 Централне пробошњачке власти у Сарајеву нису контролисале територије под надзором Хрватског вијећа одбране, односно тзв. Хрватске Републике Херцег–Босна од половине 1992. до друге половине 1994. године. Истовремено локално становништво и челници Хрвата у ХР ХБ дуго су пролонгирали успостављање Федерације БиХ.

ходно на доминацији етничког принципа.⁸ Међутим, каснији ток мировних преговора условио је да Федерација БиХ, поред Републике Српске, буде тек један од два ентитета сложене државе Босне и Херцеговине.⁹

Раздвајање између Хрвата и Бошњака, до којег је дошло још неколико месеци по избијању рата у Босни и Херцеговини 1992. године било је праћено и бројним међусобним оружаним сукобима и то превасходно у централним деловима државе.¹⁰ Тако је постепено дошло и до „раздвајања“ двеју територија под контролом Армије Републике БиХ, која је признавала власт у Сарајеву, и Хрватског вијећа обране. Крајем августа 1993. године била је проглашена и тзв. Хрватска Република Херцег–Босна, а што је у одређеној мери било у складу са тада актуелним општим начелима неуспелог мировног споразума Овен–Столтенберг.¹¹ (Видети прилог бр. 1) Овај је план, дакле, подразумевао постојање три етничке републике у оквиру „Савеза Република Босне и Херцеговине“, као изразито сложене и у одређеној мери конфедералне државе.¹² Поред наведеног, градови Сарајево и Мостар би били под посебном управом, а под надзором Уједињених нација и Европске уније.

8 Цитат — „Одлуке о уставном статусу територије Републике Босне и Херцеговине са већинским српским становништвом биће донесете у току преговора о миру на Међународној конференцији о бившој Југославији.“ у: „Устав Федерације БиХ“, члан I. Успостављање Федерације, став 2. Службене новине Федерације БиХ, Сарајево, бр. 1/1994.

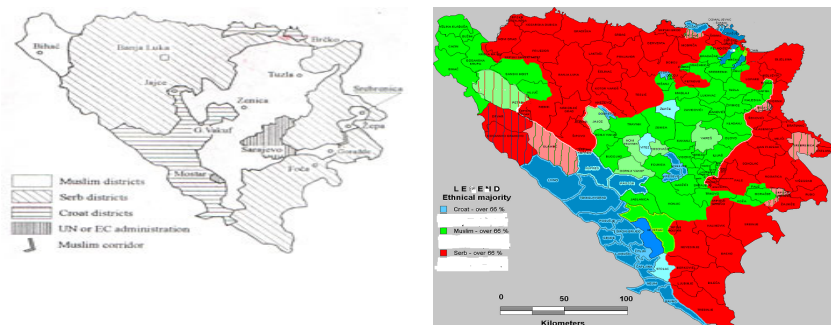
9 Видети: „Устав Босне и Херцеговине“, члан I, став 2. Анекс IV, Општер оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, Дејтон, 21. новембар 1995.

10 Наведени оружани сукоби су били вођени од Стоца и Мостара у Херцеговини до централних делова Босне.

11 О Овен–Столтенберговом плану („Уставни споразум о Савезу Република Босне и Херцеговине“) видети више у: Радомир Нешковић, Недовршена држава; политички систем Босне и Херцеговине, Friedrich Ebert Stiftung, Бања Лука, 2013, стр. 170–172.

12 Здравко Тодоровић, „Рађање Републике Српске — мировни планови за Босну и Херцеговину 1992–1995“, Нова српска политичка мисао, бр. 3–4, Београд, 2010, стр. 29–44.

Прилог бр. 1: Овен–Столтенбергов предлог разграничења у Босни и Херцеговини (1993) и мапа разграничења Федерације БиХ и Републике Српске (Дејтонски споразум, 1995) са проценом етничког састава БиХ (2009)

Извор: „Женевски преговори“, Интернет, http://www.vares.pp.se/bobovac/boblist/broj124/124_16.htm, 15/11/2014. и карта БиХ са међуетничким линијама и етничким саставом (процена 2009. године) — аутор: др Горан Николић, Интернет, <http://blog.b92.net/text/11333/Etnicka-mapa-BiH-2009/15/11/2014>.

Ипак, Сједињене Америчке Државе су покушале да оснаже бошњачке и хрватске политичке чиниоце, а насупротив тада војно изразито надмоћнијој српској страни у БиХ, те су у Плану Контакт групе (1994), а на крају и у „Дејтонском мировном споразуму“ (1995) подржале концепт Федерације Босне и Херцеговине, као једног од два конститутивна ентитета.¹³

Током протекле две деценије то је изазвало стварање услова за готово посве одвојени живот Бошњака и Хрвата у Федерацији Босне и Херцеговине, што је остало евидентно и до данас. Град Мостар је данас један од синонима дубоке етничке подељености. Наиме, између бошњачког и хрватског дела града Мостара, али и готово читаве Федерације БиХ све је дубински и суштински етнички подељено.¹⁴ Исто је и са

13 Sead Turčalo, *Političko-ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu: od Lisabona do Daytona: geopolitičke naracije o mirovnim sporazumima za Bosnu i Hercegovinu 1992–1996*, Open Society Foundations, Mediacentar, Sarajevo, 2013, str. 27–36.

14 Покушаји међународне управе у БиХ да донесе статут јединственог града Мостара пропали су у више наврата током 2004. године. А овај је град уз Косовску Митровицу, која је подељена између Албанаца и Срба, најизразитије етнички подељен град на Балкану. Видети у: Драган Ђукановић, „Хрватско питање у (пост)дејтонској Босни и Херцеговини“, *Нова српска политичка мисао — анализе*, op. cit., стр. 77–78.

просветним системом у Федерацији Босне и Херцеговине у којој постоји сасвим сегрегациони принцип „двеју школа под истим кровом“, односно подељености превасходно основног и средњег образовања.¹⁵

*Постдејтонски статус хрвата
у Босни и Херцеговини:
Латентно незадовољство*

Босанскохерцеговачки Хрвати су пре и након „Вашингтонског споразума“ из 1994, као и „Дејтонског споразума“ из 1995. године били подељени везано за свој статус унутар ове некадашње југословенске републике. Наиме, постојале су две водеће струје мишљења босанскохерцеговачких Хрвата у вези са њиховим статусом у Федерацији БиХ и читавој држави Босни и Херцеговини. Доминантна струја је превасходно везана за Хрватску демократску заједницу Босне и Херцеговине, као и партију која је настала њеним распадом — Хрватску демократску заједницу 1990. У ову групу спада и неколицина мањих политичких партија попут Хрватске странка права БиХ и Хрватске кршћанскодемократске уније. Наиме, наведена се струја отворено током протекле готово две и по деценије залагала за федерализацију државе Босне и Херцеговине кроз успостављање најмање три етничке територијалне целине у овој држави. Због избегавања помињања идеје везане за формирање трећег, односно доминантног хрватског ентитета, често су се помињали одређени синоними попут „средишњег нивоа власти“, „федералних јединица“, „регија“ и сл. Међународна заједница, а пре свега Сједињене Америчке Државе и Европска унија, оштро се, међутим, противила било каквој идеји редизајнирања дејтонског двоентитетског устројства БиХ током протекле и почетком ове деценије.

Другу, умногоме малобројнију и мање утицајну групу партија политичких чинилаца Хрвата у БиХ представљала је до 2007. године скупина окупљена око Хрватске сељачке странке БиХ, Нове хрватске иницијативе и неколицине других партија са седиштем у Сарајеву и које имају упоришта у појединим хрватским „енклавама“ у централној Босни (Витез, Кисељак, Вареш, Жепче, итд.). Ове партије имале су до 2007.

15 Ibidem.

године у основи изразито босанскохерцеговачку оријентацију залажући се за редизајнирање устројства ове државе на начин да се она додатно на одређени начин централизује и институционално ојача. У том смислу ове су партије у току протекле две деценије биле радо виђени партнери доминантно бошњачким политичким партијама у Босни и Херцеговини, а пре свега Странци демократске акције и Социјалдемократској партији БиХ. Преломну тачку њиховог програмског заокрета представљало је придруживање „Крешевској декларацији“, коју су 21. септембра 2007. године потписале готово све активне политичке партије бх. Хрвата.¹⁶

Међутим, први послератни покушај стварања тзв. Привремене самоуправе Хрвата у Босни и Херцеговини је пропao 2001. године, када је захваљујући брзој и оштрој реакцији тадашњег Високог представника у БиХ, Волфганга Петрича (Wolfgang Petritsch) дошло до смене Анте Јелавића, тадашњег председника ХДЗ БиХ. Штавише, истовремено је био укинут и Хрватски народни сабор БиХ (НХС БиХ), као, како се наводило, „представничко тело“ наведене самоуправе Хрвата у Босни и Херцеговини. Међутим, Хрватски народни сабор БиХ је на одређени начин успео да преживи и да се, уз преваходну подршку Хрватске демократске заједнице БиХ, као најјаче партије са хрватским префиксом, оснажи. Он је у више наврата подржао начела федерализације Босне и Херцеговине, кроз осигуравање могућности тамошњим Хрватима да оснују своју федералну јединицу са властитом већином.

У наведеном смислу Хрватски народни сабор БиХ је 2011. године у потпуности подржао и „Крешевску декларацију“, којом је промовисано начело етнофедерализма у Босни и Херцеговини.¹⁷ НХС је тако предвидео и организовање више федералних јединица сложене Босне и Херцеговине, „од којих би најмање једна била са хрватском већином“¹⁸ Две

16 „Декларација о начелима Устава БиХ (‘Крешевска декларација’)“, *Hrvatska demokratska zajednica, HDZ 1990, Hrvatska stranka prava BiH, Narodna stranka „Radom za boljitak“*, *Hrvatsko kršćansko-demokratska unija, Hrvatska seljačka stranka BiH*, Крешево, 21. rujna 2008. Internet, http://www.hdzbih.org/upload/tbl_dokumenti/kresevska_deklaracija_165048.pdf, 12/11/2014.

17 „Декларација ННС-а БиХ са 4. засједанја“, *preambula, alineja 2*, *Hrvatski narodni sabor BiH, Mostar*, 19. travnja 2011, Internet, <http://hnsbih.org/rezolucija/>, 15/11/2014.

18 *Ibidem*, 8.

године касније, ХНС БиХ је 6. априла 2013. године у Мостару усвојио нову резолуцију у којој је подвукао да залаже за „мултинационални федерализам,¹⁹ односно „консоцијацијско–федералистички модел унутрашњег уређења.“²⁰ У том контексту се напомиње да се захтеви Хрвата у Босни и Херцеговини сада налазе на најреалнијим позицијама и то између сецесионистичких настојања (Република Српска) и „хегемонистичко–унитаристичког концепта“,²¹ кога репрезентује бошњачка политичка елита.

Током 2002. године била је укинута национална ексклузивност два бх. ентитета — Федерације БиХ (бошњачко–хрватска) и Републике Српске (српска).²² То је подразумевало промене највиших правних аката ентитета и имплементацију принципа пуне „једнакоправности“ сва три конститутивна народа (Бошњака, Срба и Хрвата) на читавој територији државе БиХ, односно у њена два ентитета.²³ Ипак, када сагледамо овај процес готово тринаест година касније јасно је да је била реч о симболичним уставним променама, а које нису промениле статус недоминантних народа у бх. ентитетима. То подразумева да није уистину побољшан како статус Бошњака и Хрвата у Републици Српској, тако ни положај Срба у Федерацији Босне и Херцеговине.

Неколико година касније Бискупска конференција Римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини је у октобру 2005. године предложила ново устројство државе и самим тим измењен положај тамошњих Хрвата. Она се zaloжила за формирање четири федералне јединице (регије) у којој нити један од три конститутивна народа неће имати изразиту већину (преко 40%). Центри наведених федералних регија били би у Бања Луци, Тузли, Мостару и Сарајеву.²⁴

Током септембра 2007. године била је усвојена и већ наведена „Крешевска декларација“, коју су потписале гото-

19 „Deklaracija HNS-a BiH sa 5. zasjedanja“, Hrvatski narodni sabor BiH, Mostar, 6. travnja 2013, Internet, <http://hnsbih.org/deklaracija-hns-a-bih/>, 15/11/2014.

20 *Ibidem*.

21 *Ibidem*.

22 Драган Ђукановић, „Босна и Херцеговина — измене ентитетских устава“, *Међународна политика*, год. LIII, бр. 1106, април–јун, стр. 16–18.

23 *Ibidem*.

24 Видети: Драган Ђукановић, „Хрватско питање у (пост)дејтонској Босни и Херцеговини“, *Нова српска политичка мисао — анализе*, оп. cit, стр. 78.

во све политичке партије Хрвата у БиХ. Она је подразумевала успостављање „средишњег нивоа власти“,²⁵ а који би поред етничког били формиран и на основу историјских, саобраћајних, географских и других критеријума.²⁶ Сарајево би, као главни град државе Босне и Херцеговине, имало засебан статус унутар овако сложено организоване државе. Наведену декларацију потписале су Хрватска демократска заједница, ХДЗ 1990, Народна странка „Радам за бољитак“, Хрватска кршћанскодемократска унија, Хрватска сељачка странка БиХ и Хрватска странка права БиХ. Ово је био први пут да све релевантне политичке партије Хрвата у Босни и Херцеговини наступе једногласно и да се, без обзира на раније разлике које су међу њима постојале, заузму за *via facti* федерализацију Босне и Херцеговине.

Хрватска сељачка странка БиХ и Нова хрватска иницијатива су током 2009. године, а након поменутог видног политичког заокрета две године раније, представиле свој план за регулисање статуса Хрвата и то кроз увођење федералних јединица или „регија као самоуправо–административних јединица“.²⁷ Поново је као и у „Крешевској декларацији“ напоменуто да етнички принцип не би био једини и доминантни за формирање федералних јединица/регија, али је поновљен сличан став који је четири године раније изнела Бискупска конференција Римокатоличке цркве да нити једна етничка заједница у овим јединицама не би требала имати више од 40%, а ни мање од 20% „представника у телима власти“.²⁸ Истовремено је указано и да Босанска посавина у оквиру државе БиХ треба да има статус једне од федералних јединица/регија.²⁹ Ова се област данас налази већим делом у саставу Републике Српске. Сличан положај би по овом предлогу ХСС БиХ и НХИ имали и хрватски делови Централне Босне настањени Хрватима.

25 „Декларација о начелима Устава БиН (‘Крешевска декларација’), op. cit.

26 Ibidem.

27 „Prijedlozi ustavnih reformi HSS–NHI“, I, stav 1, Hrvatska seljačka stranka–Nova hrvatska inicijativa, Sarajevo, 24. oktobar 2009, Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20091024/235/bs.%20HSS-NHI,%2024.10.2009..pdf>, 15/11/2014.

28 Ibidem, I, stav 2 i 4.

29 Ibidem. Анекс исте декларације — „Декларација HSS–NHI о Bosanskoj posavini“.

Након општих изборима одржаних 2006. и 2010. године дошло је до евидентног прегласавања Хрвата када је у питању избор члана Председништва Босне и Херцеговине. Наиме, Жељко Комшић, кандидат пробошњачке Социјалдемократске партије Босне и Херцеговине је два пута, захваљујући одређеним недостацима изборног система земље, изабран за хрватског члана Председништва БиХ и то захваљујући гласовима добијеним углавном у бошњачким срединама. Такође, након избора одржаних 2010. године Хрватска демократска заједница и Хрватска демократска заједница 1990. биле су искључене из власти на нивоу Федерације Босне и Херцеговине и то захваљујући учешћу прилично маргиналних партија попут Хрватске странке права БиХ и Народне странке „Радам за бољитак“.³⁰ И у каснијем временском раздобљу доминантни политички чиниоци бх. Хрвата су заговарали концепт измене уставног устројства државе, а Драган Човић, дугогодишњи лидер Хрватске демократске заједнице БиХ и недавно изабрани члан Председништва БиХ је тврдио да је Федерација БиХ одавно „клинички мртва.“³¹

Током јула 2010. године Хрватска демократска заједница 1990. и Хрватска демократска заједница БиХ најпре су одвојено представиле своје иницијативе за реорганизацију Босне и Херцеговине. У предлогу ХДЗ 1990. од 1. јула 2010. године се истиче да је федерализам најповољнији уставни оквир за Босну и Херцеговину као етнички изразито сложену државу.³² У том контексту је било предложено и формирање „не мање од три“ федералне јединице унутар Босне и Херцеговине.³³ У приближно сличном тону су и предлози Хрватске демократске заједнице БиХ од 14. јула 2010. године.³⁴ Наиме

30 Драган Ђукановић и Милован Јовановић, „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине — између грађанског бунта и ревизије политичког система“, Култура полиса, бр. 24, Нови Сад, 2014, стр. 59–80.

31 „Федерација БиХ клинички мртва“, РТВ БН, Бијељина, 11. јул 2013, Интернет: <http://www.rtvbn.com/13655/federacija-bih-klinicki-mrtva>, 15/11/2014.

32 „Prijedlozi ustavnih reformi za Bosni i Hercegovinu“, HDZ 1990, Mostar, 1. јул 2010, Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20100701/206/bs.%20HDZ%201990,%2001.07.2010..pdf>, 15/11/2014.

33 Ibidem, *Federalne jedinice*, stav 2.

34 „Prijedlozi ustavnih reformi“, Hrvatska demokratska zajednica, Mostar, 14. јул 2010, Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20100714/233/bs.%20HDZ%20BiH,%2014.07.2010..pdf>, 14/11/2014.

они се заснивају на успостављању „четири територијалне јединице“³⁵, што умногоме подсећа на раније изнете ставове хрватских партија у „Крешевској декларацији“.

Обе доминанте хрватске партије у БиХ — ХДЗ и ХДЗ 1990. — су, међутим, 12. децембра исте године постигле и заједнички споразум о уставним променама.³⁶ У њему су подвучена начела која су 2007. изнета у „Крешевској декларацији“, као и нужност „утемељења федералне јединице са хрватском већином“³⁷ у Босни и Херцеговини. Бошњачки политички лидери изричито су против формирања нових етнички заснованих федералних јединица или територијалних аутономија у Босни и Херцеговини.³⁸ Треба, ипак, истаћи да је идеја о формирању такозваног трећег ентитета веома блиска руководству Републике Српске, а посебно Милораду Додику, њеном актуелном председнику.³⁹ У том смислу он често подржава захтеве ХДЗ Босне и Херцеговине и њеног председника Драгана Човића, а у вези са реформом Федерације БиХ и нављеном новом федерализацијом овог ентитета, што би требало резултирати и формирањем тзв. хрватског ентитета.⁴⁰ Са друге стране, одређени радикалнији кругови у доминантним политичким партијама Хрвата у БиХ (а пре свега у ХДЗ и ХДЗ 1990.) сматрају да нови, тј. будући хрватски ентитет треба да се простире и на одређене делове данашње Републике Српске, односно пре свега у области Босанске плавине.⁴¹

35 Ibidem, *Načela Ustava*, stav III.

36 „Sporazum“, HDZ, HDZ 1990, Mostar, 12. decembar 2010, Internet, http://www.hdzbih.org/upload/tbl_dokumenti/sporazum_covic_ljubic_164658.pdf, 14/11/2014.

37 Ibidem, članak 1 — „Načela reforme Ustava BiH“, stav 2.

38 „Hrvati neće dobiti treći entitet“, *Livno Online*, Livno, 31. oktobar 2014, Internet, <http://www.livno-online.com/bih/4289-izetbegovic-hrvati-neze-dobiti-treci-entitet>, 15/11/2014.; „Presude u Haagu: 111 godina zatvora hrvatskoj šestorci!“, *Večernji list*, Zagreb, 29. maj 2013, Internet, <http://www.vecernji.hr/svijet/presude-u-haagu-111-godina-zatvora-hrvatskoj-sestorci-561180>, 15/11/2014.

39 „Додик за формирање трећег ентитета“, РТВ Војводине, Нови Сад, 8. август 2014, Интернет, http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/dodik-za-formiranje-treceg-entiteta-u-bih_509227.html, 12/11/2014.

40 Ibidem.

41 „Koplja se lome na Posavini i granicama hrvatskog entiteta“, *Ljubuski.info*, Ljubuški, 16. novembar 2010, Internet, <http://ljubuski.net/4963-koplja-se-lome-na-posavini-i-granicama-hrvatskog-entiteta>, 15/11/2014.

Резултати недавно одржаних избора у Босни и Херцеговини (12. октобар 2014. године) показују да су победиле поново исте политичке опције, а безнађе везано за како унутрашње прилике у земљи, тако и за евроатлантске интеграције се наставља.⁴² То су у бошњачком бирачком телу Странка демократске акције, као и Савез за бољу будућност БиХ Фахрудина Радончића. ХДЗ БиХ је пак тријумфовао у хрватским срединама Федерације БиХ, док је нешто мањи број гласова освојила Хрватска демократска заједница 1990.⁴³ У Републици Српској изборни резултати су били доста неизвеснији због готово веома приближних резултата Савеза независних социјалдемократа и Српске демократске странке и њених коалиционих партнера.

Међународна заједница и „трећи“ ентитет у БиХ: Ставови САД и ЕУ

Досадашњи, иначе безуспешни, покушаји измене „дејтонског“ Устава Босне и Херцеговине (1995), а од којих су свакако најзначајнији „априлски пакет“ уставних промена из 2006. године и тзв. Други бутмирски пакет (2009) нису усвојени захваљујући изразито различитом схватању будуће структуре ове земље, а која се исказује у програмима и деловањима доминантних углавном моноетничких политичких партија.⁴⁴ Оба наведена покушаја измене Устава БиХ, а која су била подржана од стране Сједињених Америчких Држава и Европске уније нису предвиђала измену постојеће двоентитетске структуре државе Босне и Херцеговине. Напротив, водећи циљ ових покушаја реформи је био да се институционално ојачају капацитети државних органа власти, било да се поједина овлашћења са ентитетског нивоа пренесу на ни-

42 Видети Интернет презентацију Централне изборне комисије Босне и Херцеговине — <http://www.izbori.ba/Default.aspx?Lang=3>.

43 Хрватска демократска заједница БиХ је на општим изборима 2014. године наступила заједно са Хрватском сељачком странком БиХ, Хрватском странком права др Анге Старчевић, Хрватском странком права Херцег–Босне и Хрватском кршћанскодемократском унијом.

44 „Амандмани на Устав Босне и Херцеговине (‘априлски пакет’)“, Сарајево, 24. март 2006. и „Уставни амандмани“, Бутмир, Сарајево, 3. новембар 2009. Интегрално објављено у: Брано Миљуш, Драган Ђукановић, Добросуседски односи у светлу српско-босанскохерцеговачког питања, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2011, стр. 241–284.

во државе Босне и Херцеговине или да се поделе између два наведена нивоа власти (али углавном на уштрб ентитета).⁴⁵

Сједињене Америчке Државе и Европска унија су говото пуне две деценије доследно биле против било каквог помена идеје да се оформи „трећи“, етничко хрватски ентитет у Босни и Херцеговини. Штавише, чинило се у периоду након 2000. године постепено доћи до нових идеја које би подразумевале чак и укидање постојеће двоентитетске структуре Босне и Херцеговине.⁴⁶

Као и увек током трајања југословенских сукоба (од 1991. до 2001. године), међународна заједница је, пре или касније, признавала доминацију такозваног етничког начела.⁴⁷ Зато се и у наредном периоду може очекивати да ће међународна заједница, односно САД и ЕУ, постепено прихватити чињеницу да након 1994. године постоји „реалност“ да Федерација БиХ, као један од ентитета ове сложене државе, није ни минимално функционална. Стога ће се заправо кренути путем додатне федерализације земље, чији је готово неизоставан елемент управо формирање нове хрватске територијалне јединице.

Федерација Босне и Херцеговине, као аранжман закључен између најбројнијег и најмалобројнијег конститутивног народа у БиХ (Бошњака и Хрвата), показао се као неделотворан и као извор сталних националних фрустрација пре свега код бх. Хрвата. У том смислу и званични Загреб, чија је улога на Западном Балкану свакако ојачала након уласка Хрватске у Европску унију половином 2013. године заговара преобликовање уставне структуре БиХ а у циљу остваривања истинске једнакоправности Хрвата са тамошњим Бошњацима и Србима.⁴⁸

45 „Уставни амандмани“, ор. cit., члан III, 1. Надлежности институција Босне и Херцеговине, 2. Надлежности ентитета и 2 бис — Подијелене надлежности.

46 Видети више у: Драган Ђукановић, „Измене уставног устројства Босне и Херцеговине — иницијативе и могућности“, *Међународни проблеми*, година LVI, број 2–3, Београд, 2004, стр. 313–324.

47 Наведено је било евидентно током решавања кризе у Словенији (1991), Хрватској (1991–1995), Босни и Херцеговини (1992–1995), на Косову (1998–1999), али и у Македонији (2001).

48 „Josipović: Hrvati u BiH se ne osjećaju ravnopravnim“, 14. novembar 2014. Internet, <http://www.cdm.me/svijet/region/josipovic-hrvati-se-ne-osjecaju-ravnopravnim-u-bih>, 15/11/2014.

Седам месеци после уласка Хрватске у Европску унију Европски парламент је 6. фебруара 2014. године усвојио посебну резолуцију о Босни и Херцеговини.⁴⁹ Наиме, у овом документу је наглашено да је за Босну и Херцеговину федерализам најбољи елемент њене одрживости. Ова резолуција, битно је истаћи, одбацује како коначну дисолуцију БиХ, тако и њену додатну централизацију, тј. унитаризацију. Зато се наглашава да је „битно следити начела федерализма и легитимног представљања како би се осигурао пут Босне и Херцеговине у Европску унију.“⁵⁰

Управо захваљујући наведеној реченици Резолуције Европског парламента о Босни и Херцеговини чинило се да је дошло до промене досадашњег курса Европске уније према овој земљи и напуштања изричитог става да је неопходно додатно оснажити централне структуре власти у Сарајеву. Када се узме у обзир изразито сложена босанскохерцеговачка реалност јасно је да је реч о етнофедерализму.

Током 2013. године била је формирана посебна Експертска група која је предложила промене Устава Федерације Босне и Херцеговине, а на иницијативу Амбасаде САД у Сарајеву и тадашњег амбасадора Патрика Муна (Patrick Moon). Тако је 31. маја 2013. године у Сарајеву био представљен документ „Препоруке за промјену Устава Федерације БиХ“.⁵¹ Ова је иницијатива, међутим, била само симболичног карактера јер се показало да није нудила суштинске измене у Федерацији БиХ, укључујући и број, те структуру редизајнираних „канотна/жупанија/регија.“⁵² Истовремено, иницијатива је наишла и на противљење „оба“ ХДЗ-а, а Странка демократске акције БиХ никада се није није изјаснила о овом предлогу. Након презентације уставне иницијативе у Представничком дому Парламента Федерације БиХ 24. јуна 2013. године, она је била упућена Уставној комисији, која, у међу-

49 „Rezolucija Europskog parlamenta od 6. veljače 2014. o izvješću o napretku Bosne i Hercegovine za 2013.“, Br. 2013/2884(RSP), Evropski parlament, Strazbur, 6. februar 2014, Internet, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0102+0+DOC+XML+V0//HR, 12/11/2015>.

50 Ibidem, *Opća razmatranja*, stav 2.

51 „Nacrt preporuka za izmjene Ustava Federacije Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, 15. maj 2014, Internet, <http://www.dw.de/popups/pdf/26372826/nacrt-preporuka-za-izmjene-ustava-fbih.pdf, 11/11/2014>.

52 Ibidem, I *Uspostavljanje Federacije*, 5.

времену није имала значајније резултате у њеном спровођењу.

Веома утицајна бриселска Међународна кризна група (International Crisis Group — ICG), иначе према појединим изворима изразито блиска најутицајнијим круговима америчке администрације, је у свом извештају под насловом „Будућност Босне“,⁵³ а који је био представљен 10. јула 2014. године, на одређени је начин подржала идеју за формирањем новог, односно хрватског ентитета.⁵⁴ Наиме, у наведеном извештају се напомиње да Босна и Херцеговина може бити модерна федерална држава, а по угледу на бројне примере европских сложених држава.⁵⁵ Остаци некадашње Херцег–Босне, истакнуто је у извештају, и даље постоје (нпр. „Електропривреда ХЗ ХБ“, Хрватске поште, НТ Еronet, итд.), а „нови ентитет“ би могао обухватати западне делове Херцеговине, Босанску посавину и мање хрватске енклаве у централној Босни.⁵⁶

Дакле, у наредном раздобљу може се очекивати и благи заокрет Сједињених Америчких Држава према такозваном хрватском питању у Федерацији БиХ. Америчка администрација се суочила са суштинском блокадом уставних реформи у Федерацији БиХ, чак и након што је током 2013. године преузела, преко своје амбасаде у Сарајеву, непосредну иницијативу да се конститутивни акт овог ентитета измени.

Америчка конгресменка Џенис Хан (Janice Hanh) је 31. јула 2014. године предложила „Резолуцију број 705.“ у којој је указала на стање у БиХ, са посебним акцентом на стално, ка-

53 “Bosnia’s Future”, Report No. 232, International Crisis Group, Bruxelles, 14 July 2014, Internet, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/232-bosnia-s-future.pdf>, 15/11/2014.

54 Ibidem, У овом се извештају тврди да би решење, како се наводи, „Гордијевог чвора“ уставних реформи у Босни и Херцеговини управо могло бити везано за формирање два ентитета на територији данашње Федерације БиХ. Цитат — „Нема ничега погрешног у вези са хрватским ентитетом. Овај ентитет би могао да реши бројне проблеме: не би било више потребе за кантонима и односи између државе и њених ентитета, као и између ентитета и општина, могли би бити конзистентни у читавој Босни.”

55 Ibidem, p. 37.

56 Ibidem, p. 37. Видети и анализу мостарског Института за друштвено-политичка истраживања у којој се указује на промену односа Међународне кризне групе према Босни и Херцеговини у бројним извештајима који су били објављени од 2000. године до данас. У: „Tri federalne jedinice za tri političke zajednice — izlazna strategija Međunarodne krizne grupe (ICG) iz BiH“, Mostar, 28. srpanj 2014, Internet, <http://www.idpi.ba/icg/>, 15/11/2014.

ко се наводи, „смањивање“ права тамошњих Хрвата.⁵⁷ Такође, у резолуцији се истиче да иако се евидентно смањује број бх. Хрвата то не сме да утиче на паралелно умањење њихових права. Међутим, у резолуцији није позвано на укидање или прекомпозицију Федерације БиХ, већ на нужност постизања њене пуне функционалности.⁵⁸ У том смислу предложено је и да председник САД именује посебног директног изасланика за Босну и Херцеговину, који би на терену деловао заједно са Канцеларијом Високог представника, и представницима Европске уније и Северноатлантског савеза.⁵⁹ У том смислу посебни изасланик председника САД би сарађивао и са политичким лидерима унутар државе Босне и Херцеговине, као и руководством суседних држава — Хрватске и Србије.⁶⁰

Закључак

Федерација Босне и Херцеговине, као први успели мировни пројект у Босни и Херцеговини током оружаних сукоба водених од 1992. до 1995. године, а настао на инсистирање Сједињених Америчких Држава 1994. године успео је да заустави оружане сукобе између Бошњака и Хрвата. Ипак, и поред чињенице да постоји пуне две деценије Федерација БиХ није адекватно решила питање односа два тамошња доминантна народа. Конституисање Федерације БиХ није успело да умањи све уочљивију етничку дистанцу између два готово у потпуности подвојена дела друштва (бошњачког и хрватског), што се може приметити готово у свим сферама живота.

Истовремено, постојећа двоентитетска структура Босне и Херцеговине не кореспондира са постојањем концепта три конститутивна народа у овој земљи — Бошњака, Хрвата

57 “Resolution No. 705“, House of Representatives, the US Congress, Washington, July 31, 2014, Internet, <https://www.govtrack.us/congress/bills/113/hres/705/text>, 15/11/2014.

58 Ibidem, point 10.

59 Ibidem, point 12.

60 Ibidem, point 12. Видети и: Marija Arnautović, „Novi američki izaslanik (ni)je rješenje“, *Radio Slobodna Evropa — Balkanski servis*, Prag, 12. avgust/kolovoz 2014, Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/content/novi-americki-izaslanik-nije-rjesenje/26527315.html>, 12/11/2014.

и Срба. Треба уједно и напоменути неколико веома битних закључака:

1. постоји недвосмислен консензус свих најзначајнијих и активних политичких партија Хрвата у Босни и Херцеговини о неопходности формирања посебне етничке територијалне аутономије. Он се никако не може пренебрегнути и заобићи као релевантна чињеница везана за редизајнирање постојећег уређења Босне и Херцеговине;

2. потпуни нестанак структура тзв. Хрватске Републике Херцег–Босне након формирања Федерације Босне и Херцеговине 1994. године никада није завршен.⁶¹ И данас, а како у последњем извештају о БиХ напомиње и Међународна кризна група, делују одвојени поштански и електропривредни системи, ако и оператери мобилне телефоније на територији Федерације БиХ. Слично је и са двоетничким образовним системом у Федерацији БиХ. Хрватски политички лидери већ дужи низ година указују на неравноправни статус у сфери информирања јер не постоји хрватски радио-телевизијски јавни емитер у БиХ. Иако је још почетком 2013. године у Савету министара БиХ био предложен посебан закон који би регулисао ову материју ништа по том питању није учињено;

3. једини значајнији отпор формирању трећег ентитета може се очекивати од бошњачких политичких партија (пре свега Странке демократске акције), које су изразито против формирања хрватске територијалне јединице, сматрајући да би она представљала континуитет, са како често наводе, „злочиначком“ Херцег–Босном и *de facto* увод у крај босанско-херцеговачке државности. Такође, не постоје истинске жеље бошњачке елите да се са представницима бх. Хрвата отпочну договори о будућности Федерације БиХ. Вишегодишња криза Федерације БиХ, а посебно након 2010. године, и покушаји да се она превазиђе кроз уставне реформе током 2013. године нису дали никакве резултате. Због тога овај аранжман треба да буде преиспитан и како би се изнашле могућности догово-

61 Видети извештај о укидању Херцег–Босне објављен две и по године по формирању Федерације БиХ — Sejad Luckin, „Nestanak Herceg–Bosne: Federacija progutala banovinu“, *AIM Press*, Sarajevo, 25. decembar 1996, Internet, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199612/61226-003-pubs-sar.htm>, 15/11/2014.

ра два најбројнија народа (Бошњака и Хрвата), а у циљу стварања функционалних оквира међуетничке коегзистенције;

4. евентуално формирање хрватске јединице у Босни и Херцеговини мора бити у складу са међународном регулативном људских права, а посебно у складу са Европском конвенцијом о људским правима, али и делом Устава БиХ, који садржи каталог људских права. Такође, њено евентуално оснивање требало би да спречи даљње смањење броја Хрвата у Босни и Херцеговини и да додатно ојача начело њихове конститутивности;

5. Сједињене Америчке Државе и Европска унија, као (пре)доминантни чиниоци на Западном Балкану, али и у Босни и Херцеговини, у досадашњој су пракси увек признавале доминацију (моно)етничког принципа. Сасвим је могуће очекивати да ће то бити и случај у будућем дефинисању односа између Хрвата и Бошњака у Федерацији Босне и Херцеговине, која поред, такође неуспешно двоетнички структуриране Македоније,⁶² представља изузетак на Западном Балкану. Наиме, у региону доминирају моноетнички засноване политичке заједнице.

Може се убудуће очекивати да ће се, на одређени начин, наставити нејасан курс Европске уније према босанскохерцеговачким лидерима и стално понављање обећања о убрзаном европском путу, која код тамошњих етнополитичких елита и не наилазе на значајније реакције. У том смислу сасвим је вероватан и крах актуелне британско–немачке иницијативе о Босни и Херцеговини и неуспех одблокирања и убрзања процеса њених европских интеграција.⁶³ Ипак, јасна напомена да Европска унија подржава федерализам у Босни и Херцеговини, што је и поменуто у фебруарској резолуцији Европског парламента⁶⁴ о овој држави, ипак, може утицати на то

62 Република Македонија је захваљујући „Охридском споразуму“ (13. август 2001), који је потписан на инсистирање САД и ЕУ, фактички двоетничка (македонско–албанска) држава. Видети: „Framework Agreement“, Ohrid, 13 August 2001, Internet, <http://www.ucd.ie/ibis/filestore/Ohrid%20Framework%20Agreement.pdf>, 15/11/2014.

63 „Ексклузивно: Британско–немачка иницијатива у Аспену“, Политика, Београд, 6. новембар 2014, Интернет, <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/EKSKLUZIVNO-Britansko-nemacka-inicijativa-u-Aspenu.lt.html>, 15/02/2015.

64 „Rezolucija Evropskog parlamenta od 6. veljače 2014. o izvješću o napretku Bosne i Hercegovine za 2013.“, br. 2013/2884(RSP), op. cit.

да се заједно са Сједињеним Америчким Државама отпочне са процесом темељних реформи постојеће двоентитетске и прелазак на троентитетску структуру. Ово би у основи подразумевало и формирање хрватске територијалне федералне јединице унутар постојеће Федерације БиХ.

6. увек када се анализира стање у Босни и Херцеговини треба се осврнути и на однос њених суседа, а пре свега Хрватске и Србије према тамошњим приликама и актерима. Хрватска је уласком у Европску унију протекле године успела да ојача властиту спољнополитичку улогу и на тај начин може утицати да се положај бх. Хрвата измени кроз сталне и нове притиске Уније према Босни и Херцеговини. Такође, треба имати на уму и да она то користи како према БиХ, тако и према суседној Србији.

Хрватска ће засигурно инсистирати на (етно)федерализацији Босне и Херцеговине, где може пронаћи и савезнике међу европарламентарцима из свакако најутицајније државе Уније — Савезне Републике Немачке.

Такође, треба истаћи да се суседна Србија се не би противила евентуалном формирању хрватске територијалне јединице у БиХ, уколико би она била „плод“ договора тамошњих етнонационалних лидера, те уколико би са тим била сагласна и Европска унија. Овај став Србије у континуитету износе представници власти у Београду од 2000. године.⁶⁵

Литература

„Амандмани на Устав Босне и Херцеговине (‘априлски пакет’)“, Сарајево, 24. март 2006.

Arnautović, Marija, „Novi američki izaslanik (ni)je rješenje“, *Radio Slobodna Evropa — Balkanski servis*, Prag, 12. avgust/kolovoz 2014, Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/content/novi-americki-izaslani-nije-rjesenje/26527315.html>, 12/11/2014.

“Bosnia’s Future”, International Crisis Group, Report No. 232, Bruxelles, 14 July 2014, Internet, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/232-bosnia-s-future.pdf>, 15/11/2014.

65 Видети више у: „Вучић: Србија жели што ближе односе са РС“, Независне новине, Бања Лука, 19. март 2015, Интернет, <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Vucic-Srbija-zeli-sto-blize-odnose-sa-RS-295059.html>, 12/04/2015.

- „Deklaracija HNS-a BiH sa 4. zasjedanja“, Hrvatski narodni sabor BiH, Mostar, 19. travnja 2011, Internet, <http://hnsbih.org/rezolu-cija/>, 15/11/2014.
- „Deklaracija HNS-a BiH sa 5. zasjedanja“, Hrvatski narodni sabor BiH, Mostar, 6. travnja 2013, Internet, <http://hnsbih.org/deklara-cija-hns-a-bih/>, 15/11/2014.
- „Deklaracija o načelima Ustava BiH (‘Kreševska deklaracija’)“, Hrvatska demokratska zajednica, HDZ 1990, Hrvatska stranka prava BiH, Narodna stranka „Radom za boljitak“, Hrvatsko kršćansko-demokratska unija, Hrvatska seljačka stranka BiH, Kreševo, 21. rujna 2007. Internet, http://www.hdzbih.org/upload/tbl_dokument/kreševska_deklaracija_165048.pdf, 12/11/2014.
- „Додик за формирање трећег ентитета“, *РТВ Војводине*, Нови Сад, 8. август 2014, Интернет, http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/dodik-za-formiranje-treceg-entiteta-u-bih_509227.html, 12/11/2014.
- Букановић, Драган и Јовановић, Милован: „Криза у Федерацији Босне и Херцеговине — између грађанског бунта и ревизије политичког система“, *Култура полиса*, бр. 24, Нови Сад, 2014, стр. 59–80.
- Букановић, Драган: „Босна и Херцеговина — измене ентитетских устава“, *Међународна политика*, година LIII, бр. 1106, април–јун, стр. 16–18.
- Букановић, Драган: „Вишеслојност кризе у Федерацији БиХ — међуетнички, политички и економски извори“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3–4, Београд, 2012, стр. с.а.
- Букановић, Драган: „Измене уставног устројства Босне и Херцеговине — иницијативе и могућности“, *Међународни проблеми*, година LVI, број 2–3, Београд, 2004, стр. 313–324.
- Букановић, Драган: „Хрватско питање у (пост)дејтонској Босни и Херцеговини“, *Нова српска политичка мисао — анализе*, ИИЦ „Нова српска политичка мисао“, год. III, бр. 5–6, Београд, 2007, стр. 77–83.
- „Ексклузивно: Британско–немачка иницијатива у Аспену“, *Политика*, Београд, 6. новембар 2014, Интернет, <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/EKSKLUZIVNO-Britansko-nemacka-inicijativa-u-Aspenu.lt.html>, 15/02/2015.
- „Федерација БиХ клинички мртва“, *РТВ БН*, Бијељина, 11. јул 2013, Интернет: <http://www.rtvbn.com/13655/federacija-bih-klinicki-mrtva>, 15/11/2014.

- „Hrvati neće dobiti treći entitet“, *Livno Online*, Livno, 31. oktobar 2014, Internet, <http://www.livno-online.com/bih/4289-izetbegovic-hrvati-neze-dobiti-treci-entitet>, 15/11/2014.
- „Josipović: Hrvati u BiH se ne osjećaju ravnopravnim“, 14. novembar 2014. Internet, <http://www.cdm.me/svijet/region/josipovic-hrvati-se-ne-osjecaju-ravnopravnim-u-bih>, 15/11/2014.
- „Koplja se lome na Posavini i granicama hrvatskog entiteta“, *Ljubuski.info*, Ljubuški, 16. novembar 2010, Internet, <http://ljubuski.net/4963-koplja-se-lome-na-posavini-i-granicama-hrvatskog-entiteta>, 15/11/2014.
- Luckin, Sejad: „Nestanak Herceg–Bosne: Federacija progutala banovinu“, *AIM Press*, Sarajevo, 25. decembar 1996, Internet, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199612/61226-003-pubs-sar.htm>, 15/11/2014.
- Миљуш, Брано, Ђукановић, Драган: *Добросуседски односи у светлу српско-босанскохерцеговачког питања*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2011.
- „Nacionalni sastav stanovništva : rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991“, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar/prosinac 1993.
- „Nacrt preporuka za izmjene Ustava Federacije Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, 15. maj 2014, Internet, <http://www.dw.de/popups/pdf/26372826/nacrt-preporuka-za-izmjene-ustava-fbih.pdf>, 11/11/2014.
- Нешковић, Радомир: *Недовршена држава; политички систем Босне и Херцеговине*, Friedrich Ebert Stiftung, Бања Лука, 2013.
- „Prijedlozi ustavnih reformi HSS–NHI“, Hrvatska seljačka stranka–Nova hrvatska inicijativa, Sarajevo, 24. oktobar 2009. Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20091024/235/bs.%20HSS-NHI,%2024.10.2009..pdf>, 15/11/2014.
- „Prijedlozi ustavnih reformi za Bosni i Hercegovinu“, HDZ 1990, Mostar, 1. jul 2010, Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20100701/206/bs.%20HDZ%201990,%2001.07.2010..pdf>, 15/11/2014.
- „Prijedlozi ustavnix reformi“, Hrvatska demokratska zajednica, Mostar, 14. jul 2010, Internet, <http://ustavnareforma.ba/files/articles/20100714/233/bs.%20HDZ%20BiH,%2014.07.2010..pdf>, 14/11/2014.

- “Resolution No. 705“, House of Representatives, Congress, Washington, July 31, 2014, Internet, <https://www.govtrack.us/congress/bills/113/hres705/text>, 15/11/2014.
- „Rezolucija Evropskog parlamenta od 6. veljače 2014. o izvješću o napretku Bosne i Hercegovine za 2013.“, Br. 2013/2884(RSP), Evropski parlament, Strazbur, 6. februar 2014, Internet, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0102+0+DOC+XML+V0//HR,12/11/2015>.
- „Sporazum“, HDZ, HDZ 1990, Mostar, 12. decembar 2010, Internet, http://www.hdzbih.org/upload/tbl_dokumenti/sporazum_covic_ljubic_164658.pdf, 14/11/2014.
- „Tri federalne jedinice za tri političke zajednice — izlazna strategija Međunarodne krizne grupe (ICG) iz BiH“, Institut za društvenopolitička istraživanja, Mostar, 28. srpanj 2014, Internet, <http://www.idpi.ba/icg/>, 15/11/2014.
- Тодоровић, Зоран: „Рађање Републике Српске — мировни планови за Босну и Херцеговину 1992–1995.“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3–4, Београд, 2010, стр. 29–44.
- Турчало, Сеад: *Političko-ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu: od Lisabona do Daytona: geopolitičke naracije o mirovnim sporazumima za Bosnu i Hercegovinu 1992–1996*, Open Society Foundations, Mediacentar, Sarajevo, 2013.
- „U BiH živi 48,4 posto Bošnjaka, 32,7 Srba i 14,6 posto Hrvata“, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 3. septembar 2014, Internet, <http://www.avaz.ba/clanak/133681/u-bih-zivi-48-4-posto-bosnjaka-32-7-srba-i-14-6-posto-hrvata>, 15/11/2014.
- „Устав Босне и Херцеговине“, Анекс IV, *Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини*, Дејтон, 21. новембар 1995.
- „Устав Федерације БиХ“, *Службене новине Федерације БиХ*, Сарајево, бр. 1/1994.
- „Уставни амандмани“, Бутмир, Сарајево, 3. новембар 2009.
- “Washington Agreement“, Washington, March 18, 1994, Internet, http://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf, 12/11/2014.

Dragan Đukanović

GRADUAL GENESIS OF THE THIRD (CROATIAN) ENTITY IN BOSNIA–HERZEGOVINA:
ATTITUDES OF LOCAL POLITICAL ACTORS,
THE US AND EU

Resume

The genesis of so-called Croatian issue after the formation of the Federation of Bosnia and Herzegovina in Washington in March 1994 and the Dayton Peace Agreement in late 1995 is very important problem of the contemporary interethnic relations in Bosnia and Herzegovina. In the period after 1995, and suspension of the so-called Croatian Republic of Herzeg–Bosnia and all attempts and efforts for formation Croatian ethnic territorial autonomy is predominantly blocked by the United States of America and the European Union. There is, also, an obvious decrease of Croats in Bosnia and Herzegovina according last census (2013) and near 200 000 less then 1991, i.e. before the civil war in this former Yugoslav republic.

Bosnian Croats are not satisfied with their own status both at the level of the entity of the Federation of BiH, and the level of state of Bosnia and Herzegovina. That's the reason why almost all of Croatian political parties and its elites in Bosnia and Herzegovina have complete consensus about the formation of the new territorial entity after 2007, and the adoption of "Kreševo Declaration". In the forthcoming period the U.S.A. and the European Union will gradually change its opinions about the possibility for the formation of the new (third) entity in Bosnia and Herzegovina. On the other hand, there are no reasons to expect that the existing two-entity constitutional structure of Bosnia and Herzegovina in the future will survive. So, that's means that the implementation of the principle of (ethno)federalism at the level of the state of Bosnia and Herzegovina and the formation of the so-called third (or Croatian) entity is realistic scenario for this country.

Keywords: Croats, Bosnia–Herzegovina, constitutional reform, entities, the Federation of Bosnia and Herzegovina, etnofederalizam, the United States of America, the European Union

Овај рад је примљен 12. децембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС
NATIONAL INTEREST

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александар Саша Гајић

ГЕОСТРАТЕШКИ ОКВИРИ
РУСКО-ИРАНСКИХ ОДНОСА..... 153-171

Јелена М. Војиновић-Костић

ПОЛИТИЧКА ДЕБАТА У СВЕТЛУ
АРГУМЕНТАЦИОНЕ ТЕОРИЈЕ:
ЛИНГВИСТИЧКИ ОСВРТ
НА ЈЕЗИК ЈАВНИХ ПОЛИТИЧКИХ ДЕБАТА... 173-191

*Александар Саша Гајић**

ГЕОСТРАТЕШКИ ОКВИРИ РУСКО-ИРАНСКИХ ОДНОСА**

Сажетак

У раду се посматра стални успон билатералних руско-иранских односа (и њихова стратешка димензија) који су у сталном успону од краја Хладног рата, а нарочито од почетка 21. века. Узимајући у обзир историјат међусобних односа у преходним вековима између две империје чије су савремене наследнице Руска федерација и Исламска република Иран, те њихово историјско приближавање које у задњим деценијама прераста у партнерство, па и савезништво, на све то се гледа из призме њиховог геополитичког положаја и теорија класичне геополитике, а у светлу комплексне сарадње о оквиру савремених међународних процеса који воде ка мултиполаризму. У пресеку геополитичког фактора и реал-политичког прагматизма, као и значајног степена подударности националних интереса у дугорочној перспективи, надаље се прати како геополитика надвладава историјско наслеђе и доводи до повећања стратешке сарадње са својим циљевима и досадашњим учинцима.

Кључне речи: геополитика, Русија, Иран, стратешка сарадња, мултиполаризам

* Институт за европске студије, Београд

** Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

Већ више од двадесет година, а посебно од почетка 21. века, руско-ирански односи су у сталном успону творећи међусобну спољнополитичку усклађеност, посебно у вези са најважнијим, горућим проблемима са којим су се обе државе у овом периоду суочавале. Степен унапређења њихове сарадње и координација у спољнополитичком наступању, упркос размимоилажењу у приступима решавању појединих питања од другостепеног значаја, велики број експерата за међународне односе је довело до закључка да се ради „о дубљем, геостратешком партнерству између ове две земље.“¹ Рад прати успон обих билатералних односа Русије и Ирана, узимајући у обзир њихов историјат у претходним вековима провучен кроз призму њиховог геополитичког положаја и теорија класичне геополитике, а у светлу комплексне сарадње о оквиру савремених међународних процеса који воде ка мултиполаризму, махом из угла реал-политичког прагматизма.

Односи између Русије и Ирана у прошлости ни изблиза нису били такви какви су сада. Више од два века, Русија је представљала важно тежиште иранске спољне политике – често као империјални, колонијални завојевач, понекад као погодни а понекад као „изнуђени“, невољни савезник против других колонијалних сила-заједничких непријатеља, али никада до тада - дугорочни, стратешки савезник са којим постоји дубинско подударане виђења и интереса по читавом низу озбиљних, прворазредних питања. „Иако су обе земље кроз овај период искусиле шири спектар облика владавине – од царског самодржавља и стаљиновог тоталитаризма до оријенталног деспотизма и исламске теократије у Ирану – фокус у међународним односима је остао изненађујуће константан. Модерност,² геополитичка хегемонија и енергија представљала су три основна елемента у руском дугом, компликованом односу са Ираном.“³ Савремено стра-

1 Katz N. Mark, “Russian - Iranian Relations in the Putin Era“, Middle Eastern Studies 11/2009, стр. 69. http://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/10-1_Katz.PDF, приступљено 12.01.2015.

2 Западни мислиоци, у првом реду Исаија Берлин, сматрали су да је модерност са својим пратећим формама већ више векова основни изазов за обе земље, и Русију и Персију (Иран) који су на њега претежно одговарали на „немодерне“ начине – претварајући модерне идеје у миленаристичке, религиозне визије и аутократске видове власти.

3 Milani Abas, „Russia and Iran: An anti-western Alliance“, Current History,

тешко побољшање односа између ове две државе у практично свим сегментима често се тумачи географском блискошћу (а посредно и – геополитичком блискошћу) и историјским факторима. Међутим, тачније би било рећи да се ово јачање на основу савремене геополитичке блискости развијало насупрот историјском наслеђу међусобних односа, који су били све само не једноставни и добросуседски.

Кад геополитика надјачава историјско наслеђе

За разлику од Русије као централне, осовинске земље евроазијског Хартланда која је тек у периоду након Хладног рата од позиције суперсиле спала на ранг између регионалне силе и велике силе, Иран (некад Персија) већ вековима представља регионалну силу на простору Средњег Истока/западне Азије. Смештен као кључна, и културно и стратешки доминантна земља овог простора, Иран је у ширем, континенталном геополитичко виђењу и централна, „тежишна земља“ средишњег дела блискоисточног Римланда (обода континента) између Средоземља, односно Блиског Истока и индијског потконтинента. Управо такав правац простирања, (исток-запад, односно северо-исток и југо-запад) на иранској висоравни као широј физичко-географској целини (што заузима далеко највећи део простора „историјске Персије“) има и доста појединих „ситнијих“ географских датости које она обухвата. Планински масиви, са особинама стратешке препреке и изолације, вековима су утицали на политичку и економску историју ових простора, нарочито по питању насељености и комуникације између неколико котлина и платоа на којима су настали главни урбани и пољопривредни центри древне Персије. Иако ова, по својој природи изразито континентална земља средњоисточног дела Римланда, излази чак на три мора (на северу на Каспијско море, на југу на Персијски залив и залив Оман), због контроле мореуза Ормузда и отвореног мора (Арапско море), које већ вековима контролишу што суседи, што спољне, велике поморске силе, Иран готово да у потпуности дели судбину других конти-

ненталних, „landlocked countries“ - дакле оних које не могу да слободно и у пуној мери допру до отвореног мора.

Овако позициониран, ирански геополитички простор као једна значајна „громада“ на средњем делу Римланда, знатно је ослоњен на своје залеђе, на евроазијско „срце копна“, на континенталну унутрашност. У културно-цивилизацијском смислу, Иран је несумњиво снажно утицао, и даље утиче, на један шири круг чији обим улази дубље у копно, на просторе средњеазијског дела Хартланда (простор Кавказа, Авганистан, Таџикистан, једним делом и Туркменистан) где је ова регионална сила умела да пројектује и своје не само духовне и културне, већ и економске те геополитичке утицаје.⁴ Па ипак, главни смер његовог геополитичког утицаја био је, како историја показује, константо усмерен на запад, на Блиски исток - ка Месопотамији и, даље, преко простора Сирије, пут Средоземља, а другим делом на југоисток и исток – према Авганистану, Пакистану и индијском потконтиненту.

Службени спољнополитички контакти између Руске империје и Персијског царства датирају од 1592. године, у временима владавине династија Романових и Сафавида. Први значајнији конфликт десио се половином 17. века (1650-1653) када је Русија успела да потисне персијске Сафавиде са северног Кавказа. Уследиле су сталне чарке на овом простору које су колонизовани козаци предвођени знаменитим атаманом Стењком Разином изазивали са Персијанцима, а који су се у више наврата завршавали руским упадима на северну, каспијску обалу царства Сафавида. Са стабилизовањем „фронтитијера“ на кавкаској прегради, уследиле су деценије сарадње, успона трговине и прекограничне миграције становништва између два царства. Тако је било све до времена владавине Петра I Великог који је покренуо нови талас руског експанзионизма на југ, према топлим морима. Изабравши Астрахан за главно пристаниште своје ратне флоте, Петар је у рату са ослабљеним Сафавидима (Руско-персијски рат 1722-1723) био успешан, ширећи руску моћ на већи део Кавказа, а у једном краћем периоду и на северни део данашњег Ирана. Споразум са персијским посланством покушао је озаконити ова руска

4 Детаљније видети у: Потежица Оливер, Древна Персија, Филип Вишњић, Београд, 2005.

освајања (Дербент, Баку, Гилан, Манзандред и Астарбарад), која су, након притиска других великих европских сила, била анулирана, па је Русија била приморана да се 1732. повуче са новоосвојених простора. Све то се подударило са временом пада династије Сафавида у Персији и успоном Надира Шаха. Али, ни његова династија неће бити дугог века, па ће је већ половином 18. столећа наследити династија Кајарида. За време ове династије јужни део Персије биће предмет сталног надметања западних колонијалних сила, док ће северни предели остати незаштитени пред руском експанзијом.

Завршетак 18. и почетак 19. века био је најбурнији период историје руско-иранског сукобљавања. Руско-персијски рат 1804-1813 довео је до потпуног пораза Персије која је изгубила контролу над Грузијом, Абхазијом, Мингрелијом, Дагестаном и већим делом Азербејџана. Принуђена да потпише Гулистански мировни споразум 12. октобра 1813. године онако како га је диктирала Русија као сила победница, Персија је признала не само губитак значајних територија већ и изгубила право да држи флоту на Каспијском мору, као и да гради базе на приобаљу и острвима. Огорчена због садржине мировног споразума, Персија је чекала прилику за реваншизам. Она се појавила већ 1826. године када је Персија започела нову војну кампању против Русије. Но, и она се 1828. године завршила потпуном руском победом. По мировном споразуму закљученом 10. фебруара 1828. године у Туркменкају, Русији је признато припајање Ериванског и Накичеванског каната, а граница је померена са реке Астаре на Аракс.⁵

Успостављени мир потрајао је цело наредно столеће. Међутим, и у том периоду Персија је константно бивала увлачана у надметање великих сила на простору Блиског Истока и Средње Азије - Русије и Велике Британије, које су се утркивале да, што утицајима - што директним колонијалним запоседањем, „попуне“ геополитички простор између руских степа и британске управе над Индијом.⁶ Тек ће пропаст Руске империје и Октобарска револуција поново затрести и просторе Персије, на које су се прелили револуционарни таласи и створили прво краткотрајну Персијску социјалистичку

5 Гајић Александар, *Нова велика игра*, НСПМ, Београд, 2010, стр. 52.

6 О томе опширније видети код Hopkirk Peter, *The Great Game*, Kodansha International, New York, 1994.

совјетску републику, а после тога и Републику Махабад, очајнички покушај бољшевика да створе комунистичку државу на простору Ирана. Након што је, у првом реду због британског парирања, утицај Совјета на простору Персије нагло почео да слаби, нова власт у Кремљу склопиће са Техераном у фебруару 1921. године „Споразум о сарадњи“ који је укључивао и право слободне пловидбе Каспијским морем које је, дуги низ деценија пре тога, био главни предмет међусобног спотицања. Међуратни период који је уследио био је раздобље у коме су се смењивали успони и падови у односима две земље. Током тридесетих година, Персија се дистанцирала од Совјетског Савеза и почела приближавати Хитлеровој Немачкој, тј. „Силама Осовине“. Ово је довело до тога да су Совјетски Савез и Британија, потпуно игноришући прокамацију неутралности Ирана (1940. године Персија је променила своје име и Иран), заједнички извршили инвазију и окупирали ову земљу 1941. године, поделивши је на три окупационе зоне.

По завршетку Другог Светског рата, Британија и Американци су евакуисали своје трупе из јужне и централне окупационе зоне, док су Совјети још неко време покушавали да учврсте своју контролу над северним Ираном, стварајући на њеном простору аутономне републике Азербејџан и Махабад. Њих је централна влада у Техрану одлучно „демонтирала“ након повлачења Совјета из северне окупационе зоне, 1946. године. Убрзо потом, Иран је почео да добија војну помоћ од САД која је потрајала пуне две деценије (1957-1969) током којих је ова држава потпуно потпала под амерички утицај. Иран је на тај начин био претворен у један од угаоних камена антикомунистичког блока на простору средњег дела Римланда преко које је таласократска суперсила вршила своју хладноратовску стратегију обуздавања (containment policy). Ту улогу је, уместо донедавног положаја пуког колонијалног објекта, пратио и снажни покушај не само западне политичке контроле (чему је еклактантан пример био рушење Мосадекове владе од стране војске уз помоћ обавештајних структуре САД), већ и стремљења у правцу систематске „западњачке модернизације“ која је довела до дубље унутрашње друштвене поларизације. Неуспех „позападњачења“ земље оставио је не само без довољно унутрашње подршке режим

шах Резе Пахлавија, већ га суочио и са жестокиим отпором и међу иранским левичарима и међу исламистима. Народни преврат 1979. године докрајчио је дубоко уздрману шахову власт и довео на његово место утицајног ајтолаха Хомеинија. Он је, спроводећи „исламску револуцију“, претворио Иран у Исламску републику.

Мада је Совјетски Савез био прва земља која је признала новоустановљену Исламску републику (већ у фебруару 1979.), међусобни односи нису се развијали у по Кремљ жељеном правцу. Фрагилну револуционарну власт у Техерану плашила је подршка Москве својим домаћим идеолошким противницима (Тудех-комунистичкој партији и другим левим организацијама) које су, у очима исламских теократа, биле само тактички савезник у рушењу прозападног шаховог режима. Иран је, поред тога, тешко трпео од сталног прилива избеглица из Авганистана (њих преко 2 милиона) кога је изазвала тамошња совјетска интервенција. Совјете је, са друге стране, плашило да се Хомеинијева исламистичка идеологија не прелије на совјетске републике настањене муслиманима. Остајући тако без довољно маневарског простора за побољшање билатералних односа, Совјети су се окренули Садаму Хусеину и његовом секуларном, баасистичком режиму са којим је Иран убрзо ушао у крвави ратни конфликт (1980-1988).

Савремени Руско-Ирански односи и основни циљеви стратешке сарадње

У периоду након распада Совјетског Савеза јасно су приметне две фазе у руско-иранским односима. Прва, фаза поправљања нарушених односа и њиховог сталног побољшања, и друго фаза стратешког партнерства. Неколико догађаја представљало је предуслове за наступање фазе поправљања односа између Москве и Техерана: 1988. године завршен је иранско-ирачки рат; Хомеини је умро наредне 1989. године, када се, у суседном Авганистану, одиграло и повлачење совјетских трупа. Годину дана касније комунизам широм „Источног блока“ је доживео колапс.

Руско-иранска сарадња је започета стидљиво, на пољу војне сарадње и енергетике: Москва је прво почела да продаје

контингенте оружја Техерану и обећала да ће јој, са својим стручњацима, помоћи да заврши изградњу нуклеарног реактора у Бушеру. Техеран се, заузврат, одлучио да престане да извози исламистичку идеологију на северне, пост-совјетске просторе (пошто се сам СССР распао крајем 1991. године)⁷. Највећи део последње деценије 20. века обе земље су, заједнички и координисано, улагале значајне напоре да се оконча крвави грађански рат у Таџкистану⁸ (1992-1997) у корист савеза умерних, демократско-исламистичких покрета са пост-комунистима у овој земљи.⁹ Такође, обе земље су координирано наступале у пацификацији ратних подручја на Закавказју које су букнули током '90-тих, након распада СС-СР-а.¹⁰

Друга фаза у побољшању билатералних односа две земље која их је одвела у правцу стратешке сарадње подударила се са политичким успоном Владимира Путина, у његовим прво премијерским (1999), а потом и првим председничким мандатом (2000-2004)¹¹. У ствари, Путин је само у пуну оперативност ставио спољнополитичку стратегију Русије (ткз. „Примаковљеву доктрину“)¹² на простору Евроазије која је формално била усвојена неколико година раније, Као резултат, председник Мохамед Хатами је 2001. године дошао је у званичну посету Кремљу.¹³ Ствари су изгледале још повољније када је 2005. године за новог председника Ирана изабрана Махмуд Ахмединеџад са својим тврдим

7 Robert O. Freedman, „Russian – Iran Relations in 1990s“, Meria Journal, Vol. 4, No. 2, June 2000, стр. 3-7.

8 Видети: Петровић Драган, Геополитика постсовјетског простора, Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 116.

9 Elaheh Koolae, „Russia Role and Influences in Tajikistan“, Economic–Political, Ettelaat, No. 119 – 120, August – September 1997, стр. 96 – 103.

10 Више код: Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, Геополитика Закавказја, ИМПП, Београд, 2010, стр. 313-360.

11 Видети: Белобров Ю.Я., Володин А.Г., Козырев Н.И., Ланкин Е.В., Сажин В.И., Юртаев В.И., СОВРЕМЕННЫЕ РОССИЙСКО-ИРАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ, Российский совет по международным делам, Москва, 2014. <http://russiancouncil.ru/common/upload/WP14Russia-Iran.pdf> Приступљено 03.05.2015.

12 Cohen Ariel, „The ‘Primakov Doctrine’: Russia’s Zero-Sum Game with the United States,“ Heritage Foundation *F.Y.I.*No. 167, December 15, 1997.

13 Детаљно код Katz N. Mark, „Russian - Iranian Relations in the Putin Era“ http://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/10-1_Katz.PDF, приступљено 15.01.2015.

анти-западним ставовима. Како је Техеран био под снажним западним притисцима да обустави свој нуклеарни програм, Путинова администрација изашла је са читавом палетом предлога и посредовања како би се „нуклеарна криза“ разрешила у својим мирнодопским размерама. Иако је у својим напорима имала само ограничени успех, Русија је од 2006. године на дипломатском пољу била главни заштитник Ирана у органима УН, где је успела или да стопира или да ублажи читав низ резолуција инспирисаних од старне западних сила које су прописивале увођење нових, додатних санкција против Ирана. Управо са оваквим зацртаним циљевама, Русија је одиграла и изузетно значајну улогу у преговорима П5+1 (пет сталних чланица УН и Немачке) са Ираном везаним за њен цивилни нуклеарни програм, који је започет још 2006. године, а који је 2. априла 2015. довео до закључења „Нацрта о нуклеарном договору“ преговарача П5+1 са Ираном по коме се Техеран обавезао да прихвати значајне рестрикције у развијању сопственог нуклеарног програма за цивилне сврхе у најмање наредних десет година, као и да прихвати надзор страних посматрача у вези са спровођењем овог споразума, чији детаљи треба да буду прецизирани до краја јуна 2015. године¹⁴.

Главне узроке постепеног приближавања и раста сарадње у правцу стратешког савезништва током претходне две деценије између Москве и Техерана није тешко идентификовати. Поред геополитичког положаја и различитих, међусобно у највећој мери несупростављених интересних пројекција, једнако је важно, ако не и важније, то што су политичке елите обе државе уочиле да обе државе имају практично исте ривале, као и да се суочавају са истим или сличним претњама.

Русији је партнерство било потребно из низа разлога: као средство примиравања исламистичке претње на Кавка-

14 Видети: William J. Broad and Sergio Pecanha). „A Simple Guide to the Nuclear Negotiations With Iran“. New York Times. 02.04.2015. http://www.nytimes.com/interactive/2015/03/31/world/middleeast/simple-guide-nuclear-talks-iran-us.html?_r=0, Gearan Anne, Warrick Jobby, „World powers reach nuclear deal with Iran to freeze its nuclear program“, Washington Post, 24.11.2014. http://www.washingtonpost.com/world/national-security/kerry-in-geneva-raising-hopes-for-historic-nuclear-deal-with-iran/2013/11/23/53e7bfe6-5430-11e3-9fe0-fd2ca728e67c_story.html приступљено 03.05. 2015.

зу и Средњој Азији; као начин задобијања поузданог савезника на простору Блиског и Средњег истока, где би се она, када довољно ојача, могла вратити у респектабилнијем смислу; као повољни и економски и војни и енергетски партнер, чиме би се оснажила и руска привреда која је од 1999. године, након што је „додирнула дно“, у снажном успону, а што је све омогућавало да се као држава унутрашње консолидује, ојача прво себе а онда и своје стратешке, виталне интересе на простору „ближег суседства“ - постсовјетском простору¹⁵. Истовремено, Русија се на овај начин позиционирала као кредибилни балансер у односима Запада са Ираном као изолованом, из западне перспективе „одметничком државом“, бивајући посредник који спречава да кризни односи између Ирана и Запада ексалирају у опасном правцу који би се могао драстично осетити на ширем азијском простору. Чисто економски гледано, Иран представља значајно тржиште за руску производњу, нарочито за машинску индустрију. Како су обе земље богате енергентима, постоји јак обострани интерес за изградњом транспортних рута, нафтовода и гасовода пут светских тржишта.

Са друге стране гледајући, продубљенији партнерски односи Ирану су отварали неопходан простор за поступну реализацију својих виталних циљева: изласка из међународне изолације коју су јој наметнуле САД са својим савезницима. Потреба за геостратешком сигурношћу на северу Ирана (стабилизација пост-совјетских држава Кавказа и Средње Азије) омогућава овој земљи да преусмери своје главне активности на за њу историјски и геополитички важније правце – на запад и југ. Ту су, затим, и циљеви везани за значајно побољшавање економских односа на северним границама Ирана; минимизирање утицаја сунитских секти у окружењу, пре свега вахабита из Пакистана и Садијске Арабије на шиитско становиштво ових простора, понајпре у Авганистану (шиитски Хазари); налажење ослоња у Русији ради стварања равнотеже са регионалним силама из непосредног окружења (највише са Турском), као и амортизација утицаја Саудијске Арабије и Пакистана који могу да наруше успоста-

15 Mohiaddin Mesbahi, „Russian Foreign Policy and Security in Central Asia and the Caucasus“, Central Asia Survey, No. 12, 1993, стр. 210-215.

вљену равнотежу; такође, преко сарадње са Русијом отвара се могућност побољшавања укупних односа са ЕУ, Кином и Јапаном.¹⁶

Збирно узевши, интересно стратешко прелапање довело је до сарадње две државе на реализацији изведених конкретнијих циљева: остваривању ширења обострано уносне међусобне трговине између њих као и са другим земљама у региону, унутар Средње Азије и Кавказа; заједничког решавања постојећих регионалних и међуетничких конфликта те превенција избијања нових; спречавање да се обе земље, имајући у виду специфичне ситуације сваке од њих поједначано, нађу у конфликтној ситуацији; борбе против шверца наркотика; решавање проблема избеглица са ратом захваћених простора и уклањање узрока неконтролисане миграције која доприноси регионалној нестабилности; обезбеђивању ефективног коришћења природних ресурса у регији, укључујући и она испод Каспијског мора; претварање свог регионалног окружења у комуникациону мрежу која ће обема државама бити најбољи гарант за контакте са остатком света и неометано кретање добара и људи.

Видови и учинци Руско-Иранске сарадње

Руско-иранска стратешка сарадња се очитује на свим главним пољима: на геополитичком (геостратешком), на пољу енергетике, у решавању међународно правих спорова, у војно-техничкој и економској сарадњи. Збирно узевши, за Русију стратешка сарадња са Ираном представља позитивну чињеницу у блискоисточној и каспијској (кавказској и средње-азијској политици), где Иран, са својом геополитичком позицијом регионалне силе у средњем делу евроазијског Римланда, континенталној сили у „срцу копна“ служи као упоришна зона, изолатор, „бафер“¹⁷ и од повезивања територије Римланда у таласократским стратегијама њеног запоседања, окруживања те стезања, а напоследку – и евентуалног продора у дубину континенталне масе. Одржавање оваквог савезника

16 Према Гајић Александар, Нова велика игра, НСПМ, Београд, 2009, стр. 149.

17 Ово примећује и Фридман у Freedman Robert O, Policy Brief, Middle East Institute.12 June 2003.

„на површини“ и његово оснаживање те заштита, истовремено је добар улог у погађању са таласократском силом и њеним регионалним сателитима, по принципу „мини-макс“ политике.

Иран из свега тога извлачи сигурну корист: са јаким северним залеђем, чији је „меки трбух“ заштитио од и по обе стране дестабилишућих утицаја, Иран може да игра улогу велике регионалне силе тамо где јој је то приоритетније – на Блиском истоку: да тамо извози своју идеологију, штити себи етнички, културно и верски блиско становништво и реализује своје интересне пројекције. Изложен реакцијама због вођења прилично ексклузивне спољне политике на западу и у мањој мери југоистоку, руско савезништво спречава изолацију и геостратешко окружење Ирана које је у једном тренутку (када су америчке трупе биле размештене и у Ираку, на западу (уз турско-азерско савезништво), и у Авганистану, на истоку, уз присуство у неким базама у Киргизији и Узбекистану) претило да је стави у ту позицију. Са руском дипломатском (пре свега у инситуцијама УН) и војном помоћи, Иран је био у стању да на простору Сирије заустави геополитичку прекомпозицију „великог Блиског истока“ у сунитском извођењу а под плаштом револуционарног „арапског пролећа“ и да тако спасе Башар Ал Асадову власт у Дамаску. Све то тешко би било изводиво без руске промоћи.

Наравно, стратешко партнерство између две земље има и своја ограничења. Иако оно отвара већи маневарски простор обема државама на просторима за реализацију својих стратешких приоритета (Ирану на Блиском истоку, а Русији на постсовјеском „блиском суседству“), савезничка подршка у виду благонаклоног „држања леђа“ и начелне помоћи њиховим једностраним акцијама уз одржавање и унапређење свих постојећих видова сарадње, често није довољна да пресудно утиче да се реше крупне кризне и конфликтне ситуације у које могу бити уплетене свака од њих појединачно. Тако ни тешка ситуација везана за актуелну украјинску кризу и тамошњи грађански рат који изазвао готово хладноратовски став САД и ЕУ уз пратеће санкције према Русији, не може бити пресудно превазиђен само иранском благонаклоношћу ка руској позицији, нити јачом економском сарадњом у услови-

ма када се обе земље налазе под зидовима санкција (додуше различитог степена).

Исто важи и за Иран. У случају да САД са својим савезницима при некој драматичној кризној ситуацији запрете да ће да изврше ваздушне војне ударе на Иран или чак да изврше ограничену копнену интервенцију широког спектра, Русија ће стати уз Иран на међународно-правном пољу и интервенцију задржати на ванправном простору. Блокираће вето све резолуције у СБ УН, помоћи Ирану у опскрби новим, савременијим моделима оружја, нарочито везаним за противваздушну одбрану, послати своје војне стручњаке итд, али неће бити спремна да због свог савезника оде даље од тога и директно се укључи у оружани конфликт или неки други вид спољнополитичке и војне авантуре.

На другим, ужим пољима стратешке сарадње ствари стоје повољније. Понајмање, додуше, по питању регулисања правног статуса Каспијског мора и његове поделе на националне секторе који би омогућили пуну експлоатацију подморја. Иран је вољан да подржи Русију да ова добије што већи део северног дела овог мора, под условом да, на рачун Азербејџана и Туркменистана, он на тај начин себи обезбеди што већи јужни део мора, пожељно у „идеалном“ проценту од 20%.

По питању енергетске сарадње, очигледна је енергетско подударање интереса у „Новој великој игри“ за транспорт енергената са Каспијског подруча, тј. спречавање изградње онакве мреже нових цевовода који би обе земље заобишао и искључио из енергетске експлоатације овог ресурсно богатог постсовјетског подручја, те изградња нове мреже за транспорт енергената где би ове земље задржале старе позиције и стекле утицај и над додатним, новим коридорима којима гас и нафта иду на светско тржиште. Конкретно, то значи да треба поспешити да цевоводи из Туркменистана „крену на југ кроз Иран (а не преко Авганистана за Пакистан), као и да цевоводи из Русије преко Јерменије стигну до северног Ирана и прикључе се на постојећи ирански цевовод.“¹⁸ Олакшавајућа околност у свему овоме је што су за комуникационо-енергетско повезивање потребна сразмерно мала средства: неоп-

18 Гајић Александар, Нова велика игра, НСПМ, Београд, 2009, стр. 150.

ходно је изградити цевоводе од туркменистанске границе до иранских градова Шахруд и Семнан, а одатле на северозапад, до Табриза, где би се он надовезао на већ постојећи ирански цевовод који, правцем север-југ, иде све до Персијског залива.

Русија и Иран су прве две земље на свету по утврђеним количинама природног гаса (Русија 23,4% а Иран 16/). Они траже начине да искористе ове резерве за заједничку добробит, развијајући једну широку стратегију зарад учешћа на светском енергетском тржишу. Још 2001. Русија и Иран су установили „Форум земаља извозница гаса“ који окупља 13 водећих произвођача гаса са намером да репрезентује и промовише њихов заједнички интерес.¹⁹ Поред тога, руски енергетски гиганти „Гаспром“ и „Лукоил“ су важни инвеститори (“joint ventures”) у постојеће иранске гасне пројекте, а веома су заинтересовани и за изградњу нафтовода између Ирана и Индије. „Гаспром“ активно учествује у развоју експлоатације 2-3 додатна налазишта на Јужном Парсу (са учешћем од 30%),²⁰ највећем познатом светском лежишту гаса (процењује се на око 450 трилиона кубних метара гаса), као и на раду око лежишта Северни Киш (треће по величини иранско налазиште гаса са 66 трилиона кубних метара). Конзорцијум је већ саградио две „offshore” платформе са десет бушотина и две подводне цеви за транспорт гаса које су дуге 100 километара. Русија гради велико складиште гаса и рафинерију у Јерменији која се у потпуности уклапа у геоенергетске пројекције руско-иранске стратешке сарадње. Истим правцима развијају се и пратећи инфраструктурни пројекти, изградња великих комуникационих коридора. Из Туркменистана је према Ирану већ отворен жељезнички правац Масхад-Саркаш и деоница Саркаш-Тајан. Када се још реновирају путни правци између Бафка и Бандар Абаса, Каспијско подручје ће бити солидно повезано са Персијским заливом. Развија се и кооперација у нафтној индустрији, обзиром да је Иран дру-

19 Macalister Terry, “Russia, Iran and Qatar Announce Cartel That Will Control 60% of World’s Gas Supplies,” *The Guardian*, October 22, 2008. као и Tomberg Igor R., “Iran in the European Gas Market: Russian Point of View,” *Institute Français des Relations Internationales (Ifri)*, October 2009, <http://www.ifri.org/files/Energie/Tomberg.pdf>. приступљено 12.01.2015.

20 “Iran, Russia to Form Joint Energy Venture,” *Tehran Times*, December 1, 2009.

га светска сила са 10,9% укупних светских резерви нафте. Гаспром је веома заинтересован да узме учешће у експлоатацији поља Азадеган, највећег иранског нафтног лежишта.²¹

Видови војно-техничке сарадње су у констатном, деценијском успону, и Иранци сматрају да могу да постану стални партнери Руској федерацији на овом пољу, преоријентишући своју целокупну армију на руске стандарде и системе. За сада је Иран, после Кине и Индије, највећи купац руског наоружања. Поред велике количине конвенционалног оружја у питању је и продаја различитих напредних противваздушних система који су неопходни за иранске одбрамбене потребе (пре свих унапређена верзије система С -300 (ПМ 1) са дометом од 150 км, као и ракетни систем ТОР М1, затим противтенковско оружје РПГ 29)²², као и значајно присуство руских војних саветника што помажу модернизацијским напорима иранских оружаних снага.²³ Обим годишњег извоза оружја износио је 2012. око 1,8 милијарди долара, а програм војне сарадње предвиђа обим продатог наоружања Ирану од најмање 1 милијарду долара у наредних две деценије.²⁴

Најконтраверзније је поље нуклеарне кооперације Русије са Ираном што изазива многе зебње на Западу. Русија категорички одбија своју умешаност у проузводњу нуклеарних балистичких пројектила за Иран, признајући своје учешће само у пројекту изградње нуклеарне електране у Бушери за мирнодопску производњу електричне енергије преко потребне иранским енергетским капацитетима. Овај заједнички пројект, започет још 1992. године, вреди 1,2 милијарде долара и запошљава око 20 хиљада руских стручњака²⁵.

У значајном је порасту обим међусобне трговинске размене и економска сарадња уопште. Две земље су потписале читав низ споразума о дугорочној економској сарадњи

21 "Iran, Russia's Gazprom Sign Energy Cooperation Deal," *AFP*, July 13, 2008.

22 Voronova-Abrams Marina, „Russia's Uneasy Relationship with Iran“, Security and Sustainability Program Global Green USA., March 30, 2010, <http://www.globalgreen.org/docs/publication-171-1.pdf>, приступљено 13.01.2015.

23 Blank Stephen, „Russian's Return to Middle East Diplomacy“, *Orbis*, Vol. 90.No. 4, fall 1996, стр. 518 – 17.

24 *Видети Михайлов Вячеслав*, „Россия – Иран: Перспективы военно-технического сотрудничества“, *Новости ВПК*, 20.04.2014.

25 „On Trade-Economic Cooperation with the Islamic Republic of Iran, Background Information,” March 2, 2009, at www.mid.ru. приступљено 13.01.2015.

на најширој основи, и многи руски региони и градови на основу њих граде своје пословне односе у Ирану.²⁶ У ту сврху је основан и „Руско-ирански пословни савет“, под окриљем „Руске трговинске и индустријске коморе“ који врши координацију свих видова економске сарадње. Русија је седми по величини трговински партнер Ирана и око 6% све увезене робе у Ирану потиче из Русије. У време првог удара светске кризе билатерална трговина између две земље повећана је на 3,7 милијарди долара годишње, са тенденцијом даљег сталног раста.²⁷ Током пословних преговора тимова из обе земље, предложена је реализација 130 нових економских пројеката укупне вредности од преко 100 милијарди долара, а који би подигли обим размењене робе са 3,7-4 милијарде на 200 милијарди током наредних десет година.²⁸ За сада руска пољопривреда, екстрактивна сировинска индустрија и транспортни сектор имају највише добити од извоза робе за Иран. Ту у првом реду спадају: метали, пшеница, дрва, камиони и летелице. Први ирански сателит, Сина 1, саграђен је уз учешће Русије и лансиран из центра Плесецк у северној Русији још октобра 2005. године, У плану је изградња и нових комерцијалних сателита на основу иранске поруџбине²⁹.

Исти је случај и са укупним донетима њихове стратешке сарадње. Геополитичка позиција две земље и подударане њихових виталних интереса усмерава их ка даљем продубљивању савезништва које у наредном периоду може да буде јаче. Добре намере и искреност на обе стране постоје, постоје приметни резултати - и спољнополитички, и енергетски, и трговински, али постоје и значајна објективна ограничења, првенствено она везана за безбедносну сферу која се, пре свега тичу укупних односа у савременој глобалној политици и геополитици. Упркос заједничим претњама, наиме,

26 “On Trade-Economic Cooperation with the Islamic Republic of Iran, Background Information,” March 2, 2009, www.mid.ru. приступљено 13.01.2015.

27 Voronova-Abrams Marina, „Russia’s Uneasy Relationship with Iran“, Security and Sustainability Program Global Green USA, March 30, 2010, <http://www.globalgreen.org/docs/publication-171-1.pdf>, приступљено 13.01.2015.

28 Исто.

29 Nikolai Terekhov, “Russia and Iran are Negotiating the Launching of Zokhre Satellite,” January 27, 2005, *RIA Novosti*, <http://www.rian.ru/science/20050127/8029218.html> приступљено 13.01.2015.

не постоји довољан интерес за обавезујући договор о одбрамбеној и војној сарадњи након кога би тек партнерски односи постали стратешки савез у пуном смислу те речи. И поред добрих дипломатских односа, спољнополитичких контаката те координације у наступању кризних ситуација на највишем нивоу, не постоји јаснији интерес за интитуционализацију ових видова сарадње, као ни за развијање заједничких војних пројеката попут улагања у војну индустрију, заједничких војних маневара и свега оног што чини стратешки савез у пуном капацитету.

Литература

- Blank Stephen, "Russian's Return to Middle East Diplomacy", *Orbis*, Vol. 90.No. 4, јесен 1996.
- Белобров Ю.Я., Володин А.Г., Козырев Н.И., Ланкин Е.В., Сажин В.И., Юртаев В.И., *СОВРЕМЕННЫЕ РОССИЙСКО-ИРАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ*, Российский совет по международным делам, Москва, 2014
- Voronova-Abrams Marina , „Russia's Uneasy Relationship with Iran“, Security and Sustainability Program, Global Green USA, March 30, 2010, <http://www.globalgreen.org/docs/publication-171-1.pdf>
- Гајић Александар, *Нова велика игра*, НСПМ, Београд, 2010
- Elaheh Koolae, "Russia Role and Influences in Tajikistan", *Economic–Political, Ettelaat*, No. 119 – 120, August – September 1997
- Katz N. Mark, "Russian - Iranian Relations in the Putin Era" , *Middle Eastern Studies* 11/2009.
http://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/10-1_Katz.PDF
- Macalister Terry, "Russia, Iran and Qatar Announce Cartel That Will Control 60% of World's Gas Supplies," *The Guardian*, October 22, 2008.
- Milani Abas, „*Russia and Iran: An anti-western Alliance*“, *Current History*, Volume: 106, Issue: 702, October 2007.
- Mohiaddin Mesbahi, "Russian Foreign Policy and Security in Central Asia and the Caucasus", *Central Asia Survey*, No. 12, 1993.
- Freedman Robert O., „Russian – Iran Relations in 1990's", *Meria Journal*, Vol. 4, No. 2, June 2000.

- Петровић Драган, Геополитика постсовјетског простора, Прометеј, Нови Сад, 2008.
- Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, Геополитика Закавказја, ИМПП. Београд, 2010.
- Потежица Оливер, Древна Персија, Филип Вишњић, Београд, 2005.
- Tomberg Igor R., "Iran in the European Gas Market: Russian Point of View," *Institute Français des Relations Internationales (Ifri)*, October 2009, <http://www.ifri.org/files/Energie/Tomberg.pdf>.
- Hopkirk Peter, *The Great Game*, Kodansha International, New York, 1994.
- Cohen Ariel, "The 'Primakov Doctrine: Russia's Zero-Sum Game with the United States,'" Heritage Foundation *F.Y.I.*No. 167, December 15, 1997.

Aleksandar Sasa Gajic

*GEOSTRATEGICAL FRAMEWORK
OF RUSSIAN-IRANIAN RELATIONS*

Resume

This paper observes constant upsurge of bilateral Russian-Iranian relations and their strategic dimension since the end of Cold War, and especially since the beginning of 21. century. Level of their foreign policies increased cooperation and coordination led many International relation experts to the conclusion that deeper, geo-strategic partnership between two states, is taking place.

Russian-Iranian relations were, throughout history, not even close as they're now. By taking into consideration the history of mutual relations in few last centuries between two Empires whose contemporary inheritors are Russian Federation and Islamic Republic of Iran, this Paper gives intersection of their rivalries in that period; then, it points out at their historical convergence which, in few last decades, evolves into partnership, even alliance. All of that is observed through their geopolitical location and classical geopolitics theory, and, also, through the network of complex cooperation inside contemporary international

processes that are leading to the multipolarism, which are detected in several phases of mutual convergence and cooperation increasment. While Russia was seen as central, "axis" country of Eurasian Heartland and continental telurocratic Power on the global scope, Iran (former Persia) represent regional Power in the Middle East/West Asia for many centuries. Placed as key, culturally and strategically dominant country of this region, Iran, in wider, continental geopolitical perspective has been seen as central, "pivotal land" of that central part of near-eastern Rimland between Mediterranean/Near East and Indian subcontinent.

In the intersection of geopolitical factor, real-politics pragmatism and the significant level of accordance of their national interests in long term perspective, this work shows how geopolitics overcomes "historical heritage" and leads to the increasment of strategic cooperation. It also shows how this convergence has affected political elites attitudes and their mutual conclusions that both countries have same rivals (other geopolitical Great Powers, with opposite geopolitical interests and projections, that are pushing their smaller neighbours into confrontation with one or both of these countries) and that both of them are confronting with same or similar threats.

Final part of the paper reveals effects and perspectives of Russian-Iranian strategic cooperation on all their main levels: geopolitical (geostrategic), geo-energetic, international conflict resolution, in the fields of military-technological and economic cooperation. The paper recognizes that geopolitical position of two countries and accordance of their national interests led them to the further improvement of their alliance that can be even stronger in the coming period. Good intentions and sincerity prevails in their contacts, as considerable results in many fields, especially in the foreign policy, energetic cooperation and in the field of commerce. There are, also, some considerable limitations - mostly in their security cooperation, that is under the strong influence of wider global political and geopolitical processes.

Keywords: geopolitics, Russia, Iran, strategic cooperation, multipolarism.

Јелена М. Војиновић-Костић*

***ПОЛИТИЧКА ДЕБАТА У СВЕТЛУ
АРГУМЕНТАЦИОНЕ ТЕОРИЈЕ:
ЛИНГВИСТИЧКИ ОСВРТ НА ЈЕЗИК
ЈАВНИХ ПОЛИТИЧКИХ ДЕБАТА*****

Сажетак

Овај лингвистички осврт се заснива на истраживању обављеном у сврху израде докторске дисертације, на корпусу јавних дебата остварених на отвореним скупштинским заседањима Парламента Републике Србије. Обухваћени су периоди пре и после усвајања важећег Пословника о раду као и представници свих парламентарних странака.¹ На основу анализираних материјала може се, између осталог, закључити да је аргументациони дискурс основ свих скупштинских дебата и да се, као такав, јавља у неколико типова и подтипова, овисно о броју и врсти коришћених аргумената, као и то да се кроз процес аргументације износе различити типови мишљења и стајалишта, који се огледају кроз две димензије.

* магистар филолошких наука, Филолошки факултет Универзитета у Београду.

** Докторска дисертација (у изради) Војиновић-Костић, Јелена: Лингвистичке карактеристике језика јавних политичких дебата, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, периоду 2011–2014. Руководилац пројекта је проф. др Момчило Милиновић.

1 Период: октобар 2007-август 2009.

Кључне речи: аргументација, дебата, стајалиште, мишљење, аргумент, јавни језик, аргументациони дијалог, јавна политичка дебата.

Аргументациона теорија

Аргументациона теорија је интердисциплинарна област научног рада која се бави проучавањем аргументације тј. аргументационог процеса и аргумената, као њихових основних делова.

Циљ аргументационе активности, или аргументационог процеса, је убеђивање опонента у исправност говорничког стајалишта или изношење рационалне критике опонентског стајалишта. Овакав приступ аргументацији се, донекле, разликује од свакодневног. Често, у разговорном језику, али не само у њему, сусрећемо термин дебата, уместо термина аргументација. У овом раду та два термина ће се употребљавати равноправно јер аргументациона теорија не оперише термином дебата и уместо њега, као синоним, употребљава термин аргументација. Теорија аргументације се развила ослањајући се на основне принципе античке реторике, који и данас представљају њену базу.² Термин аргументација први пут сусрећемо још у латинским списима, где уосталом проналазимо и још неке термине са којима се, као основним, и данас, ова теорија служи. Теорија аргументације, оваква какву је данас познајемо, је утемељена на грчким и римским беседама. Овде треба указати на чињеницу, да би смо избегли забуну, да реторика, било да говоримо о модерној или класичној, није исто што и теорија аргументације. Узрок ове забуне су термини које деле реторика и теорија аргументације, али и филозофија и право. Теорија аргументације је релативно млада интердисциплинарана област, која је, као таква, предмет интересовања истраживача различитих профила, почев од лингвиста, филозофа, правника и сл. На нашим просторима готово и да нема ниједан озбиљан научни рад који се бави овом теоријом, а да се заснива на језичком корпусу српског језика. Слична ситуација је у готово свим

2 Припрема говора у Антици подразумевала је неколико фаза: избор теме, грађење става према теми или проблему, постављање циља и прикупљање материјала за поткрепљивање аргумената, грађење концепта, утврђивање делова које је потребно научити напамет.

источно-европским земљама, вероватно као последица дуге владавине комунистичког политичког уређења, за разлику од западно-европских земаља, као и САД-а и Аустралије, где проучавање аргументационе теорије има врло важно место.

Термин аргументација упућује и на процес и на производ. У овом раду ћемо покушати направити разлику између аргументационог процеса и аргументације као већ изграђене целине тј. производа.

Аргументација се састоји од својих делова: аргумената и претпоставки (пресупозиција) који су база аргументационог дискурса. Развој било каквог аргументационог дискурса је могућ само, и једино тамо, где постоји потреба, или жеља, за проблематизовањем захтева важења. Анализа овог типа дискурса се може свести на анализу аргументације као такве, јер она има за свој крајњи циљ превазилажење разлика у иницијалним стајалиштима, мишљењима, или наметање сопственог мишљења као јединог исправног. Иницијална мишљења, стајалишта, се јављају у првој фази развоја дискурса. Они се на самом почетку постављају као спорни и њих је, као такве, потребно у даљем току аргументационог дискурса доказати, или оповргнути. Аргументација је својеврстан процес реконструкције важећих, постављених, стајалишта. У даљем развоју дискурса они се подупиру новим исказима тј. аргументима. Процесу аргументације (испуњења захтева) је пут којим говорник прелази од стајалишта (проблематизовања исказа) до ратификације исказа или захтева, као крајњег циља процеса. Аргументација је, дакле, плански развијан дискурс чије основно оружје на путу до циља представљају аргументи.

Аргументација може да садржи један или више аргумената (треба нагласити да сваки исказ није аргумент) па је на основу тога можемо поделити на две врсте: скраћену и развијену. Скраћена аргументација је концизна, кратка, и састоји се од малог броја аргумената. Сложена аргументација је комплекснија и састоји се од читавог низа, блокова аргумената.

Сложеност структуре аргументације је условила и појаву различитих схема за њено представљање. Већина њих своје исходиште налази у реторици Цицерона и Аристотела. Данас су широко прихваћене две, у многоме различите, схе-

ме. Познатија од њих је Толуминова³ схема која подразумева: исходиште, конклузију, оправдање, подупирање, квалификаторе, посебне услове. Друга схема се заснива на само једном аргументу, закључку и пресупозицији.

Аргументација, као и свака друга комуникација, може бити: приватна и јавна. Приватна је неформална, или делимично институционализована. Јавна је она која је у потпуности институционализована и формална.

Према броју учесника у аргументационом процесу аргументација се јавља као индивидуална и колективна. Индивидуална је она у којој, као аргументатор, учествује само једна особа. Ова, монолошка аргументација, подразумева да само један говорник износи аргументе. За разлику од индивидуалне аргументације колективна аргументација даје могућност, односно укључује, два или више аргументатора. Више говорника кроз ову, назовимо је дијалошку, аргументацију износи, брани и заступа, одређене аргументе.

Уколико би смо упоредили степен прихваћености тј. степен превазилажења разлика у иницијалним стајалиштима учесника у процесу аргументације, лако би смо учили да је он већи код колективне аргументације, те је стога она чешћи избор аргументатора.

Колективна аргументација се јавља у своја два, дијаметрално супротна, вида: антагонистичком и кооперативном. Антагонистичка аргументација је она коју често сусрећемо у нашем политичком животу и која се заснива на супростављању, по сваку цену и без обзира на ваљаност презентовањих контра аргументата. Оваква аргументација ретко бива успешна тј. ретко доведе до превазилажења разлика у стајалиштима и ратификације почетног аргумента.⁴

Насупрот ове аргументације је кооперативна, која се често претвори у неку врсту не-аргументације и која се манифестује кроз брзо и лако прихватање стајалишта супротне стране. Права аргументација је негде између ова два типа јер садржи елементе и једне и друге. Аргументација се, као таква, састоји од једног или више аргументата, комплексних

3 Toulmin, Stephen *"The uses of argument"*, Cambridge University Press, Cambridge, 1959.

4 Антагонистички тип аргументације је најчешћи на нашој јавној политичкој сцени.

исказа. Да би постигли циљ аргументације они морају бити оправдани, кохерентни, координирани, добро дефинисани и међусобно повезани. Они морају бити реалан, поткрепљив, одговор на контра аргумент. Међу њима је поребно успоставити хијерархију коју успешан аргументатор гради од првог аргумента у којем, по правилу, износи став било да се ради о личном или колективном (нпр. политичке партије коју заступа) па све до завршног у којем успоставља неку врсту закључка тј. разрешења супростављених почетних стајалишта. Ако се тај процес води добро и у складу са правилима и нормама он ће бити успешан тј. доћи ће до разјашњења супростављених ставова и аргументација ће постићи свој примарни циљ.

За успешност аргументације је од велике важности и контекст у којем се она одвија, као и претпоставке, мада и једно и друго, колико могу да помогну толико могу и да одмогну аргументациони процес, па чак и да га угрозе. Претпоставке, као и слепе пеге аргументације, су те које могу да избришу разлике између оног што се и оног чиме се аргументује, често су узрок појаве неспоразума у самом процесу аргументације. Да би се избегао неспоразум оваквог типа теретичари уводе схематско приказивање аргументације.⁵

Различита друштвена уређења, различити нивои развоја демократије, различите културе и традиције рађају и различит однос према аргументацији као начину размене мишљења, искустава и ставова. У тоталитарним друштвима, на пример, у којима је, као таквим, могућ само један политички приступ, успешност аргументације зависи од социјалне моћи говорника а не од изговорених аргумената. Неслобода говора подразумева и неслободу аргументације. У таквим друштвима је степен слободе јавног, а понекад, и приватног аргументовања сведен на минимум. Насупрот оваким друштвеним уређењима она друштва у којима је демократија развијена, потенцирају аргументацију као начин комуникације међу политичарима на нивоу јавних дебата. Очигледно је да припадници различитих политичких партија код нас имају специфичне начине дебатовања што је последица унутар партијских обука за јавне наступе. Имају

5 Emeren van, Frans Hendrik et al., " *Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation*", Lawrence Erlbaum associates, London, 2002.

Garssen, Bart " *Argument Schemes. In F.H. van Eemeren (Ed.) Crucial concepts in argumentation theory*" Amsterdam University Press, Amsterdam, 2001.

донекле изграђене аутономне, посебне, препознатљиве, јавне наступе, дебате и аргументационе циклусе. Добри познаваоци политичке сцене ће без већих тешкоћа и са великим степеном тачности моћи политички идентификовати учеснике у јавним дебатама према начину дебатовања, избора језичких средстава итд. Несумњиво је и то да на аргументацију утиче и степен и врста образовања, искуство, нарочито у избору језичких средстава која се употребљавају у изградњи аргументације.

Медијски јавни наступ, аргументи, избор језичких средстава ће бити другачији него што ће бити на неком унутар страначком наступу, те тако можемо говорити о спољашњем и унутрашњем идиому.

Било како било, аргументација, је сет премиса (претпоставки), закључака и веровања. Они као такви граде различите врсте међусобних односа, који учесницима у аргументационом процесу омогућавају детерминисање претпоставки, експозицију схеме аргумената, анализу структуре аргументације, евалуацију значаја аргумената, детекцију лажи итд. Аргументација због тога пати и од различитих дефеката па су, да би се то избегло, успостављене норме тј. поред дескриптивне димензије аргументације (за нотацију) она има и своју нормативну димензију.

Нормативна димензија је лакше уочљива на нивоу писане него на нивоу оралне аргументације, због природе самог медијума. У писаној аргументацији једна особа или у своје име или у име групе, гради аргументацију и строго је дефинише и контролише. Орална аргументација, већином, укључује две или више особа које у живом разговору, било да је вођен од стране нпр. телевизијског водитеља или не, граде аргументацију и заједно сnose одговорност за њену успешност или неуспешност.

Да би аргументација била добро изграђена и самим тим успешна мора бити и добро припремљена. При припреми дебате често се унапред не зна која ће стајалишта друга страна заступати и у ком правцу ће се дебата развијати, те се због тога препоручује да се не фокусирамо само на сопствена стајалишта и њихову одбрану већ и да размислимо о томе шта можемо очекивати од супростављене стране. Добра припрема нам омогућава фокусирање на могућу одбрану стајалишта. У сврху добре припреме треба се упознати са темом,

одмерити за и против аргументе, изабрати страну коју ћемо заступати, предвидети позицију коју ће саговорник заузети.⁶

Интерес свих учесника у дебати требао би да буде искрено превазилажење разлика у мишљењима. Они су већином ти, који одређују правац и циљ целог процеса. Да би предупредили неспоразуме учесници у дебати морају настојати да што јасније интерпретирају реченице супротне стране а да своје што јасније презентују. Ово је од нарочитог значаја у фази конфронтације, јер забуне у њој могу да резултирају коначним неслагањем. Да не би дошло до забуне потребно је бити прецизан и обезбедити да се учесници у дебати слажу око дефинисања основних појмова којима се оперише нпр. Не допуштиво је да једна страна инсистира на одређеној дефиницији само зато што јој то обезбеђује бољу позицију у дебати. Права дебата може да се развије само ако се јасно поставе стајалишта и дефинишу мишљења. Поред овог наведеног мора се повести рачуна и о томе да:

- сваки елемент у дебати буде релевантан по питању теме и времена тј. нема сврхе говорити о проблему пре него што је он квалификован или износити информације после доношења одлуке,
- је добро и избегавати отварање превише тема у исто време, јер дискусија у том случају може постати хаотична. Најбоље је почети са једном темом. Сами учесници би требало да себе ограниче по питању броја тема које ће отворити,
- је за функцију сваког елемента у дебати потребно прецизирати његову улогу нпр. не треба одговарати на нешто на шта је већ одговорено и сл.,
- се дебата мора довести до неког закључка тј. мора бити потпуно јасно да ли је дошло до превазилажења разлика у мишљењу, и ако није које су консеквенце тог резултата.

Са становишта модерне теорије аргументације⁷ да би аргументација била добра (успешна) морамо да следимо нека

6 Модерна реторика препоручује говорницима да њихов говор, био импровизиран или не, мора да садржи: концепт, пример, поенту и аргументацију.

7 Dijk van, Teun Adrianus " *Text and context of parliamentary debates Cross-Cultural Perspectives on Parliamentary Discourse*". Paul Bayley (Ed.) Benjamins, Amsterdam, 2004.

упутства. Аргументацију треба почети са уводом, којим говорник побуђују пажњу аудиторинума и који зато треба бити интересантан, интригантан, да би привукао пажњу. Ово се може постићи на различите начине нпр. алудирајући на конкретно дешавање, постављајући конкретна питања, која су важна за аудиторинум, и при томе водећи рачуна о томе да се обезбеде јасне везе између стајалишта и аргументације која следи. Потом се износе потребне информације и започиње се са аргументацијом. На самом крају говорник понавља своје стајалиште и, евентуално, сумира најважније аргументе.

Ако говорник очекује јак отпор његовом стајалишту онда би било паметно прво поменути аргументе и водити тако аудиторинум, корак по корак, према коначном закључку. Ако се планира дугачак говор, увод може бити закључен кратким прегледом оног што следи. У току самог процеса аргументације говорник износи аргументе и контра аргументе, обично да би дестабилизовао опонентово стајалиште. Када се брани стајалиште потребно је изнети аргументе који се сматрају најјачим на почетку или на крају говора. Закључак је онај део аргументационог процеса који мора да покупи најважније поене публице те стога мора бити јасан, ефектан, атрактиван и добро повезан са уводним делом. Цео говор мора бити занимљив, пријатан али не превише формалан. Опасност од превеликог формализма је већа у писаним аргументацијама па се стога препоручује читање наглас оваквих текстова. Исто тако неискусни говорници би требало да добро припреме, скицирају, говор. Трeбало би написати и увежбати цео увод, анализирати главне елементе (да се не би удаљио у току говора од основног стајалишта). Говор, у крајњој линији, може бити и колоквијалан али под условом да је граматички коректан. Аргументациона теорија препоручује да:

- реченице буду кратке и концизне,
- компликоване и неразумљиве речи буду замењене уобичајеним и разумљивим,
- се избегавају пасивни облици глагола,
- се илуструју апстрактне идеје или да се генерализују са конкретним примерима,

Eemeren van, Frans Hendrik et al., " *Fundamentals of argumentation: Theory*", Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 1996.

- се обратите, повремено, директно публици,
- јасно упутите на цитат, ако га наводите,
- дајете јасне сигнале када сте у аргументу и да при томе поновите битне ставке,
- мешате реченичке структуре,
- не најављујете више од оног што ћете презентовати,
- не понављајте како још имате много тога да кажете, али да немате довољно времена и сл.,
- избегавате давање увода пре увода нпр. “Пре него што почнем желим да кажем...” и сл.,
- избегавате изношење импресија о недовољној припремљености, незаинтересованости за тему и сл.,
- не будете критични према публици или пресажети или преобимни нпр. не објашњавајте ствари које сви знају “За оне који не знају...” и сл.,
- не будете превише скромни па да се беспотребно извињавате нпр. “Нажалост не знам много о томе али...” или “Знам да то није толико важно али...” и сл.,
- не изнесите аргументе после закључка нпр. “У закључку ове дискусије сам рекао...” и сл.,
- не завршавајте закључак изненада нпр. “Па, толико о томе...” или “Знам да то није толико важно али...” и сл.

Све у свему, за неку аргументацију, ма колико она била добра у писаном облику (ако га има), најодговорнији је онај ко је презентује. И најбољи говор поквари лош презентатор или лоша презентација.

Разлике у мишљењима, као што смо већ видели, су основа сваке аргументације. Они су повод и разлог укрштања аргумената. Мишљења износи појединац у своје име или име социјалне групе, партије, чији је припадник и чије идеје заступа. Сведоци смо да говорници понекад кажу : “Ово је моје лично мишљење...” и сл. када изговарају мишљења, ставове за које немају јасно дефинисан став социјалне групе. Разлике у мишљењима могу бити и експлицитне и имплицитне.⁸

8 Emeren van, Frans Hendrik et al., “ *Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation*”, Lawrence Erlbaum associates, London, 2002.

Експлицитне разлике у мишљењима су оне које су јасно уочљиве за разлику од имплицитних које су прикривене у некој врсти привидног слагања са саговорником. Код експлицитног неслагања износи се апсолутно неслагање и у потпуности се одбацује стајалиште изнето од стране саговорника. Код имплицитног неслагања страна која друга износи своје стајалиште тј. не слаже са са већ изнетим стајалиштем саговорника, то чини кроз сумњу или несигурност у исправност онога што је саговорник изнео као своје иницијално стајалиште. Разлике у мишљењима се јаљају онда када се стране, које учествују у комуникативном процесу, не сложе или не сложе у потпуности, са почетним стајалиштима које је изнела једна од њих и онда долази до отпочињања аргументационог процеса који се завршава онда када једна од страна прихвати стајалиште. С друге стране постоји и могућност да говорник, који први износи стајалиште, искаже и сам могућност да његово стајалиште буде тешко прихваћено а са циљем да аргумент, који очекује да да његов саговорник, ослаби.

Почетна тј. иницијална стајалишта у својој суштини могу бити: позитивна, негативна или неутрална. На грађење неког од ових типова стајалишта директно утичу претпоставке на којима се базирају. Негативне претпоставке доводе до стајалишта са негативним предзнаком, позитивне претпоставке доводе до стајалишта са позитивним предзнаком и неутралне претпоставке доводе до неутралног стајалишта.

Из овог произилази и да претпоставке, које могу бити само опис чињеница и догађаја, судова или препорука, могу имати позитиван, негативан или неутралан предзнак, којих је у нашем политичком животу најмање.⁹

Понекад је тешко уочити разлику између негативног и неутралног стајалишта јер опрезно формулисано негативно стајалиште може изгледати као изражавање сумње или као неутрално стајалиште. Претпоставке варирају од теме, ситуације, саговорника и самог аудиторијума којима се говорници обраћају. Не могу бити пласиране свим грађанима, само неким или неким социјалним групама нпр. председник Вла-

9 Emeren van, Frans Hendrik et al., “ *Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation*”, Lawrence Erlbaum associates, London, 2002.

де може неке претпоставке пласирати само члановима Владе а не свим грађанима. Као што једна претпоставка може да утиче на формирање стајалишта исто тако у основи једног стајалишта може бити више претпоставки повезаних везницама и, или, али.

Снажне претпоставке су у основи снажних стајалишта. Снажно стајалиште се манифестује кроз потпуну убеђеност аргументатора у оно што говори. Слабо стајалиште се манифестује кроз сугестију. Циљ је постићи да се сугестија преведе у убеђеност. У сваком случају, за успех једног од учесника аргументационог процеса битна је и снага иницијалног стајалишта и претпоставки на којима се оно базира.

Један од проблема који се јављају је и тај како разликовати стајалиште од сумње. Ту на сцену ступају фразе. Наиме, неке фразе омогућавају учесницима у дебати да експлицитно укажу на своје стајалиште као што су: Мој став је...Ми смо на стајалишту...Ми смо мишљења да...Став моје странке је... итд.

Исто тако постоје неке фразе које непогрешиво указују на то да је негде у реченици садржано стајалиште: Ја мислим...Ако мене питате...Ја сам уверена да... и сл. Неке од фразе које сугеришу које је стајалиште а ако оно није јасно истакнуто су: Онако како ја видим ствари...Другим речима... Добра идеја је...Укратко... и сл.

Разлике у мишљењима се јављају у неколико форми од којих је основна она коју називамо једноструком или не помешаном и која се јавља, често, у спреси са сумњом. Ова форма разлика у мишљењу се завршава усвајањем једног од мишљења. У оваквим разликама једна страна износи своје стајалиште и оно бива или прихваћено или одбачено од стране саговорника. Насупрот овоме су вишеструке разлике у мишљењима или помешане које, често, воде усвајању неког компромисног решења. У њима се, у ствари, усвајају супротна стајалишта кроз уважавање исте претпоставке. Један од учесника у аргументационом процесу износи стајалиште док га други одбацује, и то често кроз усвајање негативног стајалишта, уместо изражавања сумње изражава супротно стајалиште.

Разлике у мишљењима могу да остану само на нивоу основних или да се у току аргументационог процеса развију у тзв. субординиране. У првој реченици се износи основна раз-

лика у мишљењима а потом се, кроз развој дебате, додају нове разлике и ставови. При развоју субординираних разлика дешава се да се неки ставови појављују, уз веће или мање модификације, више пута а са циљем усавршавања оригинала тј. основне разлике нпр.: “Срби су добри политичари. Ја мислим да се већина Срба добро сналази у политици. Могу да Вам појасним зашто то мислим...” и сл.

За анализу аргументационог дискурса најбољи је критички дискурс, који има за циљ разрешење разлика детерминисањем која од њих завршава као прихваћена а која не. Критички дискурс пролази кроз четири нивоа:

- ниво конфронтације,
- ниво отварања,
- ниво аргументовања,
- ниво закључивања.

На конфронтационом нивоу стране које учествују у дискусији представљају своја стајалишта.

На нивоу отварања стране у дискусији покушавају да разреше ситуацију и да превазиђу постојеће разлике. На овом нивоу заузимају положаје антагонисте и протагонисте. Протагониста износи своје стајалиште које антагониста оспорава, напада.

На нивоу отварања стране које учествују у дискусији покушавају да разреше или превазиђу успостављене разлике. На овом нивоу они заузимају улоге антагонисте и протагонисте. Антагониста, као онај учесник у аргументационом дискурсу који напада, оспорава, стајалиште изнето од стране протагонисте, који је био у прилици да први презентује своје иницијално стајалиште.

На аргументационом нивоу протагониста и антагониста бране своје позиције и ставове. Одбрана се врши ваљаним аргументима а са циљем да се пољуља или ослаби стајалиште изнето од стране саговорника, или бар да се отклоне сумње. Многи сматрају да се на овом нивоу води права аргументација.

На нивоу закључивања обе стране одмеравају степен удаљености мишљења и стајалишта које заступају и у којем степену се та удаљеност повећава или смањује.

Наравно, резултат аргументационог процеса или дебате не мора бити разрешење, или бар не потпуно. На крају дискусије може да дође до разрешења и смиривања ситуације и то

без неког одбијања или прихватања. Смиривање неслагања подразумева одлагање разрешења. Оваквом излазу се обично прибегава када аргументација достигне неки ниво кога би смо могли назвати и нецивилизованим као што је заплашивање, вређање, омаловажавање и сл.¹⁰

Да би аргументациони процес био успешан саговорници би требало да се држе основних принципа комуникације и услова коректности.

Неки од најважних принципа комуникације су:

- буди јасан,
- буди искрен,
- буди успешан,
- држи се теме,

Буди јасан-је принцип који нам говори да будемо што јаснији, да оно што кажемо буде разумљиво саговорницима или аудиторијуму којем је упућено. У оквиру овог принципа говорник настоји да осигура да ће га саговорник разумети на прави начин. Уколико се оглушимо о овај принцип саговорник ће, можда, добити другачији сигнал о нашим правим намерама и стајалишту.

Буди искрен-је принцип који захтева од говорника искреност као предуслов да добије прави одговор. Чим се овај принцип не поштује нарушава се и сам аргументациони процес и доводи се у велики ризик могућност превазилажења разлика у мишљењима.

Буди успешан-је принцип који нам препоручује да се у говору водимо постављеним циљем тј. да не будемо реду-дантни.

Држи се теме-је принцип који је надређен претходним и који их повезује у једну целину.¹¹

Нарушавање ових принципа доводи у питање истинитост оног што говорник изговара, заступа, и на неки начин онемогућава адекватну имплицитну комуникацију.

Услови коректности, основни, које мора испунити аргументациони процес, уколико се жели да буде успешан, су:

- припремни услови,
- услови одговорности.

10 Pupovac, Milorad "Politička komunikacija: Prolegomena teoriji političke komunikacije", Avgust Cesarec, Zagreb, 1990.

11 Pupovac, Milorad "Politička komunikacija: Prolegomena teoriji političke komunikacije", Avgust Cesarec, Zagreb, 1990.

Припремни услови су испуњени уколико говорник гради своју аргументацију на битним а не на небитним аргументима. Говорници морају веровати један другом да би дошло до успешног разрешења целог процеса. Ако ови услови не буду остварени смањује се и вероватноћа успешности аргументације. У сваком случају, уколико говорник жели да буде озбиљно схваћен он треба да испуни ове услове иначе може да створи погрешну или нежељену слику о себи или о онима у чије име наступа.

Услови одговорности су они који подразумевају да сте у стању да свог саговорника убедите у исправност вашег стајалишта и то својом искреношћу. Ови услови подразумевају да говорник верује да је његово стајалиште прихватљиво, да су његови аргументи прихватљиви.

Говорник, који полази од ових принципа у процесу аргументације очекује да и његов саговорник то чини. Проблем у комуникацији настаје онда када неко од учесника у аргументационом процесу прекрши неки од претходно наведених принципа а да при томе не направи никакав наговештај да то чини. Његов саговорник тада неће ни претпоставити да он кроз нејасноћу, неискреност, бесмисленост и сл. нарушава цео аргументациони процес, већ ће покушати да његову аргументацију интерпретира јасно, недвосмислено и у складу са усвојеним принципима. Овакво кршење принципа, иако не мора бити увек са намером, је тешко уочљиво.

Аргументација се јавља у два основна типа и неколико подтипова.¹²

Основни типови аргументације су:

- једнострука
- комплексна (вишеструка комплексна, субординирана комплексна и координирана комплексна).¹³

Једнострука аргументација се састоји од само једног аргумента. У најједноставнијим случајевим одбрана се састоји од само једног аргумента, у експлицитном облику, и од две премисе. нпр. П: “Господин Петровић је заслужио да га сме не јер није радио добро”.

12 Emeren van, Frans Hendrik et al., “ *Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation*”, Lawrence Erlbaum associates, London, 2002.

13

Стајалиште: господин Петровић је заслужио да га сме-не.

Аргумент: није радио добро.

Комплексни типови аргументације се састоје од два или више аргумената.

Нпр. П: “Никако нисте могли да ме видите у Парламенту тог дана зато што није било седнице а ни ја нисам био у Београду “.

Стајалиште: никако нисте могли да ме видите у Парламенту тога дана.

Први аргумент: зато што није било седнице.

Други аргумент: ни ја нисам био у Београду .

Сви типови аргументације се могу и схематски приказати.

Наравно, у пракси аргументације нису једноставне и лаке за идентификовање. Аргументи су међусобно повезани на различите начине.

Међу њима постоје различите везе почев од симптоматских, аналогних до узрочно-последичних. Тако у теорији аргументације сусрећемо симптоматске, аналогне и узрочно-последичне аргументације у којим се односи међу аргумен-тима заснивају на некој од горе наведних веза.

Теорија аргументације говори и о правилима добре аргу-ментације и њиховим нарушавањима. У овом раду ћемо се само кратко осврнути на њих.

Може се говорити о десет правила аргументације:¹⁴

- правило слободе,
- правило избегавња и пребацивања доказивања,
- правило стајалишта,
- правило релевантности,
- правило неизречене претпоставке,
- правило почетне тачке,
- правило аргументационе схеме,
- правило валидности,
- правило затварања,
- правило употребе.

14 Eemeren van, Frans Hendrik & Grootendorst, Rob “*Argumentation, communication, and fallacies. A pragma-dialectical perspective*” Hillsdale NJ, Erlbaum, 1992.

Правило слободе је примарно правило. Саговорници морају допустити један другом слободу изношења стајалишта, аргумената, и то без било каквог притиска на личност саговорника..

Правило избегавања и пребацивања доказивања се своди на то да свака страна на почетку аргументационог процеса износи иницијално стајалиште и потом приступа његовој одбрани.

Правило стајалишта подразумева да страна која напада мора свој напад усмерити на стајалишта која су истакнута од стране саговорника.

Правило релевантности се своди на то да учесници у аргументационом процесу могу своје стајалиште бранити релевантним аргументима.

Правило неизречене претпоставке се своди на то да учесници у аргументационом процесу не могу нешто представити као претпоставку која је остала имплицитна или неизречена.

Правило почетне тачке подразумева да учесници у аргументационом процесу не смеју лажно презентовати претпоставку.

Правило аргументационе схеме се заснива на томе да аргументација мора бити прецизно схематски формулисана.

Правило валидности указује на то да резонување у аргументацији мора бити логички исправно или да постане такво.

Правило затварања нам указује да се аргументациони процес мора привести, на овај или онај начин, крају. Ако је одбрана била успешна као резултат се мора појавити и прихватање стајалишта.

Правило употребе нам препоручује употребу недвосмислених реченица како не би довели у заблуду саговорника и тако ослабили његову аргументацију.

Свако од горе наведених правила може бити вишеструко нарушавано у оквиру једног аргументационог процеса. У класичној реторици она су позната под називом фалације. О њима, због њихове комплексности и разноврстости, ће бити речи неком другом приликом.

Литература

- Аристотел, "Реторика 1, 2, 3", Светови, Нови Сад, 1997.
- Austin, John, Longshaw, "How to do things with words", Oxford University Press, London, 1962.
- Beard, Adrian, "The language of politics", Routledge, London, 2004.
- Бугарски, Ранко, "Језик у друштву", Просвета, Београд, 1986.
- Cutting, Joan, "Pragmatics and discourse: A resource book for students", Routledge, London, 2006.
- Dijk van, Teun Adrianus, "Text and context of parliamentary debates Cross-Cultural Perspectives on Parliamentary Discourse", Paul Bayley (Ed.) Benjamins, Amsterdam, 2004.
- Dijk van, Teun Adrianus, "Ideological discourse analysis: Journal of political ideologies", Taylor and Francies, Amsterdam, 2007.
- Dijk van, Teun Adrianus, "Racism and argumentation: "Race Riot": Rhetoric in Tabloid Editorials" F. H. van Eemeren, et al. (Eds.), Argumentation illuminated, Foris, Dordrecht 1992.
- Dijk van, Teun Adrianus, "Knowledge in parliamentary debates: Journal of Language and Politics, Special issue on identity politics", Ed. by Paul Chilton, 2003.
- Eemeren van, Frans Hendrik, „Reconstructing Argumentative Discourse", University of Alabama, Tuscaloosa, 1993.
- Fairclough, Norman, "Critical discourse analysis: the veritical study of language", Longman, New York, 1995.
- Fairclough, Norman, "Language and power", Longman, London, 1989.
- Garsen, Bart, "Argument Schemes". In F.H. van Eemeren (Ed.) Crucial concepts in argumentation theory. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2001.
- Ивас, Иван, "Идеологија у говору", Хрватско филозофско друштво, Загреб, 1988.
- Петровић, Сретен, "Реторика", Градина, Ниш, 1975.
- Пуповац, Милорад, "Политичка комуникација", Август Цесарец, Загреб, 1990.
- Пуповац, Милорад, "Лингвистика и идеологија", Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986.
- Toulmin, Stephen, "The uses of argument", Cambridge University Press, Cambridge, 1959.

Jelena M. Vojinovic-Kostic

*THE POLITICAL DEBATE IN THE LIGHT
OF THE ARGUMENTATIVE THEORY
LINGUISTIC REVIEW OF THE PUBLIC
DEBATE LANGUAGE*

Resume

Argumentation theory is a multi-discipline which takes its part in linguistics, law, rhetoric etc. There is no big and significant research on this subject in our country neither in our neighborhood. Western European researchers, being very interested in this theory, gave us significant research papers. In this paper we can see some base terminus and definitions. We have analyzed some language materials and made some conclusions. Argumentation is the main discourse of debates in our Parliament. If we want to make a good argument we must be well-prepared. Good argumentation needs a solid initial opinion. The main aim of each argumentation process is to defend the initial opinion (which can be our own or that of our social group, or political party). If we are a protagonist, the first one to put the argument on the table, we have only one aim – and that is to convince the antagonist that our opinion is only correct. There are some tips for good argumentation which leads us to win. If they want to avoid misunderstanding, both sides must consider some rules for good argumentation. We have seen that there are different types and subtypes of argumentation process. The type of argumentation depends on the number of arguments presented and also the prepositions. Arguments can be linked in different ways. We can make an argumentation scheme to avoid a misunderstanding. To be successful, oral argumentation needs a good orator and also a good interpretation. Due to its type, text argumentation is the simplest and more formal. If you are not an experienced orator the best choice is to write down some kind of concept to avoid big deviations from the main topic of argumentation. Therefore,

an argumentation, in it's base, is a critical discourse - and so we must take this approach to it.

Keywords: argumentation, debates, position, opinion, argument, public language, argumentative discourse, public political debate.

Овај рад је примљен 3. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

РАСПРАВЕ И ПОЛЕМИКЕ

Јован Б. Душанић

РАЗМЕНА МИШЉЕЊА
УМЕСТО ОБРАЧУНА 195-212

Владимир Ј. Конечни

СРБИЈИ ЈЕ ПОТРЕБАН КУЛТУРНИ РАТ
У КОМЕ БИ ПРВА И ТРЕЋА СРБИЈА
ПОБЕДИЛЕ ДРУГУ 213-227

*Јован Б. Душанић**

РАЗМЕНА МИШЉЕЊА УМЕСТО ОБРАЧУНА

*Понављам сам себи да осим ове Авлије
има и другог и другачијег свијета,
да ово није све, и није заувјек.
И трудим се да то не заборавим
и да останем код те мисли.
Иво Андрић, Проклета авлија*

Неколико дана пре истека рока који је одредио организатор расправе у Академији економских наука (АЕН) послао сам текст (*Неолиберализам – економска неефикасност уз социјалну неодговорност и моралну неосетљивост*), а затим сам организатору 15.12.2014. године електронском поштом упутио следећи допис: *Данас је последњи дан да се доставе радови за наш мартовски скуп, па бих Вас замолио да ми (као и осталим ауторима – позваним учесницима) наредних дана проследите све приспеле текстове.*

Сачекао сам неколико дана и онда (18.12.2014) у телефонском разговору од секретара Председништва колеге Милија Михаиловић добио информацију да је, поред мога, приспео само текст колеге Небојша Катића, а да колега Љубомир Маџар дотерује свој текст који ће наредних дана бити готов. У уторак, 23.12.2014. године из АЕН добио сам (електронском

* Висока школа за пословне студије, Београд, dusanic@gmail.com, www.dusanic.rs

поштом упућено и осталим позваним учесницима скупа у АЕН)¹ три текста (Маџар, Душанић и Катић – по редоследу приспећа, како стоји у пропратном допису колеге Маџара, председника АЕН). Неколико сати после тога стиже и писмо колеге Катића (прослеђено организатору и осталим учесницима скупа), које заслужује да буде пренето у целини.²

1. Колико сам обавештен позив да напишу реферате и учествују у расправи добило је (и сви су прихватили) нас 14 – по седам присталица и противника неолиберализма.
2. Поштована господе, у позиву за научни скуп *Либералне и комунитарне опције у институционалној изградњи и економској политици*, фиксирали сте два датума. До 30-тог септембар 2014. године је требало доставити наслове текстова, а до 15-тог децембра је требало доставити радове за скуп. Имали сте и коректну идеју да све буде организовано тако, “да избегнемо да неки учесници, у односу на друге, имају последњу реч”. Претпостављам да је идеја била да сви предамо и сви читамо текстове у исто време.

Данас сазнајем да су у року приспела само три рада, а да је рок за предају радова продужен до краја јануара. Било би за очекивати да аутори који нису могли предати радове на време о томе обавесте организатора, а да организатор о томе обавести све учеснике скупа. Претпостављам да би логична последица била да сви радови буду предати у том новом року. Овако, о померању рока за предају рада сазнајем тек пошто сам вам доставио свој текст, а недељу дана касније упутио и писмо и замолио да ми доставите пријављене радове. То је недопустиво, то је неколегијално и то је одраз непоштовања према онима који су ваш скуп озбиљно и одговорно схватили.

Свој текст сам писао, својом кривицом, у великој временској оскудици и предао сам га у року који сте тражили. Како то обично бива, зафалила су два дана да текст поправам и стилски дотерам. Иако сам био незадовољан резултатом, из поштовања према АЕН-у послао сам текст строго се држећи рока. (При томе, обзиром да ће скуп бити у марту, а да ћу ја у Србију доћи око Васкрса, велика је вероватноћа да на скупу нећу учествовати, јер би то подразумевало да се излажем додатним трошковима путовања.)

Када сам добио позив за учешће на Вашем скупу, мој први инстинкт је био да урадим исто што је урадио и господин Душанић – да не прихватим сужавање теме на већ класично либерално – антилиберално идеолошко манихејство, те да се бавим емпиријом. (Економска мисао и пракса су много шири од суженог простора у коме се домаће дебате крећу, а емпирија је једини ваљани тест исправности теорија.) Поново, из поштовања према организатору и другим учесницима скупа, одлучио сам да се строго држим теме.

Сада, читајући рад господина Маџара, мени се учинило да тај рад није писан за овај скуп, нити да је непосредно везан за тему, како је тема формулисана. Узгред, и уз дужно поштовање према господину Маџару, он ипак није Крлежа. Можда је боље да сачекамо да будући (економски) Ласић напише анализу сукоба на економској левици и десници.

Надам се да ћете ово моје писмо разумети како сам га и написао, као израз разочарења у елементарне стандарде који владају на српској (економској) интелектуалној сцени.

Свако добро, Небојша Катић.

* *
* *

Колега Маџар је за предложену *расправу о либералним и комунитарним опцијама у институционалној изградњи и економској политици*³ доставио неуобичајено опширан текст⁴ (*Мој обрачун с њима* – наслов **позајмљен од Крлеже**). После стрпљивог читања текста колеге Маџара, **остајем** уверенији да сам исправно поступио не прихватајући да будем увучен у виртуелну расправу (у којој ћемо се надметати у моделирању апстрактних конструкција, које се емпиријски не доказују, односно не поткрепљују чињеницама⁵ и где ће свако тврдити да је у праву) него сам се определио да емпиријски – на основу званичних статистичких података – по-

- 3 Да би лакше полемисао са неистомишљеницима колега Маџар у старту искривљено дефинише и сам појам комунитаризма, па тврди да је *комунитаризам генерички термин за све поменуће варијанте* (као што су социјализам, националсоцијализам или фашизам) *тоталитаристичког организовања* (стр. 45). Међутим, у српској википедији пише: комунитаризам је филозофија или систем веровања који сматра да је индивидуална слобода могућа само у контексту снажне и уједињене заједнице и да се она може обезбедити само одговорном локалном влашћу која влада у складу са вредностима заједнице, а у хрватској енциклопедији (што је сигурно колеги Маџару прихватљивије) пише: комунитаризам (*engl. communitarism, od community < franc. communauté < lat. communitas*: заједница), теоријска струја у сувременој социологији и политологији која заговара успоставу демократске политике заједничкога добра и ублажавање и надилажење превладавајуће либералне политике индивидуалних права.
- 4 У тексту (написаном на 331 страници) колега Маџар износи своје већ познате ставове и даје, како пише, широку лезу примедби на ставове четворце угледнијих антилиберала (стр. 238) где највише простора посвећује управо колеги Катићу (24 стране) и мени (25 страна). У исто време, текстови колеге Катића и мој имају мање страна од оних које колега Маџар посвећује само изношењу широке лезе примедби на наше ставове. Поред тога, додатно ће нам посетити и по три странице на крају текста у поглављу – Мој обрачун с њима: рашчишћавање рачуна као завршни потез.
- 5 На првој расправи у АЕН посвећеној неолиберализму (јун 2011) у свом тексту сам скренуо пажњу да неолиберали немају навiku да своје тезе поткрепљују чињеницама, те тада написао да ме они подсећају на Хегела (на кога се колега Љубомир Маџар позива и у свом раду – Авет неолиберализма, који је написао за овај скуп – па после једне своје тврдње, пише: *но, и Хегел би се са овим ентузијастично сагласио*) када му је указивано да су неке његове апстрактне теорије у стварности демантоване. Конкретно, Хегелова теорија (о броју планета који је он „доказао“ својом филозофском теоријом) била је у раскораку са стварношћу и на примедбу да чињенице неумољиво доказују како његове тврдње нису тачне, знаменити филозоф је одговорио: Тим горе по чињенице.

кажем раскорак између неолибералне теорије и резултата који се постижу у пракси на бази економске политике која је заснована на њој. Нажалост, у наставку ћу морати кратко да реагујем на текст колеге Маџара и тако, ипак, будем увучен у виртуелну расправу коју сам желео да избегнем.

Виртуелна расправа дозвољава да се бавимо интелектуалном акробатиком где је могуће свашта да тврдимо, па чак често и *скочимо себи у уста*. На почетку основног текста (прва фуснота) навео сам један такав пример из текста колеге Маџара са раније расправе у АЕН, а сада ћу то илустровати и примером из његовог новог текста.

Прво колега Маџар пише: *аутор овог текста (је) у својим давним младим годинама био на истим, или чак тврђим, позицијама него данашњи антилиберали, са којим се овде полемисхе, али да је са протицањем времена и учењем економије систематски и континуирано еволуирао у смислу прихватања либералног погледа на привреду и друштво у целини. Тако се и оформило чврсто уверење о позитивној корелацији између професионалне економске културе и степена у коме се прихватају и гаје либералне идеје* (стр. 144-145).⁶

Нешто касније колега Маџар наводи како *поклонници антилиберала радо истичу случајеве неких нобеловаца и сличних професионалних величина који су (као) променили стране. Били су наводно велики поборници тржишта, а онда су, сагледавши своју једностраност, начинили стручни salto mortale, окренули лист и потпуно се пребацили на ону супротну страну*, те истиче да *то не доказује ништа него могућу чињеницу да нам је и у светским размерама део струке професионално, а можда и психички, нестабилан. Прави људи, а можда и прави научници, биће да се препознају по томе што стабилно остају при својим убеђењима и кад гло-*

6 Међутим, било би интересантно знати када је колега Маџар напустио позиције које је у младости заступао. Из његове биографије на сајту Алфа универзитета (бивши Универзитет Браћа Карић, на коме је колега Маџар био ректор) сазнајемо да је 1988. године био члан Комисије за реформу привредног система (члан њеног координационог одбора и руководиоца групе за планирање), а од 1989-1990. године члан Већа економских саветника при Савезном извршном већу (влади) у СФРЈ, те Савезни министар за привреду у СРЈ (1992-1993). Тада је колега Маџар већ био у шестој деценији живота, а то би се тешко могло назвати младим годинама – како пише колега Маџар.

бални и други економски трендови узму ток који је (за дати период) по искуствену проверу тих уверења неповољан (стр. 151-152).

Колико овај опширан текст има додирних тачака са реалношћу одлично илуструје и мото (епиграф) рада (*Људи оскудног знања никада неће бити за либерално схватање света, јер у таквом свету се пролази по резултатима, а не према дипломи, припадности клану или послушности* – Мирослав Прокопијевић) за који се колега Маџар определио сматрајући да сажима суштину онога што је стало на 331 страну текста, и у коме се, како сам тврди, *јасно оцртавају губитници у свету који би био устројен на начелима либерализма; из цитата се такође јасно види зашто ће против света структурираног у духу либерализма бити многи наши савременици, укључујући и оне са којима тако јустро полемисемо* (стр. 214).

Оставимо сада по страни манир на који наше колеге неолиберали воде полемику (ко не мисли као они аутоматски су *људи оскудног знања*) и погледајмо на конкретном примеру нас четворице – колеге Катића и мене (са једне стране), те наших опонената (нео)либерала колега Маџара и Прокопијевића (са друге стране) – колико су њихове тврдње аргументоване и имају додирних тачака са реалношћу.

Биће да су они, а не ми сакупили много више диплома (уз то и сертификата са курсеве при обукама у иностранству), они а не ми припадају и налазе се на челу разних удружења, те нарочито моћних и утицајних невладиних организација, они а не ми били су у саветничким и министарским кабинетима (у овом али и у XX веку),⁷ они (и припадници њиховог идеолошког клана) а не ми урадили су програм економских реформи (који је био прихваћен од нових власти после петооктобарског преврата – 2000. године)⁸ и од тада до данас се налазе на

7 Само од 17 иницијалних чланова Г 17, половина економиста из Србије је узимала важне министарске положаје. Подсетимо се ко је чинио ову групу експерата (како су се и сами називали) из Србије, Црне Горе и дијаспоре – Љубомир Маџар, Млађан Динкић, Веселин Вукотић, Михаил Арандаренко, Стојан Бабић, Жељко Богетић, Бојан Димитријевић, Петар Ивановић, Милан Ковачевић, Јелица Минић, Бранко Милановић, Милић Миловановић, Михаило Николић, Јован Ранковић, Душко Шушњар, Душан Вујовић и Бошко Живковић.

8 Видети књигу: Група аутора – Г 17, Програм радикалних економских реформи у СР Југославији, Радио Б 92, Београд, 1997.

кључним економским местима у власти (у то време долази и до убрзаног урушавања српске привреде и државе).⁹

С друге стране, биће да су неки од нас а не они због (не) послушности били затварани и избацивани са посла, али и били спремни да се доказују и у *свету који је устројен на начелима либерализма* и тамо били добитници (и то велики, чак и по мерилима која важе у том *свету*), а не *губитници*.

Неолиберали тешко могу да схвате да постоје и људи који се не руководе, првенствено, себичним личним интересима него претпостављају опште добро личној користи, те могу да подигну глас против *устројстао света* који им одговара и у коме су они добитници, а не *губитници*. Ново *устројстао света* који заговарају неолиберали (и које све више спроводе у живот) мени лично одговара, али сам против њега јер оно поред уског круга добитника (којем и сам припадам), у исто време, огромну већину људи чини губитницима (међу којима и моје рођаке, кумове, пријатеље, комшије), и то губитницима којима је угрожен опстанак и који су доведени до очаја и безнађа.

То није прихватљиво не само са моралног него ни са економског становишта. При већој неједнакости у расподели и концентрацији богатства у уском кругу људи, мања је тражња за робом и услугама, што неминовно води успоравању

9 Неколико дана после петооктобарског преврата (2000) написао сам и објавио ауторске публицистичке текстове („Рецепт за колонијалне земље“, Данас, 30.10.2000, те „Да ли су нам потребне радикалне економске реформе“, Данас, 08.11.2000) критички интониране према економском програму нових власти – Програм радикалних економских реформи у СРЈ – написан од аутора Г 17, те два опширна стручна економска текста на исту тему који су објављени у угледном економском часопису Финансије – јануарско-фебруарски и мартовско-априлски двоброји из 2001. године.

Три година после колега Маџар ће на саветовању Научног друштва економиста покушати да објасни и оправда своје и одсуство критике наше економске академске јавности (видети у часопису: Економски анали, 12/03): *У последњих пар година, од октобарског преврата 2000. наомамо, критика је некако замрла. То је добрим делом и разумљиво. Читавих десет година смо прижељкивали радикалне политичке и друштвене промене и зазивали демократске снаге у којима је и шира јавност видела чиниоце цивилизацијске еманципације. Најзад се догодио и тај дуго и жељно чекани политички преокрет; последња ствар која се у таквом слету околности могла јавити као идеја и порив јесте некаква критика оних у које смо годинама полагали све наде.*

стопе привредног раста и запошљавања.¹⁰ Када неједнакости достигну критичне тачке, долази и до озбиљних економских криза и није случајно да је у годинама пред избијање великих криза (1928. и 2008. – прво у САД, а онда се ширила и на остали свет) једна четвртина укупног дохотка САД одлазила у руке само 1% најбогатијих.

* * *

Прво је колега Маџар дао *широку лезу примедби на ставове четворице угледнијих антилиберала*, а затим у поглављу (*Мој обрачун с њима: рашичишавање рачуна као завршни потез*) образлаже четири крупне ствари где постоји неслагања између нас двојице. Пре него се осврнем на сваку од те четири крупна неслагања желим да истакнем да са колегом Маџарем није лако полемисати јер он не критикује моје ставове него сопствене импресије о њима. Кренимо редом.

Прво неслагање. Колега Маџар (стр. 324) пише: *Прва пријатељска распра у коју морам да се упустим односи се на његово (Душанићево) уверење и вишекратно изнесу тврдњу да привреде (мање-више) свих земаља расту обимом и, истовремено и можда још и више, у сложености (то је постулат против кога немам шта да приметим), али и да напоре са тим брзо расте потреба за државним интервенционизмом (а то је исказ коме се оштро супротстављам). Из начина на који он формулише свој закључак о растућој потреби за државном интервенцијом (Душанић 2013, фуснота 31) јасно произлази да он мисли на управљање и контролу огромних система, на начине на који велике (а, уосталом, и мале) компаније потребују управљање (management) и развојно усмеравање. Блокови литературе која се може сматрати истински научном садрже ригорозне доказе једне поставке која је тачно супротна од онога што тврди Душанић. Најпозданији и најекономичнији начин разјашњавања ове тврдње је позивање на монументално дело једнако монументалног ствараоца Хајека. Основна идеја је једноставна иако је доказ сложенији.*

10 О томе детаљније у књизи: Јован Б. Душанић, Економија постмодерне, Београд, 2014.

Моја фуснота на коју се позива колега Маџар¹¹ гласи: *Када говоримо о оптималном балансу између тржишта и државе у регулисању и усмеравању привредних кретања и развоја треба имати у виду да он није непромењен и није исти у свим временима, а у истом времену различит је за поједине земље. По правилу, како привредни живот постаје сложенији улога државе постаје значајнија. У данашњим условима то условљава веома брзи процеси глобализације, забрињавајући еколошки проблеми, економијом која је све више заснована на научним истраживањима, али и глобална економска криза.*

Коментар. Читајући ову пријатељску распру, како је назива колега Маџар, као да читам „необориве доказе“ из званичног комунистичког документа (*другарског вијећа*) од пре три деценије на основу којих сам „стрпан“ у затвор, а затим и избачен са посла на Економском факултету у Бањалуци.

Колега Маџар и не покушава да оспори мој став због чега, *по правилу, како привредни живот постаје сложенији улога државе постаје значајнија*, него слично некада комунистичким „необоривим доказима“ (*врло вјероватно, да је Јован Душанић у разговору поједине изјаве саопштавао тако да су неком од слушалаца остављале призив да се ради о дјеловању са позиција које су стране темељним одређењима нашег друштва, из чега се извлачи закључак...*) сада колега Маџар пише: *из начина на који он формулише свој закључак ... јасно произлази да он мисли...* Мада то из мога текста не произлази, поготово не јасно.

Колега Маџар затим своју претпоставку о томе *шта произлази да ја мислим узима као моју тврдњу и безапелационо констатује да блокови литературе која се може сматрати истински научном садрже ригорозне доказе једне поставке која је тачно супротна од онога што тврди Душанић.* Ради се најиме о истом типу ригорозности доказа као и код комуниста када су тврдили да је *Служба државне безбједности, пратећи дјеловање Јована Душанића од 1979 до 1985. године написала Информацију, која указује на његово дјеловање са позиција српског национализма и грађанске деснице. Другарско вијеће полази од тога да је Информација тачна.*

■■■■■■■■■■

¹¹ Јован Б. Душанић, „Доларска алхемија и прокажена држава“, часопис Економског факултета у Београду – Економске идеје и прака, бр. 9-10/13.

Као некада у случају комуниста сада неолибералима морамо да поверујемо да су њихове тврдње тачне – без доказивања по ком критеријуму су ти докази ригорозни и изношења емпиријских доказа те ригорозности – само због тога што неолиберали сада (као некада Служба државне безбедности) тако тврде. Сами их пишу и о њима потом суде као ригорозним.¹²

Друго неслагање. Колега Маџар пише (стр. 325): *Друга крупна ствар која мора да се покрене са Душанићем јесте његова тврдња да је долар прихваћен као међународна валута силом и такорећи бруталном принудом (2013, с. 131-41, нарочито с. 132). То је посве погрешно и лишено било какве логичке основе. Једноставна је истина да никаква валута не може да буде наметнута на друге било каквом силом.*

Погледајмо шта тачно пише у моме тексту: *Из (Другог светског) рата су САД изашле као хегемонистичка сила на војном, политичком и економском пољу и биле у стању да одлучујуће утичу на креирање послератног устројства света према сопственим интересима... На конференцији у америчком месту Бретон Вудс 1944. године, донета је одлука о оснивању ММФ-а и Међународне банке за обнову и развој. Америчка национална новчана јединица, долар, постао је светски новац, а Америчка централна банка гарантовала је конвертибилност долара у злато.*

Коментар. И овде исти манир вођења полемике. На моје подсећање да су САД из Другог светског рата *изашле као хегемонистичка сила на војном, политичком и економском пољу и биле у стању да одлучујуће утичу на креирање послератног устројства света*, колега Маџар исчитава као моју тврдњу да је долар прихваћен као међународна валута силом и такорећи бруталном принудом, третирајући то посве погрешно и лишено било какве логичке основе.

12 Подсетио бих колегу Маџара на Вагнеров закон (који је формулисао познати њемачки економиста Адолф Вагнер – *Adolph Wagner* – 1835-1917) о дугорочном расту државних расхода који је проузрокован како економским (научно-технички прогрес и као последица тога повећано државно издвајање за научна истраживања итд.) разлозима, тако и социјално-политичким (пензионо осигурање и помоћ становништву због елементарних катастрофа итд) и историјским (државе прибегавају дефицитном финансирању и задужују се те долази до пораста расхода којим се сервисира државни дуг итд) разлозима. Историјско искуство показује да се у дужем временском периоду, овај закон потврђује, мада у краћим временским периодима јавни расходи могу да стагнирају и чак да се смањују.

За разлику од других великих и моћних држава које су из Другог светског рата изашле као поражене и разорене (Немачка, Јапан) или економски исцрпљене (СССР, В. Британија, Француска) једино су САД крај рата дочекале са знатно ојачаном економијом¹³ и као једина нуклеарна војна сила. У таквој ситуацији САД нису ни морале да прибегавају бруталној принуди (јер су сви били свесни њене моћи) да би у Бретон Вудсу њена национална новчана јединица – долар био установљен и као светска валута. То је учињено упркос неодрживости бретонвудског решења (по коме ће амерички долар бити светска валута, а у исто време ће САД гарантовати конвертибилност долара за злато).¹⁴ Против таквог решења је био и Кејнз (предводио делегацију В. Британије у Бретонвудсу) који је предлагао увођење нова јединствена светска валута – *банкор*, а СССР је одбио да ратификује документе Бретонвудске конференције.

Треће неслагање. Колега Маџар пише (стр. 325): *Даље велико подручје неслагања (међу многима!) између профе-*

13 САД су једина земља која је из Другог светског рата изашла са снажном, чак и унапређеном економијом. Удео САД у светској индустријској производњи је 1947. године износио 62%, у односу на 42% из 1938. док су у укупном извозу капиталистичких земаља САД оствариле раст са 14% (у 1938) на 32,5%. Национални друштвени производ је порастао готово 2,5 пута, док је 60 милиона људи 1948. имало посао, у односу на 47 милиона из предратне, 1939. године. (А. Милошевић и Д. Живојиновић, Ми у долар (не) верујемо – последице смањења глобалне улоге долара по укупну моћ САД – <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/5>)

14 То је такозвана Трифинова дилема (*Triffin Dilemma*) – названа по белгијском економисти и професору на Универзитету Јејл, Роберту Трифину (1911-1993). С једна стране, емисија долара треба да има златно покриће и омогућава несметану конвертибилност долара у злато, а са друге стране емисија долара мора да буде довољна да се обезбеди све већу међународну трговину, без обзира да ли емитовани долари имају златно покриће. Претерана емисија долара (без златног покрића) подрива поверење у долар и он губи на вредности.

На крају су САД 1971. године једностране укинуле конвертибилност долара у злато. Непосредно пре тога за један амерички долар се добијало око 4,3 швајцарска франка или око 360 јапанских јена, а данас се за долар добија 0,87 швајцарских франка, те око 115 јапанских јена. Од тога што је долар светска валута САД имају огромне користи и не морају да брину о дугорочно значајном паду вредности долара, огромном буџетском дефициту и дефициту текућег биланса. За разлику од других држава, ту привилегију (управо захваљујући чињеници да је долар светска резервна валута) имају само САД. О томе сам детаљно писао у књизи Доларска алхемија и казино економија (2009).

сора Душанића (2013, сс. 147-54) и мене јесте тумачење кинеског развојног чуда. Он је убеђен да је то чудо изазвано активностима државе. У наставку текста колега Маџар износи своје објашњење кинеског развојног чуда: *Кина је ослободила свој народ, може се рећи на тако величанствен начин да може да се окарактерише као нечувен и невиђен. То је кључна ставка у новијој кинеској историји без које чудо не може да се објасни.*

На страни 149 мога текста пише: *Све ове земље (које су у дугом периоду имале изузетно високе стопе привредног раста – Кина, Јапан, Јужна Кореја, Тајван, Хонгконг, Сингапур...) при модернизацији својих привреда примењивале су такозвани азијски модел, а коме су нарочито својствени следећи фактори: стратегија развоја заснована на извозно оријентисаној индустријској политици, изузетно висок ниво штедње и инвестирања, те поетапност и прагматичност у реформисању привреде. Поред тога, све њих карактерише сличан традиционални систем вредности и одсуство демократије.*

Коментар. Овде колега Маџар не доводи у питање моје објашњење азијатског модела модернизације који је у пракси показао одличне резултате. Чињеница да је модернизација ових земаља диригована од стране државе не значи негацију тржишта, него његову афирмацију уз помоћ снажне државне развојне политике.

Затим, колега Маџар пише (стр. 326): *Душанић је одушевљен кинеским вредносним опредељењима и њима приписује велики део развојног успеха (2013, с. 151). И овде он, једноставно речено, греши. Његово гледиште је одвећ уско да би могао ваљано да разуме значај вредности. Говорећи ентузијастично о кинеским племенитим друштвеним вредностима... Душанићев поглед је опет превише узак – изгледа да је то генеричка карактеристика аналитичара из табора антилиберала – он заборавља страховите свирепости извршене током Великог скока напред и током Културне револуције, кад су милиони невиних изгубили животе; и то је било учињено од стране истог (по Душанићу племенитог) кинеског народа.*

Образлажући прво основне карактеристике такозваног азијског модела развоја, осврнуо сам се и на њихов традиционални систем вредности. Погледајмо део текста из кога

је колега Маџар закључио да сам одушевљен и да говорим ентузијастично о кинеским племенитим друштвеним вредностима. *Поред тога што су све источноазијске земље имале сличну стратегију економског развоја, брзом привредном успону погодовао је и њихов традиционални систем вредности чији се корени налазе у конфучијанству, а кога карактерише трудољубивост, штедљивост, правичност, спремност на жртвовање, а нарочито изражен колективизам и хијерархијска структура друштва где постоји приоритет опитих над индивидуалним интересима. Колективна свест о националном интересу и колективна спремност на жртвовање за његово остварење супротстављени су западном (протестантском) систему вредности у основу кога је премиса о неприкосновеним правима човека која не могу бити отуђена од појединца ни под којим условима, чак ни за остваривање било каквих виших опитих интереса, на пример дугорочно одрживог високог привредног раста и животног стандарда, те социјалне стабилности. Из приоритета опитих над индивидуалним интересима проистиче и принцип компромиса (неопходан како би се достигли виши опити циљеви), толерантност према разним облицима друштвеног уређења, уважавање алтернатива, потреба за експерименталисањем, схватање да за опстанак и опити напредак (нације, цивилизације) не треба робовати било којим идеолошким „измима“.*

Коментар. Наводећи смирено и рационално традиционални систем вредности азијских земаља које су имале успешну стратегију развоја, колега Маџар тврди да сам одушевљен и да говорим ентузијастично о кинеским племенитим друштвеним вредностима, те да заборављам страховите свирепости извршене током Великог скока напред и током Културне револуције, кад су милиони невиних изгубили животе; и то је било учињено од стране истог (по Душанићу племенитог) кинеског народа.

Шта на ово рећи? Када бих полемисао на начин како то чини колега Маџар рекао бих како је он одушевљен и да говори ентузијастично о америчким племенитим друштвеним вредностима, те да заборавља страховите свирепости извршене над Индијанцима и црнцима, кад су милиони невиних изгубили животе; и то је било учињено од стране истог (по Маџару племенитог) америчког народа. Али какве то везе има са економским успоном Кине или САД?

Четврто неслагање. И на крају, колега Маџар пише (стр. 326): *Само пар речи о војсци за коју сам током неких 15 година доказивао да би требало да се распусти и дефинитивно уклони на организован и хуман начин. И у овој ствари Душанић дели слабости и невичност табора коме припада... Изгледа да је професор Душанић спреман да га брани домаћа армија; као у једном популарном вицу, мој став је да ме не брани – хвала лепо. Кад би се декларисала као земља без армије, Србија би задобила поприличан престиж и међународно признање. Са неоспоривом духовитошћу Душанић цитира стару народну пословицу: они који не хране своју војску, храниће туђу; мој одговор је: ако ниједна од њих – наша или туђа – није од било какве користи, ниједна не треба да буде ни храњена.*

Коментар: No comment! Овде је све јасно и сваки додатни коментар је сувишан, а вероватно бих због њега био од неолиберала поново проглашен *политички некоректним*, као што су ме у своје време комунисти прогласили *морално-политички неподобним*.¹⁵

На крају, желео бих да истакнем да сам захвалан колеги Маџару на јасно изнетом ставу (у његовом раду) да економска криза ипак постоји годинама, још увек траје и не назире јој се крај¹⁶ (*компоновани су и примењени познати пакети од*

15 Уместо коментара само неколико здраворазумских питања. Која се то неолиберална држава (САД, Велика Британија...), одрекла војске? Како то да САД, које проповедају и другима намећу неолиберализам, има највећи (незабележен до сада у светској историји) војни буџет – већи од војних буџета свих осталих земаља узетих заједно? По којим је то неолибералним аксиомима могуће да Пентагон (новцем из државног буџета) буде највећи послодавац на свету?

16 На једној од наших расправа у АЕН (јун 2011) на моју констатацију да је време најбољи судија, а пракса најбољи верификатор исправности различитих теоријских ставова, те чињеницу да је данас историјска пракса (колапс постсоцијалистичких привреда које су се у вођењу економске политике придржавале Вашингтонског консензуса, а потом и светска економска криза) ставила тачку на теоријске спорове о неолиберализму, одговор је био да су неке од постсоцијалистичких земаља имале само мале пролазне потешкоће и да се брзо опорављају (колега Борис Беговић), *да нема говора о било каквој*, а поготово не о великој светској економској кризи, него се ту ради о уобичајеној рецесији (колега Бошко Мијатовић), *те да је то безначајна епизода* које се за годину-две нећемо ни сећати (као фијаска који смо имали с набавком вакцина за свињски грип – како је то лепо илустровала колегиница Даница Поповић). Поред тога, колегиница Поповић је тада нагласила како су економија и социјална одговорност неспојиви, те да економија не познаје категорије правичности и морала. (<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/neprolazna-vremena-samo-jedne-knjige>).

по 7-8 хиљада милијарди долара, а очекивана краткорочна и брза побољшања су изостала, док за дужу перспективу ни до дан-данас није јасно да ли је, уз сва та допинговања привреде, осигуран поуздан излазак из кризе – стр. 98), те да неолиберализам ипак постоји¹⁷ (наводећи и разлоге због чега треба да се либерализам у својим савременим обogaћеним верзијама назове неолиберализмом – стр. 146). Надам се да због тога неће имати непријатности од стране сопственог идеолошког клана, пре свега, сарадника *широко афирмисаног* (како то тврди колега Маџар) *истраживачког Центра за либерално-демократске студије* – колегинице Данице Поповић, те колега Бошка Мијатовића и Бориса Беговића (сви су такође позвани на мартовску расправу у АЕН, али још нису доставили своје текстове).

* * *

Истичући да сам му *заиста драг пријатељ* (стр. 278) и да ме *доживљава као драгу и многострано позитивну личност* (стр. 228), колега Маџар са правом констатује: *са карактеристикама које нас професионално дефинишу и разграничавају, нас двојица смо толико удаљени да припадамо различитим галаксијама* (стр.202), те *кад је већ реч о укусима, проф. Душанић и ја „галактички“ смо удаљени* (стр. 224). Овде сам у потпуности сагласан са колегом Маџарем. Професионална разлика међу нама је логична имајући у виду да ми различито схватамо дисциплину којом се бавимо – економију – ја у њеном изворном значењу, а колега Маџар (и остали неолиберали) под економијом подразумевају оно што је у суштини хрематистика.

Подсетимо се да је назив *економија* у научну употребу увео Ксенофонт (430–354 године п.н.е), а који у преводу

html?alphabet=1)

17 Колега Бошко Мијатовић ће на расправи у АЕН (видети: Зборник: Глобална криза и економска наука, март 2012) бити изричит: Да изнесем своје мишљење о теми скупа: неолиберализам не постоји. Ради се о појму, односно етикети, коју су смислили противници либерализма. Он се користи као дисквалификација коју противници либерализма упућују не само радикалним либералима, већ и свим осталима, наглашавајући да под удар оптужбе о неолиберализму не потпадају данас само либерали, већ комплетна доминантна струја политичког и економског мишљења у свету.

с грчког (*oikos* – кућа, *nomos* – закон) значи управљање домаћинством. Аристотел (384–322 године п. н. е.) је направио јасну поделу између економије и хрематистике (*chremata* – новац, имање, ствар, *nomos* – закон) која у преводу с грчког значи управљање новцем, тачније вештина стицања богатства. Увођењем новог термина Аристотел је желео да изврши разграничење неких видова делатности који се принципијално разликују од економије.

Економија представља делатност која је повезана са стварањем – производњом богатства (робе и услуга) усмерена на задовољавање животно неопходних људских потреба – и оријентисана на општедруштвено корисна решења у интересу већине грађана. С друге стране, хрематистика је повезана с прерасподелом богатства с циљем корпоративно-личног богаћења уже групе грађана и она се у древним временима називала лихварство, то јест зеленаштво. Аристотел је истицао да за људе који су пошли путем хрематистике згртање богатства постаје бесконачно и ту не постоје никакве границе. Он је у склоности неких људи ка згртању богатства видео реалну опасност за друштво и упозоравао да хрематистика може довести до мутације целог друштва.

Нажалост, до те мутације је дошло. Мада је и у античко време поред економије (реална привредна делатност), постојала и хрематистика (шпекулативна делатност која је била споредан и безначајан део привреде), временом се шпекулативност претворила из периферне у основну карактеристику тржишта.¹⁸ Данас имамо (пре свега, у најразвијенијим земљама Запада) модел шпекулативног или казино капитализма у којем долази до све веће доминације шпекулативне (виртуелне) над реалном привредом. Сада фактички постоје две паралелне привреде, једна – реална која ствара производе и услуге и друга – виртуелна која *ствара* новац берзанским шпекулацијама.¹⁹

18 Ц. М. Кејнз је (у књизи: Општа теорија запослености, камате и новца) упозоравао да шпекулације не подразумевају нужно велику штету ако су споредан и безначајан део привредне активности (ако остану мехурићи на постојаном потоку предузетништва), али су веома штетне када су преобладајуће (када подузетништво постаје мехурић у вртлогу шпекулација).

19 Видети детаљније у књизи: Јован Б. Душанић, Економија постмодерне, Београд, 2014.

Међутим, виртуелна не може да постоји без реалне привреде, јер она од ње живи, односно на њој управо и паразитира. Улагања у виртуалну привреду нису и не могу да буду мотори раста и не обезбеђују стабилан и дугорочно одржив економски раст јер се у њој не ствара нова него исисава вредности из реалне привреде. Тако богати финансијским шпекулацијама успевају да за себе приграбе већи део националног колача, иако се тим шпекулацијама истовремено не увећава тај колач.

Данас је и теоријски мајнстрим када се говори о савременој економији у суштини хрематистика, а не економија у њеном изворном значењу. Аристотел је у свом познатом делу *Политика* писао да се хрематистика често *прихвата као економија али она то није јер је хрематистика усмерена на експлоатацију и за њу ради лихварство које је, из познатих разлога, одвратно*. За економију је веома важан морал који влада у друштву.

Пошто су нам полазне позиције „*галактички*“ удаљене, како то пише колега Мацар, онда је логично да су нам такви и укуси. Тако на пример, колеги Мацару (часопис *Економске идеје и прака* број 9-10/13, страна 22) нема ништа против што су *примања појединаца у банкама (важи и за друге финансијске институције као што су фондови, осигуравајуће компаније, ревизорске куће...)* *басносовно велика јер су она неминовна и готово очигледна последица чињенице да добру банку не чине сви запослени него њено најуже управљачко језгро, често један једини човек. Пословни успех, па и сам опстанак банке зависи дословно од тога да ли ће моћи да се дочепи и задржи такве врхунске кадрове, те чаробњаке финансијских операција и врло крупних пратећих трансакција.*

Међутим, *чаробњаци финансијских операција* имају *басносовна примања*, чак и када изостаје *пословни успех* и *банка не опстане*. *Lehman Brothers* је банкротирала 2008. године, а Ричард Фулд – први човек ове банке, зарадио је 500 милиона долара (оријентације ради – толико износи укупан годишњи војни буџет Србије) у 2007. години која је претходила краху *Lehman Brothers*.

За разлику од колеге Мацара, сматрам да велике неједнакости у расподели, те велике концентрације богатства код уског слоја људи (у основном тексту – фуснота 12 – сам већ

наводио податак да 85 најбогатијих људи на свету поседује богатства једнако оном које има и 3,5 милијарде најсиромашнијих људи – више од половине светског становништва) нису – не само морално него и економски – прихватљиви, јер нема дугорочно одрживог стабилног развоја друштва у којем преовлађују закони који нису засновани на моралу. То се односи и на економске законе који, на пример, омогућавају енормно богаћење уског круга најбогатијих и истовремено беду масе људи који живе у условима недостојних човека.²⁰

Колегу Маџара познајем још од мојих студентских дана (почетком 70-их година XX века) када је он био доцент на Економском факултету у Београду и предавао нам (макроекономско) планирање. Од тада ценим његову ерудицију и посвећеност послу. Касније смо се на разним стручним скуповима и ближе упознали и између нас је увек постојао једна лепа људска комуникација, мада нам се професионални погледи суштински разликују. Са великим интересовањем читам његове текстове у којима се може наћи доста једноставних и допадљивим идеја. Међутим, проблем је најчешће у томе што, како то пише колега Маџар, позивајући *на монументално дело једнако монументалног ствараоца Хајека*.²¹

20 Раније сам већ писао: Мислим да је наша професионална, али пре свега и људска обавеза да на зло и неправду не пристајемо и с њима се не миримо, те да их непрестано разоткривамо и јавно огољавамо. Против зла и неправде треба се борити, не зато да би се они победили (увек ће их бити, у већој или мањој мери) него, пре свега, због тога да они не би победили човека у нама. (Видети предговор у књизи: Јован Б. Душанић, Критика неолиберализма и транзиције, Загреб, 2013)

21 Последњих деценија наши мејнстрим економисти – неолиберали стално се позивају на монументална дела два монументална ствараоца – Карла Попера и Фридриха Хајека. Када сам био студент и нешто касније тадашњи мејнстрим економисти – комунисти су се такође позивали на монументална дела два монументална ствараоца – Карла Маркса и Фридриха Енгелса. Тако да је ево већ седам деценија наши мејнстрим економисти имају своја два идола Карла и Фридриха (раније Маркса и Енгелса, а сада Попера и Хајека) у чијим монументалним делима налазе беспоговорне одговоре на сва питања (или како пише колега Маџар – најпоузданије и најекономичније начине разјашњавања) и сви ми који њихова идеје доводимо у сумњу смо људи оскудног знања. Узгред, подсетимо се да је Карл Попер у младости био комуниста.

На нашим ранијим расправама у АЕН (2012) рекао сам (тада другим поводом и из сасвим других разлога) да је неолиберализам, пре свега идеологија, као што је то био и комунизам. Због тога не треба да нас чуди да су многи садашњи најватренији неолиберали бивши комунисти или њихови

основна идеја је једноставна иако је доказ сложенији – и додао бих, по правилу, немогућ јер такве идеје су плод апстрактних конструкција које имају мало заједничког са реалним стањем ствари (заснивају се на пожељним претпоставкама, а не стварним чињеницама).

Мислим да смо у досадашњим расправама колега Маџар и ја јасно изложили своје позиције, остали при њима, а време (и можда неки будући објективни критичари) ће просуђивати ко је од нас био у праву.

* * *

Средином 2015. године, ако Бог да, пуним 65 година и после ове расправе планирам да престанем са активним учешћем на нашим традиционалним расправама у Академији економских наука и Научном друштву економиста. Желео бих да се интензивније посветим завршетку књиге (није везана за економију) коју сам раније започео, а која ће изискивати вишегодишњи рад.

У последњем допису (23.12.2014) колега Маџар нас је обавестио како је постигнут договор да наши радови (са ове расправе) буду објављени у специјалном броју часописа Економског факултета у Београду – *Економске идеје и пракса*, те очекујем да овај мој рад буде објављен у целини – основни текст (који сам доставио на време у децембру) и овај *постскрипт* (дописан у продуженом року који је накнадно одређен).

биолошки потомци који су једноставно само језик једноумља прекодирали са комунистичких на неолибералне догме. Тако су ме комунисти (пре три деценије) званично оптужили да сам десничар и да сам против комунизма и самоуправљања, а на расправи у АЕН (Зборник: Глобална криза и економска наука, март 2012), те у полемици са мном у суботњем Културном додатку листа Политика (август-септембар 2012), моје колеге неолиберали тврде да сам левичар и да сам против капитализма и глобализације.

— Овај рад је примљен 16. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

*Владимир Ј. Конечни**

СРБИЈИ ЈЕ ПОТРЕБАН КУЛТУРНИ РАТ У КОМЕ БИ ПРВА И ТРЕЋА СРБИЈА ПОБЕДИЛЕ ДРУГУ

- Други део -

Шта сиромашеном народу за своје паре, у својој земљи – не, дакле, земљи која је посед културњака – даје „култура“? Није уопште потребно да огроман проценат тог стваралаштва омаловажавајуће назовемо другосрбијанским кичем; оно је, сасвим сигурно, у великој мери медиокритетно, деривативно – јадно.

Политикино фаворизовање ставова и људи Друге Србије

Рубрика „Култура“ *Политике* и њен „Културни додатак“ налазе сваки начин да хвале и промовишу другосрбијанске културне подухвате, без обзира на њихову објективну вредност: важно је држати их у жижи јавности, дати њиховим ауторима простор за самоекспресију и помоћи им да остваре финансијски успех. Неколико примера, од мноштва могућих, следи.

Цела прва страна „Културног додатка“ за 13. јул 2013. додељена је Владиславу Бајацу за квази-филозофско-социолошку анализу емпатије, *Weltschmerz*-а и „арапског проле-

* Редовни професор психологије Калифорнијског универзитета у Сан Дијегу (University of California, San Diego) и Београдског универзитета.

ћа”¹ Читалац тражи разлог за овај дилетантски текст – и налази га на стр. 2, од које је половина такође дата Бајацу. Њу он вешто користи да рекламира превод свог романа *Хамам Балканија* на арапски. Каква камуфлажа у режији *Политикиног „Културног додатка”*. И то није све. Само два дана касније, 15. јула, у рубрици „Култура” *Политике*, Бајац поново добија проминентну трећину странице, овог пута као главни уредник издавачке куће „Геопоетика”, не би ли рекламирао њена издања.² Све ово, благо речено, није професионално према Бајацовим конкурентима, другим приватним издавачима који не добијају ни приближно такав простор и подршку *Политике*.

„Културни додаток” је такође дао значајан простор саморекламирању другосрбијанског естетичара Миодрага Мишка Шуваковића, које је провидно камуфлирано као приказ четвороразредне инсталације Маријеле Цветић.³

Пре свега, естетичка „теорија” госпође Цветић није наука већ псеудонаучно шарлатанство. Друго, сама инсталација је била бледа, неинвентивна копија на стотине таквих у САД и разним европским земљама током последњих тридесет година. Инсталација је без уметничке вредности, што опет говори о компетенцији људи који воде галерију Културног центра Београда. Треће, сам Шуваковићев приказ је пун контрадикторности и баналности и безвредан је као покушај уметничко-естетичке критике.

У (неодговореном) писму Весни Рогановић 10. јула 2013, написао сам: „Мислим да би „Додатак” требало да уведе рецензије за уметничку и другу критику, где рецензенти не би припадали клановима и не би поступали по принципу „ја теби – ти мени”. Господин Шуваковић би размислио да ли да пошаље „Додатку” овакав медиокритетни приказ, кад би знао да ће бити прослеђен објективним, стручним рецензентима. Овако се свакојака магла продаје у „Додатку”, у разним доменима уметности и културе. ... Још нешто о Шуваковићевом приказу. Ту сам инсталацију видео, али је она окон-

1 В. Бајац, „Од светског бола до емпатије: нова масовност”, „Културни додаток” *Политике*, 13. јул 2013, стр. 1-2.

2 М. Вулићевић, „Четири нове књиге у „Геопоетици”, 15. јул 2013, стр. 10.

3 Миодраг Шуваковић, „Собе за лутке”, „Културни додаток” *Политике*, 6. јул 2013, стр. 6-7. Видети такође фусноту 12.

чана пре извесног времена. А приказ је објављен тек 6. јула, увелико после затварања изложбе. То само по себи значи да се ради о рекламирању аутора приказа и аутора изложбе, а не о инспирисању читалаца *Политике* да изложбу погледају и сами, нити као водич кроз њу. У оваквој ситуацији, приказ је требало да буде послат у неки стручни часопис, а не у дневне новине. Али у часопису би рецензије биле неповољне. А *Политика* – е ту Шуваковић има отворена врата без обзира шта напише и да ли тај текст служи читаоцима.”

Рубрика „Култура” увек најављује, приказује и заштитнички обраћа пажњу на другосрбијанске позоришне редитеље од којих с правом очекује деструктивну деконструкцију нечег српско-традиционалног или „патријархалног” или „ретроградног” – без обзира у којој мери је њихов пројекат сићушан или испод просека. То се десило и са „ауторском представом” у омладинском позоришту „Дадов” Кокана Младеновића – „*Slučajevi/Lost in Serbia*”. Тај наслов *Политикина* позоришна сарадница Борка Г. Требјешанин великодушно назива „интригантним”.⁴ (Део наслова, „*Slučajevi*”, је у оригиналу написан латиницом; ваљда би Младеновићу ћирилица сувише „одударала” од енглеског у остатку наслова.)

Депримирајуће, изразито негативне, оцене Србије и живота у њој од стране „културњака“ су увек добродошле у рубрици „Култура”, чак и кад је јасно да се ради о „терању воде на своју воденицу”. У (неодговореном) писму Весни Рогановић 17. јула 2013, написао сам: „Стил Борке Требјешанин је да амбициозним другосрбијанкама да простор и лака питања како би оне дале своје неутралне социолошке и политичке оцене о стању у земљи. Смисао је наравно да се њима лично да више новца и да је баш њихова представа страшно важна. Тако, рецимо, у недавној ‘Култури’, једна млада редитељка, Ива Милошевић (која се усуђује да режира Гогоља, Гогоља!), е та жена самоуверено изјављује: ‘Живимо у држави, у друштву које је збир нехаја...’ и онда наставља о паду дече са вртешке у Сокобањи и како та трагедија некако оправдава поставку ‘Ревизора’ баш сада, наравно у њеној режији.”⁵ Ова

4 Б.Г.Т., „Ауторска представа Кокана Младеновића у ‘Дадову’”, *Политика*, 27. децембар 2013, стр. 12.

5 Борка Г. Требјешанин, „Србији је ‘Ревизор’ преко потребан”, *Политика*, 3. јун 2013, стр. 14.

‘социолошкиња’ изгледа није сазнала да се готово истог дана део великог моста срушио северно од Сијетла у држави Вашингтон, с последицом да су се бројни аутомобили сурвали у ледену воду. Но важно је бацати дрвље и камење на Србију из мрзитељске самоважности комбиноване са користољубљем.’⁶

Тако у својим представама прошле јесени („Коштана”, Драма на српском језику Народног позоришта у Суботици, октобар 2013; трилогија „Passport”, суботичко позориште „Деже Костолањи” на сцени Битеф театра, децембар 2013), редитељ Андраш Урбан води хаотични и виолентни културни рат против свега српског и традиционалног. Ту су зверски људски односи, злостављање жена, дискриминација Рома и других мањина од већине, зло православље, митови и архетипови. Све то је представљено урлањем, пужењем, ударањем, скичањем, голотињом и ваљањем у млевеној паприци и изнутрицама. У том артоовском бруталном бесмислу, у помодном „постдрамском позоришту”, је и јефтина дидактика, у виду објављивања, уз представу „Коштане”, одломака из Универзалне декларације о људским правима и Закона о забрани дискриминације Републике Србије. Урбан немилосдно експлоатише све теме као претње гледаоцима, а експлоатише и глумице – уз брижни став о заштити жена од злостављања и сексплоатације.

Политикина позоришна критичарка Ана Тасић је објавила веома позитивне приказе ових представа.⁷ Из приказа „Коштане”: „У представи су бескомпромисно изоштрени мотиви дискриминације, манипулације религијом, безобзирне сексуалне експлоатације женског тела... А зло се чини у окружењу традиционалних, (квази)религијом прожетих обичаја, чиме се најдиректније упућује критика дволичности дубоко укорењених у нашем систему вредности... Урбанова ‘Коштана’ је гласан сиров крик против ...друштвених неправди”.

6 Ана Тасић је објавила приказ ‘Ревизора’ Иве Милошевић, „Тражи се капетан брода”, Политика, 6. јун 2013, стр. 12. Приказ је веома негативан, што ме је зачудило, јер се веома ретко слажем са судовима и оценама Ане Тасић. Можда би се с мало ироније могло закључити да Ива Милошевић није у свом интервјуу била довољно негативна о стању српског друштва.

7 Ана Тасић, „Ограничено друштво, безгранично позориште”, Политика, 16. децембар 2013, стр. 11; „Коштанин крик против неправди”, Политика, 26. децембар 2013.

Коментатор/ка у електронском издању *Политике*, по имену „nakarada u pozoristima” написао/написала је (25/12/2013 23:23): „Najveca nepravda su ovakve nakaradne ‘predstave’ gde se raznorazni slucajevi za psihijatriju ogledaju bilo kao reziseri ili glumci. Od dela nase knjizevnosti drsko se usudjuju da zarad interesa perverzne manjine izvrcu poruku samog knjizevnog dela. Tragikomicno!!!” А коментатор/ка „Planinski čovek” (26/12/2013 17:10) вели: „Zašto ne saznasmo zbog čega је predstava ‘Koštana’ bila prekinuta pola sata... Ja sam jedan od tih, koji iz revolta ustane i napusti pozorište. Zašto bi mene bilo sramota, tim mojim činom treba da se stide ti koji su postavili predstavu sa koje iz revolta izlaze gledaoci”.

Другосрбијанско политиканство као театрологија

У једном огледу о Андрићевим романима, Славко Гордић пише: „Тумачење књижевног дела бива понекад освета ума над уметношћу”.⁸ Управо то се односи на материју у овом одељку, с тим да је „ум” често сведен на политичке калкулације, „освета” на сурове обрачуне пером, а „уметност” на позориште друге половине 2013. у Србији. У претходним одељцима, позоришна критика у *Политици* је често помињана, али сада ћу се концентрисати на неколико интензивних дебата, које су се све протезале у више бројева „Културног додатка”, и с прилозима који су били натопљени „сумпорном киселином”. Ове полемике се односе на срж културног рата у Србији.

У првој дебати су се сукобили општеприсутни другосрбијански театролог Иван Меденица и Селимир Радуловић, директор Стеријиног позорја. Почело је са Меденичиним нападом на „културну политику коју (представа ‘Константин’) оличава” и, по Радуловићу, жељом „да се облате људи који покушавају да српску културу извуку из развалина”.⁹ Радуловић је додао да Меденица не разуме „константиновску парадигму у српској (и хришћанској) култури. У свом тексту

8 Славко Гордић, „Огледи о Иви Андрићу”, Академска књига, Нови Сад, 2013.

9 Иван Меденица, „Шта је Константин Србима?”, „Културни додатак” Политике, 23. март 2013, стр 3; Селимир Радуловић, „Џворовић Ивана Меденице”, „Културни додатак” Политике, 6. јул 2013, стр 5.

недељу дана касније, Меденица оптужује Радуловића да је песник без „позоришних референци” и да је профитирао деведестих путем своје „политичке опције”.¹⁰

У међувремену, с два Меденичина текста у „Додатку” у јуну 2013, почела је још једна, изузетно ружна полемика, овог пута зато што је Меденица острашћено напао жири 58. Стеријиног позорја, јер његова два идеолошка партнера или пулена (*Галеб* у режији Томија Јанежича и *Отело* у режији Милоша Лолића) нису добили награде које би им он ваљда обезбедио (претпостављам у време кад је био уметнички директор Позорја).¹¹ У својој жустрој реплици (у већ цитираном тексту у „Додатку” за 6. јул) на Меденичино „Минирање најбољих”, Радуловић је (чињенично тачно) оптужио Меденицу да поистовећује Позорје са „националистичком реториком” (ориг. курзив) и да се солидарише са „онима који имају обавезу да облате... Емира Кустурицу” (Кустурица је говорио на отварању Позорја). Радуловић је додао да се Меденица „легитимише као ташти... свадљивац, а не као поуздани тумач српског позоришног знака” и да се понаша „на нивоу ситних дојава које су, по налогу локалних идеолошких фанатика, писане у времену тврдог... комунизма”.

У „Додатку” за 6. јули, објављено је и писмо редитељке Цисане Мурусидзе, чланице жирија Позорја.¹² Она правилно указује да је Меденичина теза о „разградњи редитељског театра” позајмљена од Владимира Немирович-Данченка, а потом резоновано критикује Јанежичев наметљив и агресиван приступ Чеховљевом суптилном *Галебу* (редитељ учествује на сцени, шутира глумца, ломи столицу). На једном месту Мурусидзе каже: „А пошто је столица српска, мажда је то шифрован европски протест против српског национализма! ... Мора се рећи: попут бриселског курира Јелка Кацина, То-

10 И. Меденица, „Рестаурацијски кадрови не баш рестаурацијске владе”, „Културни додатак” Политике, 13. јул 2013, стр 4.

11 И. Меденица, „Разградња редитељског театра”, „Културни додатак” Политике, 15. јун 2013; И. Меденица, „Минирање најбољих”, „Културни додатак” Политике, 22. јун 2013.

12 Цисана Мурусидзе, „Ко минира и ко разграђује”, „Културни додатак” Политике, 6. јул 2013, стр. 5. Предраг Ејдус је председавао петочланом жирију у коме је бар једна особа, Драгана Бошковић, позната по својим другосрбијанским наклоностима.

ми Јанежич нам овде, већ дуже време продаје своју маглу с *Тромостовља!*” (ориг. курзив).

У следећем Додатку, за 13. јули 2013, другосрбијанска екипа састављена од четири мушкарца и једне жене обрушила се на Цисану Мурусидзе. Поред Меденице, који се бавио и Радуловићем у већ поменутом чланку („Рестаурацијски кадрови...”), ту су и Александар Милосављевић (управник Српског народног позоришта), Борис Исаковић (глумац, професор на Академији уметности у Новом Саду и директор Дrame СНП-а), Иван Миленковић (философ и уредник Трећег програма Радио Београда) и Татјана Мандић Ригонат (редитељка из Београда).¹³ Квалитет ових реплика је униформно веома лош. Милосављевић охоло држи Мурусидзе полукокретне лекције о Станиславском и не разуме право значење појма „психодрама”. Исаковић се наивно диви Јанежичу (с ускличником у наслову, као што ваљда приличи професору на Академији уметности). Миленковић је увредљив према Мурусидзе и читав текст би му бољи или прави филозоф раскринкао као серију нелогичности. А ту је и веома узрујана Мандић Ригонат (са чак три ускличника у наслову). Овој запенушаној особи у кожном капуту (партија зове!) је дато више од половине странице „Културног додатка” да се окоми на Мурусидзе о њеном „културорасизму” (у којој школи се тај појам и „наратив” који иде уз њега учи?) и да закључи да „прастари инстинкт крви шушти, тутњи (у) реченицама (Мурусидзе)”.

У раније поменутом (неодговореном) писму Весни Рогановић од 17. јула 2013, написао сам и следеће: „Пишем и због скандалозних текстова петочлане клике којој сте дали две пуне странице (4 и 5) у „Додатку” од 13. јула. Толики простор значи одобравање. Немојте рећи да је Ваша дужност да објавите шта Вам се понуди. Многи интелектуалци у Београду су ми рекли да то никако није Ваша пракса. Ви пажљиво одабирате и објављујете шта Вам политички лежи. Како

13 А. Милосављевић, „Делек поломљене столице”, „Културни додаток” Политике, 13. јул 2013, стр. 4; Б. Исаковић, „Никаквог насиља није било!”, „Културни додаток” Политике, 13. јул 2013, стр. 4; И. Миленковић, „Мртвозорнички приступ култури”, „Културни додаток” Политике, 13. јул 2013, стр. 5; Т. Мандић Ригонат, „Куку Тодоре!!!”, „Културни додаток” Политике, 13. јул 2013, стр. 5.

сте допустили да се овакав *линч* некога, било кога, догоди на страницама које Ви уређујете? Било би боље да сте позвали господина Јанежича да одговори (он би се држао редитељства, Чехова и *Галеба*, и читаоци би можда нешто неучили), и Меденицу, као другог 'нападнутог', с тим да му доделите фиксни број речи, уз напомену да не помиње политичаре и да не звучи као Жданов."

Саркастична примедба о Меденичиној ждановштини није произвољна и односи се на његов већ цитирани чланак од 13. јула („Рестаурацијски кадрови не баш рестаурацијске владе“) у коме се он, апсурдно, обраћа водећим политичарима у Србији и самоуважно саветује: „Верујем да је ЕУ извукла поуку из мађарског случаја, када је влада Виктора Орбана започела своју антиевропску агенду управо у култури... Тога ће морати да постану свесни и премијер Ивица Дачић и први потпредседник владе Александар Вучић, те да се на време... *ослободе ретроградних ставова и кадрова у култури*“ (мој курзив). Претећи ЕУ-бабином, Меденица би дакле да се влада ратосиља његових неистомишљеника, да се затру сви они који не цене његов лик, ставове и политиканство; то би укључило и мене, јер сам још 2010. године објавио чланак који је био веома критичан о Меденичином театролошком знању, естетици, мотивима и политичким ставовима, а такође и о квалитету, пракси и сумњивим вредностима „Културног додатка“ *Политике*.¹⁴

Ништа мање жестока и пуна витриола била је дебата у четири броја „Додатка“ у децембру 2013. и јануару 2014. која се тичала песме *Тамо далеко*. Њу су певали сви глумци, у војним униформама, постављени као хор, на крају представе „Српска трилогија“ на сцени Народног позоришта у Београду, у режији Славенка Салетовића. Представа је једна адаптирана епизода из романа Стевана Јаковљевића, која се састоји од јуриша српских војика на бугарски ров у Првом светском рату (као и од времена у ноћи пре јуриша).

Жучну полемику је заправо почела *Политикина* Ана Тасић својим освртом на представу у рубрици „Култура“ („Псеудопатриотски шунд поново напада“, 25. новембар 2013). У осврту је дословно написала: „Поред тога што је ова ‘Српска

■■■■■■■■■■

14 Владимир Ј. Конечни, „Примери подворништва српске култур(ологије) према идеализованом Западу“, *Нова српска политичка мисао*, 17. мај 2010.

трилогија' стилски потпуно анахрона и уметнички безвредна, она је друштвено опасна јер распирује острашћености којима је политички лако манипулисати". Ово је било сувише чак и за Меденицу (или му се учинило неконструктивно за „заједничку ствар”), па је објавио чланак у „Додатку” (7. децембар) у коме је такође оценио представу као лошу и, нарочито, начин на који се песма *Тамо далеко* користи у њој, али је успут, покровитељски, дао пацке Ани Тасић.¹⁵ У следећем „Додатку” (14. децембар), политички новинар Жељко Цвијановић је „испрашио“ Ану Тасић и ефектно побио Меденичине идеолошке, а тобоже театролошке, аргументе.¹⁶

У „Додатку” за 21. децембар, Владимир Кеџмановић је логично написао да пошто је „политички новинар Жељко Цвијановић до ногу потукао позоришне критичаре Ану Тасић и Ивана Меденицу, (то само по себи) говори да њихове критике нису биле стручне него политичке природе”.¹⁷ Но у истом броју, Меденица је опет дат велики простор који је он искористио за гомилу комичних псеудо-теоретских аргумената, попут овог: „Тековина је савремене западне цивилизације да се идентитети посматрају деконструкцијски, а не есенцијалистички”.¹⁸ У следећем „Додатку” (28. децембар), Цвијановић је поново убедљиво срушио Меденичине другосрбијанске претензије.¹⁹ А Ана Тасић је добила прилику да назове Меденичин коментар о свом осврту „неукусним” и „знатно подмуклијим од Цвијановићевог и Кеџмановићевог чланка”, а самог Меденицу „перфидним”. И још га је оптужила да жели „да себе препоручи за позоришног критичара *Политике*” (уместо ње).²⁰ Дакле, веома брзо су се отвориле зјапеће пукотине у другосрбијанском оклопу – што није чуд-

15 И. Меденица, „У сенци Великог рата”, „Културни додатак” Политике, 7. децембар 2013.

16 Жељко Цвијановић, „У сенци Великог Брата”, „Културни додатак” Политике, 14. децембар 2013.

17 В. Кеџмановић, „Ни рат ни брат”, „Културни додатак” Политике, 21. децембар 2013, стр. 6.

18 И. Меденица, „‘Родољупцима’ више смета сећање на злоупотребе, него оне саме”, „Културни додатак” Политике, 21. децембар 2013, стр. 6.

19 Ж. Цвијановић, „И јогин, и комесар, по Кестлеру”, „Културни додатак” Политике, 28. децембар 2013, стр. 6.

20 А. Тасић, „И рат и брат”, „Културни додатак” Политике, 28. децембар 2013, стр. 6.

но јер увек је било јасно да се ради о каријеризму и користољубљу (овде и о љутој сујети), а не о искреним и добро информисаним убеђењима.

Међутим, оно што у „Додатку” за 28. децембар 2013. није објављено је чланак који сам послао *Политици* (Љиљани Смајловић и Весни Рогановић) већ 22. децембра као критички коментар о Меденичином тексту од 21. децембра („Родољупцима’...”). Одломак из мог коментара следи: „Не схвата Иван Меденица – јер уместо да буде аутентични и спонтани човек позоришта, он је идеологизирани театролог – да свака позоришна представа није дужна да користи помодна сценска решења и да је прихватљиво, поготову у представи у националном театру, да одређена сцена буде режирана као емотивно-патриотски *гест*. Објективном и мање ригидном гледаоцу ‘Српске трилогије’ не сметају фронтално распоређени глумци, чак и у ‘скулпуралним позама’, од којих су неки у завршној сцени ‘устали из мртвих’ да из дубине душе певају *Тамо далеко*. Јер добро позориште уме и треба, бар понекад, да максималном идентификацијом публике са извођачима допринесе емоционалној катарзи у мери у којој филм, на пример, то тешко може.

Нити ће нормалан, патриотски настројен, гледалац (какви чине огромну већину у читавом свету, укључујући ЕУ) допустити Меденици да га догматски убеди да је истинска ‘тековина савремене западне цивилизације... да се идентитети посматрају деконструкцијски’, те да он зато мора, да би положио испит код Меденице, да доживљава српско Видо кроз ‘слојеве’ и ‘трагове’ догађања деведесетих година прошлог века.

Прво, ти су слојеви далеко компликованији него што Меденица увиђа, јер је изгледа заслепљен Србима наметнутим ‘деконтаминацијом’ од стране ЕУ, НАТО-а и сурогата путем једностране ‘едукације’. Објективни гледалац може да узвикне, ‘не каљај ми Крф и Кајмакчалан, јер слојеви деведесетих укључују и Братунац и бошњачке погроме у српским селима око Сребренице док је била заштићена енклава и челебићки логор и небројене друге страхоте којима су Срби били изложени у Хрватској, Босни и Херцеговини, и Косову!’

Друго, деконструкција је олињали квази-теоретски приступ, свакако не опште прихваћен, чак и кад је у рукама

најсофистициранијих светских експонената, а камоли у приземној, мрзитељској употреби прилагођеној Србији.

Треће, Меденичино арогантно одбацивање других погледа и помињање ‘позитивистичких заблуда’ у третирању класичних дела представља својеврсни проблем пројекције, јер изгледа да управо Меденица мисли да теоретска критичка разматрања и идеолошки обојена разглабања имају статус ‘позитивистичке’ науке високог нивоа која је у стању да нешто дефинитивно докаже или побије – но ‘деконструкција’ није физика!

Четврто, само један пример, не у потпуности аналогичан, али у општим, светским димензијама важан, да никакви потоњи ‘трагови’ не крње праве вредности: Хитлерова фасцинираност музиком Рихарда Вагнера и њено припајање нацистичкој аријевској идеологији је довела до забране извођења Вагнерове музике само у Израелу, а и тамо су чувени музичари јеврејског порекла познати београдској публици ургирали да Кнесет промени одлуку.”

Читаоци могу сами да закључе зашто овај мој текст није објављен; али ево шта о другосрбијанском бестидном ућуткивању других пише Жељко Цвијановић у „Додатку” за 11. јануар 2014: „(Неконзистентан) однос према елементарној логици могућ је само у ничим нарушеном монологу. Зато је важно искључити из јавног простора сваку конкурентску идеју, сваки реметилачки глас Другог”.²¹ У истом чланку, Цвијановић је још једном побио Меденичине истрошене квази-аргументе (овог пута Меденица је неуверљиво призвао у помоћ архидеконструкционисту, Жака Дериду), за које је Меденица опет добио велики простор претходне недеље у „Додатку” (4. јануар 2014).²² Неки људи, на своју штету, не увиђају кад треба да заћуте. Један од разлога је да их имплицитно охрабрују три уреднице *Политике* које не примењују никакве озбиљне критеријуме кад су у питању њихови другосрбијански пулени у „култури”.

Много шта је отужно у три дебате које су овде биле разматране.

21 Ж. Цвијановић, „Збогом, комесари!”, „Културни додатак“ *Политике*, 11. јануар 2014, стр. 6.

22 И. Меденица, „Нема полемике”, „Културни додатак“ *Политике*, 4. јануар 2014, стр. 6.

Гаврило Принцип

Као да су пре две-три године сви били присутни у радионици неке од многобројних НВО специјализованој за блаћење Србије, о коришћењу 2014. године у политичке сврхе, тако су другосрбијански културњаци ушли спремни у Велики Рат и злоупотребу Гаврила Принципа. Наравно да је Биљана Србљановић написала комад („Мали ми је овај гроб“) који се сада приказује у бечком Schauspielhaus-у као “Prinzip (Dieses Grab ist mir zu klein)”. Зна се шта се у Бечу очекивало од Србљановићке на ову тему. Међутим, године су прошле, понављање је досадило и критике су сада покровитељски мешовите, са једним кобним епитетом за списатељицу – „патетична”. У савременом позоришту и књижевности то није похвална реч, и чак Весна Кнежевић, која се у *Политици* труди из петних жила да представи бечки пријем комада у најбољем светлу, мора да призна постојање тог суда и додаје да критичари због сцена „необарокног ‘умирања на рате’ оптужују (Србљановићку) за неиздрживу количину патоса”.²³

И Милена Марковић је, наравно, написала текст о Принципу, „Змајеубице – јуначки кабаре” (биће изведен на пролеће у ЈДП-у).²⁴ У интервјуу, Марковићка ситним корацима бира стазу између минских поља „хора историчара за славским столом” и оних других – „што су веће космополите, то су већи провинцијалци”. Ове две жене, Србљановићку и Марковићку, Меденица – самопрокламовани комесар за позориште у Србији – је миропомазао као „наша два тренутно водећа драмска писца.”²⁵ *Политика* је један од главних каталиста другосрбијанског мегаломанског грабежа критеријума у култури, поступка тако деструктивног за здрав позоришни живот у Србији.

23 Весна Кнежевић, „‘Принцип’ први пут у Бечу”, *Политика*, 28. децембар 2013, стр. 4-5.

24 Борка Г. Требјешанин, „Младобосанцима је Ниче био важан”, *Политика*, 31. децембар 2013, 1. и 2. јануар 2014, стр. 31.

25 И. Меденица, „У сенци Великог рата”, „Културни додатак“ *Политике*, 7. децембар 2013.

У вези са Гаврилом Принципом и његовим друговима, које Друга Србија безобзирно експлоатише као ђулад за своје нападе на српски „национализам”, треба се сетити и раније поменуте изложбе, опет у Бечу, кустоскиња Мије Давид и Зоране Ђаковић из Културног центра Београда, „Пут за Европу са Принципом или без” (видети поглавље „Штедња“ из првог дела текста).

*

Треба поставити другосрбијанским културњацима неколико једноставних питања:

1. Зашто у изложбама (у Бечу и Културном центру Београда), позоришним текстовима (Србљановић, Марковић), новинским есејима у *Политици* (Пишталo) и критикама (Меденица) нема ни речи о аустроугарском геноциду (по данашњој дефиницији те речи), или бар „масовним злочинима војске над цивилним становништвом”, у Мачви, Поцерини и Подрињу у лето 1914. године, у чему су, између осталих поданика К+К монархије, учествовали Чеси, Словаци, Мађари, Муслимани из Босне и, наравно, Хрвати; чудно, јер би „мучење до смрти жена, деце и нејаких стараца” било интересантно сликовито представити на сцени (Урбан, Младеновић, Фрљић), а нарочито призор сељанки обешених о колце, са аустроугарским војницима „у кадру”. Све по правилима вођења рата и Хашке конвенције?²⁶

2. Зашто се у стандардни „наратив” Друге Србије (Меденица, Тасић, М. Давид, М. Шуваковић и мноштво других поменутих у овом чланку) и њихових НВО не унесе текст званичног писма Оскара Поћорекa, гувернера Босне, аустроугарском министру Леону Билинском, 28. маја 1913, тринаест месеци пре атентата у Сарајеву, о пожељности и спремности за рат и уништење Србије?²⁷

Ако се пак не жели да се инсистира на Поћорекoвом писму,

26 Милош Казимировић, „Цивили су мучени до смрти”, *Политика*, 21. јануар 2014, стр. 8. У чланку је аутентична фотографија описана у тексту овог есеја. Владимир Пишталo, „Принцип и Процес”, „Културни додатак“ *Политике*, 25. јануар 2014, стр. 3.

27 Бранко Пејовић, „Поћорекoва најава рата годину дана пре извршења Сарајевског атентата”, *Политика*, 6. и 7. јануар 2014, стр. 3.

с којим су некако повезани Андрићград и Кустурица (али додуше и академик БиХ Цевад Јузбашић), онда треба бар укључити у другосрбијански поглед на свет експлицитну изјаву Бориса Џонсона, градоначелника Лондона, да је за Први светски рат крива немачка агресија. Додуше, Џонсон је „ретроградни” конзервативац и скептик о ЕУ.²⁸

Завршне напомене

Један од закључака до којег ће свакодневни и пажљиви читалац *Политике* неумитно доћи је да острашћени културњаци којима су драги изрази попут „клерофашизам” и „говор мржње” налазе честу и речиту потпору за своју слепу једностраност, фројдовску пројекцију и одсуство аналитичности у неким чланцима водећих *Политикиних* новинара који пишу о домаћој *политичкој* сцени.²⁹ Све у свему, мада на овогодишњем *Политикином* календару пише „110 година сведок времена”, требало би да пише „110 година често лажни сведок времена” (можда са извесним изузецима током прве деценије свог постојања, као и тридесетих година двадесетог века).

Поставља се и питање шта да се ради у садашњој катастрофалној ситуацији у култури (мада не у смислу у ком другосрбијанци називају ситуацију катастрофалном), чији је корен, како смо видели, пре свега политички, али и економски. Нема сумње да је успостављање другосрбијанске културне хегемоније погубно за српско национално биће.³⁰ У потрази за бар делимичним одговором на питање „шта да се ради?”, аутор би упутио читаоце на недавни чланак Слободана Ан-

28 Цевад Јузбашић, „Вредновање историје без интерпретације”, *Политика*, рубрика „Међу нама”, 11. јануар 2014, стр. без броја. Борис Џонсон, „За Први светски рат крива немачка агресија, а не Срби”, *Политика* (пренесено из лондонског *The Telegraph*), 11. јануар 2014, стр. 2.

29 Видети, на пример, Бошко Јакшић, „Српска крајња десница, чедо кризе и популизма”, *Политика*, 8. децембар 2013, стр. 6.

30 У вези са појмом „културна хегемонија”, видети Антонио Грамши [*Gramsci*], *Филозофија историје и политике: избор из дела; Писма из затвора*. Београд: Слово љубве, 1980.

тонића.³¹ У том тексту, понуђене су, између осталог, идеје софистицираног „народног фронта” и несебичних иницијатива патриотских интелектуалаца – у чему бих видео и значајну улогу Треће Србије (како сам је дефинисао у овом и претходним чланцима).

31 С. Антонић, „Зло се вратило – и шта сад?”, Нова српска политичка мисао, 25. јануар 2014.

Овај рад је примљен 17. јануара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС
NATIONAL INTEREST

ПРИКАЗИ

Стефан Милошевић

МЕЂУНАРОДНИ КУЛТУРНИ ОДНОСИ:
ИСТОРИЈА И КОНТЕКСТ 229-235

*Стефан Милошевић**

Франсоа Шобе, Лорен Мартен
Међународни културни односи:
историја и контекст
(Београд: Clío, 2014, 432 стр.)

Проучавање културе и културне политике у светлу међународних односа у последње време добија све више на значају како у Србији, тако и у свету. Културна политика подразумева укупност свесних и промишљених поступака и акција (или њиховог одсу-

* Истраживач-приправник, Институт за политичке студије, Београд.

ства), које имају за циљ да задовоље извесне културне потребе преко оптималног коришћења свих физичких и људских потенцијала којима у одређеном тренутку располаже дата културна заједница.¹ С друге стране Милена Драгићевић Шешић и Бранимир Стојковић проширују појам културне политике тако што издвајају њена два основна вида – а) имплицитну културну политику која подразумева поступке које држава предузима ненамерно, не узимајући у обзир специфичне културне циљеве, али који се позитивно или негативно одражавају на поље културе и њеног развоја; и б) експлицитну културну политику која укључује намерне и систематске интервенције државе и њених органа на пољу културе с намером да се оно као целина или појединачни његови елементи усмери у одређеном правцу. Као сектори деловања културне политике наводе се културна баштина, издаваштво, књижарство, библиотеке, кинематографија, позориште и музика. Нивои на којима се културна политика може остваривати су институционални, локални, регионални, национални и међународни.²

1 Branko Prnjat: *Politika (kulturna). Enciklopedija političke kulture*. Београд: Savremena administracija, Београд, 1993, стр. 886;

2 Milena Dragičević Šešić, Branimir Stojković: *Kultura – menadžment, animacija, marketing*. Београд: Clío,

Проучавање културне политике и њених модела у српској научној средини има одређену традицију, док је улози културе у систему међународних односа посвећено нешто мање пажње.³ Том питању је посвећена монографија *Међународни културни односи: историја и контекст* француских аутора Франсоа Шобеа и Лорена Мартена.

Књига се састоји из увода, три дела и библиографије. У три дела књиге распоређено је десет поглавља посвећених разноврсним питањима функционисања културе и њеног места у систему међународних односа и процесу глобализације.

У *Уводу* (стр. 13–26) се даје осврт на досадашња проучавања и увођење културе у проучавање међународних односа. Како би се сагледало место културе у систему међународних односа предлаже се нова методологија која би се заснивала на споју обновљене верзије историје дипломатије и културне историје. На тај начин се нагласак ставља на проток

идеја, дела и самог начина живота, а сама истраживања се померају у смеру ка транснационализму који постаје нова појмовна категорија друштвених наука, укључујући и историју, где транснационализам не указује на нову стварност, већ открива транснационално које је било присутно у свим периодима. Како би се материјал у књизи сагледао из различитих перспектива, предлаже се пет начина да се прошири поље културе, под којим аутори подразумевају међународну уметничку и интелектуалну размену (културни трансфер), делатност различитих филантропских организација, међународних организација за културу, затим културну индустрију и област медија и информационе политике. На тај начин култура се може сагледати како из угла високе, тако и из угла масовне културе. Тако широко одређење културе отвара широке могућности за проучавање културне политике и међународних културних односа, те аутори предлажу три приступа проучавању историје културних односа 20. века – културна размена, историја политике и културне дипломатије и нови улози у међународним односима у култури од осамдесетих година 20. века. Према наведеним приступима се и организује излагање у књизи.

У првом поглављу, *Културна размена* (стр. 29–123), разматрају се три вида размене на културном

2011, str. 34–35;

3 Питању културе и културне политике у међународним односима и процесима посвећене су две монографије: Branimir Stojković, *Kulturna politika evropske integracije: Evropska unija i Savet Evrope*, Beograd: Institut za evropske studije, 1995; и Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*. Београд: Clío, 2014;

плану – уметничка, интелектуална и научна размена, као и размена посредством туризма, миграната и изгнаника. На пољу интелектуалне и научне размене, аутори истичу да су поједини облици овакве размене постојали и пре 20. века, али тек у 20. веку многе земље, вођене жељом да достигну национално савршенство, прибегавају интелектуалној отворености кроз студијска путовања, размене студената, асистената и универзитетских професора, да би се у том истом веку појавили и међународни актери који или намерно избегавају међународна ограничења или им се прилагођавају, а некад их и замењују. Све то доводи до процеса интелектуалне медијације у науци и књижевности, који се огледа у томе да дела научног и уметничког карактера кроз превођење и објављивање у иностранству постају доступнија ширим научним и уметничким круговима, врши се проток информација, који је некад бржи или спорији. После Другог светског рата часописи имају кључно место у научним круговима, где се превођење избегава објављивањем већег или мањег броја чланака на енглеском језику који не морају да се преводе. Превођење је имало велику улогу и у размени интелектуалних дела и трендова у 20. веку. Зато је превођење постало вредан интелектуални подухват за разлику од 19. века када се сматрало за

помоћну књижевну активност, а удео преведених дела у целокупној издавачкој продукцији расте (изузетак је само Велика Британија). Тако превођење постаје својствено и земљама које су све више желеле да све више учествују на светској интелектуалној сцени у циљу да ухвате корак са модернизацијом. Неке земље, попут скандинавских земаља, и раније су имале дугу традицију интелектуалне отворености услед слабе распрострањености свог језика, употребе енглеског језика у 20. веку и малих димензија својих локалних тржишта.

Други део, *Политика и култура* (стр. 127–282), посвећен је питањима места културе у систему међународних односа. Аутори истичу да је употреба културе у политичке сврхе увек била присутна (такве тенденције примећујемо још из доба Ренесансе у италијанским градовима), те да је имала преваходно три циља: истраживање могућности мировне сарадње, потврђивање препознатљивости идентитета и посебно жеља за испољавањем утицаја. Зато у међународним културним односима учествује велики број актера које аутори деле у три групе: званичне организације, незваничне организације и мреже. Тако се култура уклапа у реалистичку теорију међународних односа по којој интерес државе остаје важан елемент функцио-

нисања међународних односа. Како би дали хронологију развоја и структуре међународних културних односа на свим нивоима (државних и званичних организација, незваничних организација и мрежа), аутори прво дефинишу сродне појмове културна акција и јавна дипломатија и повлаче границу између њих. Оба термина подразумевају изградњу поверења и кредибилитета у средњем и дугорочном периоду, циљ је да се допре до шире публике ван дипломатије и равнопарвно су укључени и званични и незванични актери. Разлика је у томе да је спољашња културна акција одвојена од унутрашњег културног и политичког живота за разлику од јавне дипломатије која повезује ова два елемента. Она на директнији начин утиче на јавност истовремено користећи културу и масовне медије и великим делом се формирала у контексту Хладног рата као погодан начин да се избегне термин пропаганда. После типологије актера у међународним културним односима и инструмената културне акције и јавне дипломатије наводи се пет могућих начина употребе културне размене у међународним културним односима: инструмент мира између некадашњих противника, средство међународног разумевања, једно од средстава за развој сарадње у демократским друштвима, средство у ширењу

утицаја и културна акција у циљу подражавања идентитета. Затим се даје типологија међународних културних организација, а сви наведени принципи показују се на примеру културне акције и јавне дипломатије Француске у 20. веку. Надовезујући се на процес колонизације и деколонизације који су се одигравали у 20. веку и у којима је учествовала и Француска, аутори у овом делу посвећују пажњу и односу колонијалне и империјалне културе који подразумева доминацију на неколико нивоа (материјална, интелектуална, симболичка и културна) и да траје упркос званичној независности колонија, затим осећај културе памћења и виктимизације. У том контексту разматрају се везе између појединих хуманистичких наука и колонизације, постојање колонијалне и империјалне културе и феномен акултурације колонизованих народа. На плану наука, истиче се да се наука на подручју колонија развијала под утицајем науке у матици, или пак, да су научници у колонијама успешно повезивали локална знања са знањима из матице, чиме се светска наука обогаћивала, али упркос томе није био редак случај да се достигнућа „локалних“ наука колонијалних народа сматрају нижим и невредним. Код достигнућа појединих наука, у првом реду, етнологије и антропологије, а затим и геогра-

фије, поставља се питање одговорности у успостављању културне доминације.

Трећи део *Културна глобализација и култура света – савремени улози* (стр. 285–389) посвећен је широком кругу питања – дефинисању концепта културе света, теоријским парадигмама за разумевање културне глобализације и културе света аспектима културне глобализације и новом светском културном поретку. Наводећи факторе који утичу на глобализацију, аутори постављају питање да ли она подједнако утиче на све делове света и све људе на планети. Аутори изражавају доста сумње у том погледу, будући да и у условима глобализације опстају појмови попут неједнакости, хегемоније и културне доминације. Зато се аутори одлучују за термин култура света који подразумева постојање хијерархија и неједнаких односа између појединих делова тог система. Такође, индивидуална, локална, регионална, национална и макрорегионална (наднационална) разноврсност израза и реакција на глобализацију говори о томе да теоријски оквир анализе мора омогућити анализу великог ситуација без великих наратива попут глобализације или мондијализације. Упркос гранању глобализације, локално остаје главни простор човечанства, те просторни концепти постају све

јачи. Зато процесе глобализације и хомогенизације културе са једне стране и процесе фрагментације и диференцијације који нису од мањег значаја треба посматрати као целину, а не одвојене елементе који се узајамно искључују. У том кључу предлажу се четири парадигме за разумевање културне глобализације и културе света: теорија конвергенције (идеја западне модерности као јединог могућег друштвеног развоја чије принципе треба наметнути целом свету преко превласти енглеског језика, стварања светске мреже предузетника, конзумирање производа популарне културе и културне индустрије итд.), постколонијалне студије или студије другог или теорија хибридизације (вишеструкост модерности историја света представља периодичну реконструкцију вишеструких друштвених и културних програма који делују у интерактивним просторима и који су на путу ка диференцијацији, те да модерност не представља искључиво достигнуће западног света, било америчког било европског), теорија културног империјализма (облик доминације који поништава културне различитости у корист једне хегемонизујуће културе, те се локалне културе налазе под претњом изумирања), теорија културне фрагментације (културни фактори као кључ за објашњавање по-

ретка и сукоба у свету где се могу сврстати учења Семјуела Хантингтона, Арнолда Тојбија и Едварда Саида). Разматрајући аспекте културне глобализације, аутори се дотичу и проблема језика, који није само средство комуникације, већ и културног изражавања, вектор идентитета, вредности и поимања света. Постоји све већи дисбаланс између светских језика и мањих језика што показује статистика превода – 55% свих преведених књига у свету су преводи са енглеског језика, док преводи са других језика на енглески чине само 6,5% укупне преводне продукције упркос томе што је удео књига написаних на енглеском све мањи у целокупном броју објављених књига. Са друге стране, језици на којима се највише говори, нису нужно и језици са којих се највише преводи, што се огледа у чињеници да је превода с кинеског, јапанског, арапског или португалског још увек мало. Упркос интензификацији и диверсификацији културне размене посредством књиге, те размене улазе у асиметричан однос између језика и културе у који се често уплићу и политички улози. Ипак, и језици који доминирају осећају негативне последице од тога – мањи избор дела, мања разноликост и отвореност ка другим језицима и књижевностима, а такође и културама из малих земаља.

Разматрајући улоге и узајамне односе културних актера, аутори истичу да глобализација не носи нужно крај локалном, националном и идентитету, већ управо као резултат може имати супротне појаве, јер се брисањем држава, губитком моћи влада на унутрашњем друштвеном и економском простору у корист светском долази до потраге за идентитетом који може бити усидрен у месту (регионализам), групи (етницизам) и религији (фундаментализам). Вишеструки карактер модерних друштава олакшава изражавање и искуство вишеструких идентитета и отуда је тешко разлучити особености карактера националних карактера култура што доводи до својеврсне кризе идентитета. Зато се националне културе релативизују, па се појављује етнички национализам. У светлу све већег интензитета интеграција, тешко је говорити о улози националне државе које улазе у ланац међудржавне зависности, па се поставља питање да ли 21. век означава крај централне улоге државе или, пак, представља почетак прекрајања њене улоге у новом територијалном и међународном контексту?

У закључку се сумирају главни погледи изнети у књизи и долази до закључка да се будућност човечанства састоји у култури које пролази кроз процес непрестаног размишљања у коме идеје и вред-

ности увек подупиру акцију и усмеравају појединце и колективе, те се истиче да ће 21. век бити век културе. На културолозима и политиколозима остаје да утврде основне правце развоја културе и одлике њеног узајамног односа са политиком у новим околностима. На основу тога могу се утврдити стратегије такве културне политике, која ће сачувати аутономију културе као израза људског духа, који политика не би гушила, већ насупрот, омогућавала свестранији развој, а културни израз са своје стране допринео би богаћењу политике и међународних односа. У свим наведеним задацима који стоје пред културологијом и политикологијом приказана монографија може бити од изузетне помоћи.

Литература

Dragičević Šešić, Milena, Stojković, Branimir: *Kultura – menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clio, 2011.

Matić, Milan (glavni redaktor). *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija, 1993.

Овај рад је примљен 27. децембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака (односно 16 страна, 36300 карактера са размаком).

После ових података следи *сажетац* који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор би у резимеу у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. *Сажетак, кључне речи и резиме* треба превести и на енглески језик, ако је рад на енглеском, сажетак и кључне речи треба превести на српски језик. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак.

Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5 – ћирилично писмо.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придружива-

ње Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу и датум приступа (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija> 05/03/2015).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Текстове слати у штампаном и електронском облику: Институт за политичке студије, Светозара Марковића 36, e-mail адреса – smiljana.raunovic@ipsbgd.edu.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (**оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази**) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)

НАЦИОНАЛНИ интерес: часопис за национална и државна питања = National interest: Magazine for National and State Issues/ главни уредник Милош Кнежевић: одговорни уредник Живојин Турић. - год. 4, бр. 4 (2005) Београд (Савски трг 7а); Институт за политичке студије, 2005 - (Београд: Eseloge). - 24 цм

Три пута годишње - Другачије повезане серијске публикације: Национални интерес (CD-ROM)=ISSN 1452-2152 ISSN 18204996=Национални интерес (Штампано изд.) COBISS.SR-ID 125448460

01
2015

Национални
ИНТЕРЕС

NATIONAL INTEREST
JOURNAL FOR NATIONAL AND STATE ISSUES

ISSN 1820-4996 UDK 323.1(=163.41) година XI vol. 22. № 1/2015.

